



PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/107098>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

MARNIX ALS THEOLOOG

HISTORISCHE INLEIDING

DOOR

CAN. W. A. NOLET O.P.

1948

CENTRALE DRUKKERIJ N.V. - NIJMEGEN

MARNIX ALS THEOLOOG

PROMOTOR: Prof. Dr. L. J. ROGIER

MARNIX ALS THEOLOOG

HISTORISCHE INLEIDING

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING
VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE AAN DE R.K. UNIVERSITEIT
TE NIJMEGEN, OP GEZAG VAN DEN RECTOR
MAGNIFICUS Mr. J. W. G. P. JURGENS, HOOG-
LERAAR IN DE FACULTEIT DER RECHTSGELEERD-
HEID, VOLGENS BESLUIT VAN DE SENAAT IN
HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN OP
VRIJDAG 22 OCTOBER 1948.
DES NAMIDDAGS OM 3 UUR

DOOR

PATER CANISIUS
WILHELMUS ADRIANUS NOLET O.P.

S. TH. LECT,

GEBOREN TE ARNHEM

1948

CENTRALE DRUKKERIJ N.V. - NIJMEGEN

Aan mijn Vader en Moeder.

*In grote dank aan de nagedachtenis van
Professor Dr. J. D. M. Cornelissen.*

*Dit werk wordt uitgegeven door de N.V. Alg. Kath. Uitg. Mij.
„Urbi et Orbi” te Amsterdam.*

WOORD VOORAF

Met deze studie werd een aanvang gemaakt in het jaar 1940, toen in ons vaderland het vierde eeuwgetij herdacht werd van de geboorte van Marnix van St. Aldegonde. Het is den auteur een voldoening het resultaat van zijn nasporingen te kunnen publiceren, nu het op 15 December 350 jaar geleden is dat Marnix te Leiden zijn aardse loopbaan voltooide.

Gemakkelijk was het niet een passende titel voor de inhoud van dit boek te vinden. Een werk, dat belooft *Marnix als theoloog* te behandelen, kan de verwachting wekken dat aan heel het leven en aan alle geschriften van den Heer van St. Aldegonde uitvoerig aandacht zal worden geschonken. Wij echter beperken ons zeer bewust tot Marnix' vroege levensjaren en onthielden ons van een gedetailleerde beoordeling van zijn werken, ook van die „theologische” geschriften, die nog jeugdwerk genoemd kunnen worden. Desondanks menen wij dat onze bevindingen ook nog van waarde kunnen zijn voor de beoordeling van Marnix' later optreden als auteur. Een en ander bracht ons er toe deze studie aan te dienen als een *historische inleiding* op Marnix als theoloog. Een inleiding immers laat onmiddellijk zekere beperking in de behandeling van het onderwerp veronderstellen, terwijl zij toch pretendeert voor heel het onderwerp van betekenis te zijn.

Gaarne willen wij hier een woord van dank richten tot al degenen, die door hun belangstelling en hulp ons bemoedigd hebben dit werk, ondanks remmende factoren, tot voltooiing te brengen. Heel bijzonder zijn wij tot erkentelijkheid verplicht jegens onze Orde-

oversten, die ons geruime tijd in staat stelden ons onverdeeld aan dit werk te wijden. Dat heeft ons krachtig aangespoord ook in moeilijker omstandigheden niet te versagen.

De hulpvaardigheid, die wij mochten ondervinden bij ambtenaren van veel bibliotheken in ons land, dwingt bewondering af; wij herinneren ons speciaal de prettige ervaringen, die wij opdeden bij de bibliotheken van de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam en van de R.K. Universiteit te Nijmegen.

Ten slotte danken wij onze confraters van het St. Dominicus College te Nijmegen, die ons bij de uiteindelijke verzorging van dit boek ter zijde stonden.

INHOUD

	Blz.
Woord vooraf	VII
Inhoud	IX
Inleiding	1
Het kenmerkende in de Godgeleerde	9
<p>Het belang van een nauwkeurig bepaalde terminologie (9). Methode om begrippen uit de omgangstaal te preciseren (10-11). Het woord „theoloog” in omgangstaal en als vak- term (11-12). <i>Het standpunt van katholieke vaktheologen over de aard der theologie</i> (12-15). <i>De opvatting hierover in gereformeerde kringen</i> (16-21); verschil van betekenis bij gelijkkluidende terminologie van katholieke en gereformeerde vaktheologen (22-24). <i>De begripsinhoud van de termen „godgeleerde” en „godge- leerdheid” bij Erasmus en andere humanisten</i> (24-37). <i>Het gebruik dezer termen in de huidige omgangstaal:</i> Preci- sering van de begripsinhoud dier termen in de omgangstaal mag niet verwaarloosd worden (37-39); bij de beoordeling van Marnix als theoloog laat het gemis aan precisering zich sterk gevoelen (39-44); proeve van nauwkeurige bepaling van het begrip „theologie” in de huidige omgangstaal (44-46). Probleemstelling: in hoeverre mag Marnix aldus theoloog genoemd worden (46).</p>	
De stand van het vraagstuk	47
<p>Marnix wordt vrij algemeen als theoloog geprezen (47-49). Systematische verdeling van diverse auteurs die over Marnix schreven (49). <i>Auteurs, die Marnix uitdrukkelijk als godgeleerde behan-</i></p>	

delen: J. ab Utrecht Dresselhuis (51-53), B. Glasius (53-55), J. Leser (55-62), J. H. Maronier (62-64), G. Tjalma (64-66), Th. Schott-S.D. van Veen (66-68), J. H. Bakhuizen van den Brink (68-71), J. W. Tunderman (71-73); samenvatting (74). *Auteurs, die over Marnix als godgeleerde niet in bijzonderheden uitweiden*: schrijvers van historische overzichten (75 en 77-80), van encyclopedische bijdragen (75-77); uitingen van Marnix' tijdgenoten (80-84); samenvatting (84-85). *Meursius, Adamus en Verheiden over Marnix als theoloog* (85-92). *Besluit*: Twee euvels kunnen geconstateerd worden in de hier besproken litteratuur (92-93).

Marnix' studententijd 94

De aard van Marnix' wetenschappelijke vorming kan reeds uitzicht openen op zijn latere werkzaamheid (94); Van Schelvens pleidooi voor theologische studie van Marnix in de jaren 1553-1560 (95-96); critiek hierop (96-105). Marnix' studie te *Leuven*: waarschijnlijk klassieke letteren aan het Busleidianum, geen theologie (105-116). Verblijf te *Parijs*: studie aan het Collège Royal? lessen in de mathematiek bij Petrus Ramus? (116-125). Inschrijving van Marnix aan de universiteit van *Dôle*: juridische studie? (126-135). Verblijf in *Italië*: studie te *Padua* in de juridische faculteit en bezoek aan verschillende steden (135-147); *Bijlage* (147-149). Algemeen humanistische vorming tot het ideaal van Castigliones *Il Cortegiano* (150-167); geen theologische vakstudie (167-168). Studieverblijf te *Genève*: belangstelling voor theologie (168-170); ook vakstudie? (171-177). Samenvatting van Marnix' studietijd (177-179).

Geschriften 180

Beperking van onze opzet (180-181). *Algemene beschouwingen*: Theologie of litteratuur? (181-188). Bijkomstige waarde van oorspronkelijkheid voor humanisten tot in de zeventiende eeuw — vertaalwerk — briefverkeer — litteraire fictie (188-193). Marnix' briefwisseling (193-196); Psalmberijming en Bijbelvertaling (196-200).

De Bijencorf: Satyre (201-203); oorspronkelijkheid van het procédé? (203-206); het humanistisch genre van bepaalde onderdelen van dit werk (206-210). Naar inhoud sterk afhankelijk van enkele bronnen? (210-214); inzonderheid van een Duits Lutheraans geschrift: „Stattliche Ausfürunge....” (215-236); auteur van de *Bijencorf* theoloog? (237-238).

Biz.

Besluit	239
Litteratuur-opgave	243
Register van persoonsnamen	273

Bij gelegenheid van de verhoogde belangstelling voor de figuur van Filips van Marnix van St. Aldegonde die bij het vierde eeuwgetij van zijn geboorte zich in het Nederlands taalgebied openbaarde, werden te midden van veel vriendelijke en verheerlijkende woorden van huldiging aan het adres van Oranjes medestrijder, ook geluiden vernomen die de nuchtere beschouwer van het historisch verleden te overdenken gaven, of deze waardering voor Marnix' veelzijdige activiteit méér was dan een welwillend gebaar, of ze inderdaad geheel en al verantwoord was.

Zo citeerde de voorzitter van het Belgische Marnix-Herdenkings-Comité, Mr. Frans Wittemans, in zijn „Een Woord vooraf” op het lijvige gedenkschrift *Marnix van Sinte Aldegonde*, met instemming de woorden van Maurits Sabbe, welke deze in een omzendbrief van September 1937 aan de medewerkers van het gedenkboek toezond. Daarin werd er op gewezen, dat „het definitieve boek, dat Marnix' leven en werken volledig zou leeren kennen en al de nog raadselachtige punten uit zijn bestaan ophelderen zou, nog steeds niet geschreven is”. Sabbe had gaarne die definitieve levensbeschrijving bij gelegenheid van het eeuwgetij zien verschijnen, doch bande ogenblikkelijk dit lokkend beeld als een utopie uit zijn gedachten: „Dit moet het werk worden van een historicus, die er verscheidene jaren van zijn leven en zijn beste arbeidskrachten voor over heeft”¹).

¹) *Marnix van Sinte Aldegonde. Gedenkboek*. Brussel-Amsterdam (1939), blzz. 15-16. Wij citeren dit werk voortaan als: *Gedenkboek*.

Dat de bekende conservator van het Museum Plantijn hiermee blijk gaf een goede kijk bezeten te hebben op de lacunes in onze kennis van Marnix' persoon en werk, is bevestigd door de levensbeschrijving van St. Aldegonde, die professor van Schelven nog in het jaar 1939 het licht deed zien²⁾). Voor een Nijmeegs collega van den Amsterdamsen hoogleraar is immers de waarde van dit geschrift „vooral gelegen in de omstandigheid, dat een bevoegd geacht auteur ons is komen versterken in de overtuiging, hoe buitengewoon veel wij van dezen medewerker van Oranje nog niet met historische zekerheid weten”. En als besluit van zijn beide, breed opgezette en nieuw licht verspreidende détailstudies rond Marnix' persoon, kan dan ook professor Cornelissen zich niet weerhouden van zijn ervaring te getuigen: dat een zo dicht mogelijk benaderen van het werkelijke verleden, zeer veel geduld en vlijt en tijd vordert³⁾).

Wanneer wij nu in het *Gedenkboek* Marnix verheerlijkt zien als origineel opvoedkundige⁴⁾, als litterator zowel in het Nederlands⁵⁾ als in het Franse idioom⁶⁾, als eminent staatsman, onmisbaar voor het vaderland en Oranje⁷⁾, als voortreffelijk, rijp

2) Dr. A. A. van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde*. Utrecht 1939.

3) Dr. J. D. M. Cornelissen, *Marnix over de opvoeding der jeugd*. *Hist. Tijdschr.* XIX, 1940, blzz. 113-152. *Marnix en de tuinbouw*. *Hist. Tijdschr. t.a.p.*, blzz. 223-251. Zie blzz. 223 en 251.

4) T. Jonckheere, *Marnix als opvoedkundige*. *Gedenkboek*, blzz. 231-243.

5) Dr. P. de Keyser, *Marnix in de Nederlandsche Letterkunde*. *Gedenkboek*, blzz. 149-156; Dr. L. Knappert, *Marnix en de Psalmberijming*. *Gedenkboek*, blzz. 161-174; Dr. R. Verdeyen, *De taal van Marnix*. *Gedenkboek*, blzz. 179-201.

6) G. Charlier, *Marnix, écrivain de langue française*. *Gedenkboek*, blzz. 205-226.

7) Mr. F. Wittemans, *Marnix als staatsman*. *Gedenkboek*, blzz. 119-144.

theoloog⁸⁾), en daar tegenover stellen hetgeen wij vernamen over het onvoldoende onderzoek tot op dat tijdstip aan de hoofdfiguur en zijn tijd gewijd, dan bekruipt ons een zekere schroom om ons zonder meer neer te leggen bij het oordeel door onderscheiden vakgeleerden — echter géén Marnixspecialisten — over diens verschillende eigenschappen en hoedanigheden uitgesproken. Ja die schroom gaat bedenkelijk naar scepsis neigen als de eerst daarop volgende studie aangaande „*Marnix over de opvoeding der jeugd*” mag concluderen: „hoe juist datgene, wat Cornette en Jonckheere als nieuw en oorspronkelijk en merkwaardig naar voren schoven uit zijn werk, datgene waarop hun waardeering berust, slechts algemeen bekend leengoed is”⁹⁾). Dan treft ons nog sterker, hetgeen ons te voren al frappeerde, hoe uit het opstel van Charlier zelf reeds blijkt dat het nooit Fransen zijn, doch Belgen en een Roemeen, die den niet volbloed Fransen Marnix als litterator hoogschatten. Dan zien wij te duidelijker hoe voos en waardeloos de bijdrage over Marnix als staatsman is, waarin Mr. Frans Wittemans veel beweert doch niets bewijst; en hoe hij in zijn hoogdravende exclamaties over Marnix’ superieure eigenschappen en over het „helder licht der historische waarheid en zuivere objectiviteit” — waarvan naar zijn idee de verheerlijkers het monopolie schijnen te bezitten — slechts een nieuwe samenvatting geeft van Quinets visie op Marnix’ persoonlijkheid. En wat dan te denken over Marnix als theoloog?

⁸⁾ Dr. J. N. Bakhuizen van den Brink, *Marnix als Godgeleerde. Gedenkboek*, blzz. 81-114.

⁹⁾ Dr. J. D. M. Cornelissen, *t.a.p.*, blz. 151. Eenzelfde conclusie gaf reeds de dissertatie van Ch. Dreyss, *Qua aestimatione habendum Ph. Marnixii opus cui titulus „De institutione principum ac nobilium puerorum”*, Pariisi 1859, p. 119: „Multa in Marnixii libello, quod evenit semper in hujus generis operibus, non ejus propria, sed bonum commune sunt, ut ita dicam; non ipse igitur laudandus est, ejus potius saeculum”. Professor Cornelissen heeft dit werkje blijkbaar niet benut; zonder schade overigens, daar zijn bijdrage toch dieper doordringt in de beschouwing van Marnix’ boekje als product van de tijdgeest, dan de studie van Dreyss.

Ongetwijfeld behoren de bladzijden door professor J. N. Bakhuizen van den Brink aan *Marnix als Godgeleerde* gewijd, tot de meest lezenswaardige die in het Gedenkboek te vinden zijn. Hier geen opgeschroefde heldenverering, geen klakkeloos huldigen om uitzonderlijke qualiteiten, waarvan de aanwezigheid slechts verondersteld en niet aangetoond wordt. Toch, wie Bakhuizens uiteenzettingen aandachtig leest, zijn woorden wikt en weegt, zal zich blijven afvragen: was Marnix nu inderdaad een theoloog van betekenis? ja kan hij wel met enig recht aanspraak doen gelden op de benaming godgeleerde?

De eigenlijke grond van deze onvoldaanheid is, naar ons gevoelen, hierin gelegen dat de inhoud van het begrip *theoloog, godgeleerde*, door den schrijver van genoemde bijdrage niet scherp omschreven wordt. Deze term wordt hier gebruikt als een woord waarvan de zin door ieder ontwikkeld lezer gelijkelijk wordt begrepen; zoals men ook spreekt en schrijft over *litterator, staatsman, paedagoog*, zonder dat men telkens een nauwkeurige omschrijving van die begrippen aan zijn uiteenzettingen laat voorafgaan. Doch zo kan men ten opzichte van het begrip *theoloog* niet straffeloos te werk gaan. Daaraan wordt door uiteenlopende richtingen onder de mensen van het vak een te zeer verschillende betekenis gehecht dan dat men mag veronderstellen, zonder nadere uiteenzetting van de begripsinhoud welke men er aan wil toegekend zien, voor allen in gelijke mate klare wijn te schenken. En laat men de vak-disputen hier buiten beschouwing, vervaagt dan misschien het begrip niet zozeer, dat het weinig zin heeft iemand, wie dan ook, te qualificeren als voortreffelijk, rijp, gedegen godgeleerde, of hem als een coryphee der theologische wetenschap te huldigen?

Marnix wordt door zijn bewonderaars vrijwel unaniem als theoloog geprezen. Edgar Quinets welsprekendheid bereikt een climax, wanneer hij ons schilderen gaat, hoe het iets bijzonders was in de Hollandse reformatie, „que son premier homme d'état après

Guillaume soit en même temps son premier théologien" ¹⁰⁾). Zijn verdiensten worden breed uitgemeten, het oorspronkelijke in zijn theologische arbeid ook nader gepreciseerd: „L'originalité de Marnix comme théologien est d'affranchir le calvinisme de l'esprit puritain" ¹¹⁾). Albert Elkan wijst herhaaldelijk op Marnix' theologische arbeid, waarover hij ons goed wil inprenten dat ze voor den studax allesbehalve een sinecure was: „er versenkt sich tief in schwierige theologische Untersuchungen" ¹²⁾). Niet anders zien hem de samenstellers van het Gedenkboek in 1939. De afbeelding tegenover het titelblad, een Marnix-portret naar de bekende gravure door De Gheyn en ontleend aan Joannes Meursius' *Athenae Batavae* (L.B., 1625), draagt als onderschrift: PHILIPPUS MARNIXIUS SANT-ALDEGOND. V. N. THEOLOGUS; Bakhuizen van den Brink wijdt een hele bijdrage aan zijn betekenis als godgeleerde en verschillende andere medewerkers brengen hem als theoloog terloops hun hulde ¹³⁾). Ook Van Schelven meent in zijn boek over Marnix dat deze als jong student reeds vóór zijn komst in Genève zich bijzonder met de beoefening der godgeleerdheid had beziggehouden; zijn leven lang zou de theologische wetenschap hem machtig geboeid en als auteur menig werk in de pen hebben gegeven ¹⁴⁾).

¹⁰⁾ Edgar Quinet, *Fondation de la République des Provinces Unies. Marnix de Sainte-Aldegonde*. Paris 1854, p. 145.

¹¹⁾ a.w., p. 149.

¹²⁾ A. Elkan, *Philipp Marnix von St. Aldegonde. I. Die Jugend Johannis und Philipp von Marnix*. Leipzig 1910, S. 113. Vgl. SS. 6, 112.

¹³⁾ Zo Mr. F. Wittemans op blzz. 138-139; Dr. H. A. Enno van Gelder, *Filips van Marnix, Heer van Ste-Aldegonde in de eerste jaren van het verzet tegen Filips II* (Gedenkboek, blzz. 249-276) spreekt op blz. 252 ook over „zijn groote kennis in theologicis”.

¹⁴⁾ T.a.p., blzz. 10 e.v., 40, 53, 215 en 227. Dr. J. C. H. de Pater wijst eveneens op Marnix' „theologische studiën” en op zijn „doorkneed (zijn) in de Calvinistische dogmatiek”; zie zijn opstel: *Marnix van St. Aldegonde in Neerlandia*, Maandblad van het A.N.V., XLI, 1937, blzz. 153-160; i.c., blz. 156.

Slechts enkele auteurs weigeren, wanneer zij spreken over Marnix' geschriften die onderwerpen aanroeren welke zich tot theologische behandeling kunnen lenen, hun stem te voegen bij het koor dat zijn verdiensten als godgeleerde bejubelt. Het is de katholieke Leuvense hoogleraar P. P. M. Alberdingk Thijm, die in zijn *Philipp van Marnix Herr von Sanct-Aldegonde. Ein Lebensbild aus der Zeit des Abfalls der Niederlande*¹⁵⁾, er angstvallig voor schijnt te waken Marnix als theoloog te betitelen en intussen alle geschriften, die door anderen als van theologische aard worden beschouwd, aan een felle critiek onderwerpt: een critiek die in hoofdzaak op de vorm dier geschriften betrekking heeft¹⁶⁾. Ook een hedendaags historicus die, al klinkt de ondertitel van zijn brochure wel wat té zelfverzekerd, toch eveneens het oordeel van een katholiek weergeeft, toont weinig geneigdheid de gangbare opvatting bij te vallen, wanneer hij spreekt over „onzen theologaster” en kort en goed verklaart: „Philips is geen exegeet, geen theoloog”¹⁷⁾.

Een zo frappant stellingnemen tegen de vrijwel eensluidende lof

¹⁵⁾ Köln 1882. Wanneer men het oordeel van den historicus Thijm over Marnix wil weergeven, behoort men zich op het hier vermelde werk te beroepen; van opzet is dit iets serieuzer dan zijn zeer populair gehouden strijdschrift: *De vroolijke historie van Ph. van Marnix, Heer van Ste Aldegonde, en zijne vrienden. Eene zedeschets, opgedragen aan alle zijne bewonderaars*. Leuven 1876.

¹⁶⁾ *T.a.p.*, SS. 42 ff.

¹⁷⁾ Kan. Dr. Floris Prims, *Marnix van Sint-Aldegonde. Een katholiek oordeel*. Antwerpen 1939, blzz. 12, 20. De felle toon van dit werkje wordt begrijpelijk voor wie kennis neemt van het in 1934 te Antwerpen verschenen boekje van Mr. F. Wittermans, *Marnix van Ste Aldegonde, minister van Willem van Oranje*. (104 blzz.). Men vraagt zich af hoe het mogelijk is dat iets dergelijks nog geen 15 jaar geleden kon worden uitgegeven. Het getuigt immers van een merkwaardige vooringenomenheid tegen al wat katholiek is. De auteur van dit geschrift was in 1938 voorzitter van het Belgische Marnix-Herdenkings-Comité. Geen wonder dat verontwaardiging in het geschrift over Marnix van den katholieken Antwerpen stadsarchivaris doorklinkt.

aan Marnix als godgeleerde allerwegen toegezwaaid, bevat toch minstens een aansporing tot bedachtzame bezinning op het aangeroeide onderwerp. Voor schrijver dezes gold dat te meer daar Dr. Prims zijn ontkennen van Marnix' verdiensten als theoloog aandiende als een katholiek oordeel! De bedenking rees, of het verschil in standpunt niet wortelde in een uiteenlopende waardering van het begrip *godgeleerde*; de mogelijkheid was ook niet uitgesloten, dat het eigen standpunt aangaande de door Marnix behandelde controverspunten van groter invloed op de beoordeling van zijn verdiensten was geweest, dan dit bij een onpartijdig historicus behoort te zijn. Tijdens een onderzoek in deze geest en het kritisch controleren van de uitingen der diverse auteurs aan de hand van Marnix' geschriften zelf, vestigde zich geleidelijk de overtuiging dat beide aangeduide bedenkingen inderdaad van invloed zijn geweest bij de verschillende waarderingsen over Marnix als theoloog, zodat naar onze overtuiging het tot op heden ontworpen beeld voor een gedeelte niet gelijk, niet waar is, en voor het overige niet scherp, niet klaar mag heten.

De opzet van een verantwoorde studie over Marnix als theoloog wordt hiermede onmiddellijk bepaald. Zij moet op de eerste plaats klaarheid verschaffen. Daartoe wil vooral dienen het eerste gedeelte van ons werk, waarin zal worden uiteengezet in welke concrete zin de termen *theoloog* en *godgeleerde* door ons worden verstaan. Dan pas staat de mogelijkheid voor ons open om het oordeel van andere, oude en nieuwe, auteurs over Marnix als godgeleerde op verstaanbare wijze kritisch te beoordelen of nader te precisieren.

Onze oorspronkelijke opzet is geweest tenslotte ons eigen oordeel over Marnix als theoloog onder woorden te brengen. En dat als het oordeel van een historicus; dus zonder uit te maken of de uiteenzettingen van den theoloog in kwestie de waarheid be-

pleiten, of de man gelijk had met zijn beweringen en in zijn opinies, of zijn redeneringen en argumenten juist en doorslaand waren. Het is ons echter gebleken dat die opgave, wil zij op volledig verantwoorde wijze worden uitgevoerd, te omvangrijk is. Wij beperken ons derhalve thans tot een *historische inleiding ter beoordeling van den Heer van St. Aldegonde als theoloog*. Maar ook tot goed begrip van hetgeen volgen gaat, verdient het aanbeveling wel te beseffen dat het oordeel over Marnix als godgeleerde, waartoe wij de weg willen banen, bedoeld is als een oordeel dat geveld wordt naar een historische, niet naar een theologische maatstaf. Welke consequenties dit in concreto met zich brengt zal wel volledig duidelijk worden, wanneer wij ons over de inhoud van het begrip *theologie* nader hebben verklaard.

HET KENMERKENDE IN DE GODGELEERDE

Onder de methoden die St. Thomas van Aquino in navolging van Aristoteles aanduidt, om van een of andere zaak de definitie op te sporen, is er een, welke het belangrijk voordeel biedt onmiddellijk aan te sluiten op het gebruik van de te definiëren zaak in de algemeen beschaafde omgangstaal en dus niet in een wetenschappelijke vakterminologie. Voor den historicus is dit van een niet te onderschatten belang. Hij toch tracht zeer uiteenlopende cultuuruitingen in 's mensen lotgevallen zo volledig mogelijk in breedte en diepte te verstaan en poogt zijn verworven inzicht mee te delen aan ieder nadenkend mens, die hem in zijn uiteenzettingen wil volgen. Een breed publiek van zeer verschillende oriëntatie kan hij zo bereiken; voor hem is het derhalve zaak te zorgen dat hij in zijn terminologie door allen gelijkelijk zonder uitzonderlijke inspanning kan worden gevolgd. Een dergelijke bezorgdheid ontslaat hem echter niet van de plicht een eventueel ingeslopen onduidelijkheid of zinledigheid van bepaalde termen in de gangbare opvatting aan de kaak te stellen en, wanneer zulks mogelijk en wenselijk is, er weer een — de oorspronkelijke of een gewijzigde — verantwoorde, conciese betekenis aan te hechten, om dan die termen enkel in deze omschreven zin te gebruiken. Hij is dat verplicht aan de doelstelling waarmee hij als historicus behoort te studeren en te publiceren: het doordacht in zich opnemen en dan kenbaar maken van de contouren en gevarieerde nuanceringsen, waarin zijn stof zich zo gaaf mogelijk laat uitbeelden.

Genoemde methode ter opsporing van een definitie gaat als volgt

te werk¹⁾. Men verzamelt enige zegswijzen waarin het woord, waarvan men de inhoud precies wil definiëren, voorkomt; daarbij gaat men dan na, wat in die zegswijzen de gemeenschappelijke reden is, waarom er de bedoelde term in gebezigd wordt. Die gemeenschappelijke reden zal ons de definitie van het begrip in kwestie openbaren of althans doen benaderen. Omdat een afdoende definitie het wezen van een zaak voor ons ontvouwt en al het bijkomstige ter zijde stelt, zullen niet alleen alle specimina van dit soort zaken aan die definitie beantwoorden, maar moet ook ieder ding waarop die definitie van toepassing is tot deze categorie van zaken behoren. Zo zal, wanneer de afdoende definitie voor mens is: *een sensitief-levend wezen, met rede begaafd*, niet slechts iedere mens een redelijk sensitief-levend wezen, maar ook ieder dergelijk wezen een mens moeten zijn. Aan deze zg. omkeerbaarheid kan men een definitie als afdoend erkennen. In geval nu het gemeenschappelijk karakterizerende der onderzochte zegswijzen, als definitie gebruikt, de toets der omkeerbaarheid niet kan doorstaan, behoort men opnieuw een beroep te doen op de gangbare taal en in zijn onderzoek een nieuwe reeks zegswijzen te betrekken, waarin het te definiëren begrip gebruikt wordt. Veelal zal het dan aanbeveling verdienen uitdrukkingen toe te voegen, waarin dat begrip ontkennenderwijze met iets anders in verband wordt gebracht. Men zoekt dan weer naar het gemeenschappelijk karakterizerende en herhaalt deze methode tot men een definitie krijgt, die inderdaad omkeerbaar blijkt te zijn en daarmee als afdoend kan worden beschouwd. In een — misschien simplistisch, maar toch wel duidelijk — voorbeeld toegelicht: Wanneer wij ons de inhoud van het begrip *vogel* klaar voor de geest willen stellen en het daartoe op afdoende wijze willen definiëren, verzamelen wij in gedachten algemeen als juist

¹⁾ Vgl. S. Thomas Aquinas, *In libros Posteriorum Analyticorum expositio*. Lib. II, cap. XII, lect. XVI. In de „Editio Leonina”, Roma 1882 et seqq., Tom. I, pp. 383 ss.

erkende oordeelvellingen, waarin bepaalde wezens „vogels” worden genoemd; bijv. een mus, ekster, kievit, nachtegaal, eend . . . is een vogel. Als gemeenschappelijke reden waarom die dieren vogels heten, zouden wij kunnen aangeven: ze kunnen vliegen. Conclusie is dan: „een vogel is een dier, dat kan vliegen”. Dit is echter nog geen omkeerbare definitie; want niet ieder dier, dat kan vliegen, is een vogel. Een bij, vlieg, kevertje . . . is geen vogel! Hiermee hebben wij nu meteen een nieuwe reeks zegswijzen aangeduid die ons onderzoek verder voeren: de gemeenschappelijke grond, waarom wij van deze diertjes zeggen dat het géén vogels zijn, kunnen wij hierin zien, dat het geen werveldieren zijn. De conclusie wordt nu: „een vogel is een werveldier, dat kan vliegen”. Heeft iemand bezwaar tegen de omkeerbaarheid van deze definitie, omdat een struisvogel niet vliegen kan, dan heeft hij meteen weer een gegeven, om door steeds nauwkeuriger omgrenzing ten slotte tot de afdoende begripsbepaling te geraken.

De waarde van een dergelijke definieermethode voor de afzonderlijke wetenschappen, ja zelfs voor het wijsgerig denken, kunnen wij hier geheel en al buiten bespreking laten; wij mogen volstaan met te constateren, dat het zich op deze wijze over de inhoud van minder concrete begrippen bezinnen, ontegenzeggelijk ook voor den historicus bij uitstek geschikt is om zijn gedachten klaar te formuleren. Hij zal zich dan duidelijker realiseren hoe zijn beweringen door anderen kunnen worden opgevat en dit zal hem een spoorslag zijn, zijn woorden zó te wikken dat hij niet in omstreken kwesties langs zijn tegenstander heenpraakt en zich in overige referaten in nietszeggende frasen verliest.

Bij het vaststellen van wat wij onder *theoloog* verstaan, hielden wij ons de hier geschetste methode dan ook voor ogen en zochten wij naar een begripsbepaling die, zonder zinledig te zijn, een zo breed mogelijke erkenning kan vinden. Omdat wij echter verwachten ook bij vak-theologen belangstelling voor ons onderwerp te vinden, is aan hun opvattingen eveneens aandacht be-

steed. Zij zullen zich zo gemakkelijk kunnen oriënteren naar de verschillende nuances in het begrip *theoloog*, zoals het in dit geschrift zal worden gebruikt en zoals zij het in hun onderscheiden richtingen gewoon zijn te bezigen; terwijl wij van onze kant bij ons onderzoek al profijt kunnen hebben van hun algemene uiteenzettingen, ook wanneer wij detailproblemen over de aard der godgeleerdheid buiten beschouwing laten.

Het standpunt van katholieke theologen

„De theologie is de wetenschap van God, en van het geschapene in zijn betrekking tot God, op grond van de bovennatuurlijke openbaring; of de wetenschappelijke kennis en voorstelling der geopenbaarde geloofswaarheden”¹⁾. Ziedaar een begripsbepaling die men in ieder theologisch handboek van katholieke zijde kan aantreffen en welke twee zaken bewust naar voren brengt: voor- eerst dat men hier met een *wetenschap* te maken heeft, en vervolgens op welk onderwerp deze wetenschappelijke arbeid i.c. betrekking heeft, nl. op hetgeen ons door God op bovennatuurlijke wijze is geopenbaard aangaande Zichzelf en de verhouding van het overige bestaande tot Hem.

Ook de katholieke godgeleerden zijn zich er van bewust dat tegen deze bepaling velerlei bedenkingen geopperd kunnen worden, en wel voornamelijk aangaande het wetenschappelijk karakter van theologische werkzaamheid. Toch menen zij hun definitie te kunnen handhaven. De redenen waarmee zij hun opvatting rechtvaardigen, behoeven wij hier niet in den brede te ontvouwen; daartoe verwijzen wij de belangstellende lezer naar de inaugurale rede, welke Dr. G. P. Kreling aan de problemen over „*De Aard der H. Godgeleerdheid*” wijdde²⁾, en naar een proef-

¹⁾ A. I. Janssens, *Inleiding tot de Theologie*. Antwerpen enz. (1934), blz. 9.

²⁾ Dr. G. P. Kreling O.P., *De Aard der H. Godgeleerdheid*. Nijmegen-Utrecht 1928.

schrift over deze kwestie aan de theologische faculteit te Freiburg in Zwitserland verdedigd, waarin een goede literatuurlijst de mogelijkheid opent deze gedetailleerde studie aan het werk van anderen te toetsen³⁾. Wij zullen hier slechts enkele conclusies weergeven die ons de strekking der gegeven definitie nog kunnen toelichten; wij baseren ons daarbij in hoofdzaak op de uiteenzettingen in de aangeduide studie van Dr. Kreling.

De tweevoudige wijze waarop God door menselijke kennis wordt bereikt, fundeert bij de katholieke theologen het onderscheid dat zij maken tussen *theodicee* en *theologie*. Het geheel natuurlijke denkproces waarmee de metaphysicus uit het natuurlijke zijn der dingen het bestaan en sommige eigenaardigheden van een Alvoorzieners achterhaalt, doet hen spreken van een natuurlijke Godskennis, berustend op een natuurlijke openbaring. Voor deze profane Godsleer, die opbloeit uit de metaphysische wetenschap, reserveren zij de naam: *theodicee*. Naast deze Godskennis aanvaarden zij een andere, „die het Goddelijke niet aanvaardt als besluit uit het zijn der werelddingen, maar die Het grijpt krachtens openbaring door God van Zich zelf gedaan als een genadegave aan menschen van goeden wil”⁴⁾. Dit aanvaarden van een bovennatuurlijke openbaring, van het rechtstreeks door God aan de mens kenbaar gemaakte, is de bovennatuurlijke geloofsdaad waardoor men, zonder eigenlijk inzicht, maar toch met volledige overtuiging, het voorgehouden als waar aanvaardt. „Geloof staat buiten de rij der wetenschappen

³⁾ Paul Wyser O.P., *Theologie als Wissenschaft. Ein Beitrag zur theologischen Erkenntnislehre*. Salzburg-Leipzig 1938. Ook de artikelen van M. R. Gagnebet O.P. over *La nature de la théologie spéculative* in *Revue Thomiste*, T. XLIV (1938) pp. 1-39, 213-255, 645-674 en *Un essai sur le problème théologique, t.z.p.*, T. XLV (1939) pp. 108-145 zijn wel leerzaam om met het standpunt van de katholieke vak-theologen in detailkwesties kennis te maken.

⁴⁾ Dr. G. P. Kreling O.P., a.w., blz. 5.

omdat het bij definitie aanname op gezag is en niet aanname krachtens inzicht". Maar „uitgaande van de geloofswaarheid richt de theoloog zijn verstand op wat weetbaar daarin verborgen ligt en laat daarover zijn speurzin gaan" ⁵⁾). Dit is de heilige Godgeleerdheid, de gewijde wetenschap, gekenmerkt door haar verankerd zijn in de bovennatuurlijke openbaring.

En inderdaad wetenschap: alhoewel niet autonoom, doch ondergeschikt aan de wetenschap Gods. Wil immers de vaste en zekere aanname van bepaalde oordeelvellingen er aanspraak op kunnen maken wetenschappelijk verantwoord te zijn, dan mag die aanname slechts plaats vinden krachtens evidentie als eerste beweegreden. „Het klaarblijkelijk ware is de volstrekte determinant van het verstand en wanneer het verstand op andere wijze tot een vaste aanname bepaald wordt moet deze toch te herleiden zijn tot klaarblijkelijkheid. Anders zou een dergelijke vaste overtuiging abnormaal zijn, een monstrum, wijl ze buiten den norm van verstandelijkheid om tot stand komt. Weliswaar geeft de geloovige zich zonder voorbehoud aan het ongeziene, het voor hem niet klaarblijkelijke, maar toch maakt hij zich niet aan de boven gesignaleerde abnormaliteit schuldig. Wat hij zonder inzicht geloovig aanneemt en voor hem mysterie is, kent Gód met volmaakte evidentie. Gaat iedere wetenschap terug tot eerste evidente gegevens, de klaar geziene grondbeginselen, ook de theologie, want over haar naaste uitgangspunt — het geloof — heen vindt ze aanraking met het evidente inzicht van God zelf. Theologie staat ondergeschikt aan de wetenschap van God, het theologisch inzicht kan in laatste instantie niet worden herleid tot natuurlijke door den theoloog zelf ingeziene principes, maar heeft zijn beginpunt in eerste door God geziene beginselen. Daarmee wordt erkend, dat de theologie in anderen, in minder eigenlijken zin wetenschap is dan de andere wetenschappen, die niet

⁵⁾ a.w., blz. 7.

ondergeschikt maar autonoom zijn en op natuurlijke evidentie berusten" ⁶⁾).

Hoe verstrekkend de consequenties van deze opvatting over de aard der H. Godgeleerdheid zijn, licht duidelijk voor ons op wanneer wij Dr. Kreling zien instemmen met de „voor velen zeker onsympathiek en arrogant klinkende stelling, dat de eenig mogelijke theologische wetenschap de katholieke theologie is". Het is echter een onmiddellijke gevolgtrekking uit „de door ons geloof zelf opgelegde arrogantie waarmee we het katholieke geloof als het eenig ware belijden". Weliswaar, merkt dezelfde auteur op, „bestaan naast de katholieke theologie andere theologieën", maar aan dit feitelijk bestaan ontzegt hij de rechtmatigheid, omdat zij geen wetenschappen kunnen zijn, daar het geloof dat zij als uitgangspunt nemen niet het enig ware geloof en dus niet de deelhebbing aan Gods eigen inzichten is ⁷⁾. Zo zal dus de niet-katholieke theoloog in zijn prestaties strikt genomen de theologische wetenschap niet verder brengen; ja zelfs voor zover zijn vondsten aanvaard kunnen worden door katholieke godgeleerden — wijl ze berusten op geloofswaarheden die beiden gemeenschappelijk aanvaarden — zal hij nog slechts materieel gesproken „theoloog in strikte zin" kunnen heten. Inmiddels blijkt uit het feit dat de katholieke theoloog hier spreekt over „andere theologieën" reeds duidelijk, hoe ook hij over theologie kan spreken in ruimer zin dan hij het begrip speculatief bepaalde; hoe ook hij van wetenschappelijke arbeid kan gewagen zonder voor het objectieve waarheidsgehalte van het resultaat van die arbeid borg te blijven. Wij komen hierop nog uitvoeriger terug ⁸⁾.

⁶⁾ a.w., blzz. 14-15.

⁷⁾ Vgl. a.w., blz. 8.

⁸⁾ Met betrekking tot de hier weergegeven opvatting van katholieke vaktheologen over het begrip „theologie" merkt Dom Anselmus Stolz O.S.B. in zijn *Introductio in sacram theologia* (Friburgi Brisgoviae 1941, p. 6) op: „Talis theologiae notio hodie communiter admissa est et certe

De katholiek die voor het eerst kennis maakt met gereformeerde opvattingen over de aard der theologie, ontkomt niet aan de indruk dat deze zich vrij goed aansluiten aan zijn eigen ideeën hierover. Bij grondiger bestudering evenwel blijkt de overeenkomst minder treffend te zijn dan de gelijkkluidendheid van meerdere conclusies in katholieke en gereformeerde uiteenzettingen suggereert; dan treden fundamentele verschillen aan het licht, die verklaarbaar maken hoe katholieken aan een mystificatie kunnen denken, wanneer zij gereformeerden over bepaalde personen als theoloog horen spreken. Wij zullen trachten dit in enkele bladzijden nader toe te lichten ¹⁾.

recta est, putamus tamen eam notioni, quae totam, etiam antiquiorem traditionem catholicam respicit, non perfecte respondere". Hij wijst er vervolgens op hoe bij oudere kerkelijke auteurs ook over niet-wetenschappelijke „sermo de Deo" als over „theologie" gesproken wordt en bepleit dat deze „theologie" als een bovennatuurlijke gave, als een charisma moet beschouwd worden. Deze bredere opvatting kan natuurlijk weer gangbaar worden, maar doorgaans wordt nog het begrip „theologie" door de katholieke vakgeleerde in de boven omschreven strikte zin voor in het geloof gegrondveste wetenschap gebruikt.

¹⁾ Een diepgaande bespreking der verschillen tussen het katholieke en het gereformeerde standpunt i.c. kan hier, met het oog op het ons gestelde doel, niet ter sprake komen; wij beperken ons tot het allernoodzakelijkste om klaarheid in terminologie te bereiken. Wanneer wij in hoofdzaak ons baseren op de opvattingen van Dr. Abraham Kuyp^{er} over de aard der heilige godgeleerdheid, geschiedt dit niet omdat wij Kuypers opvattingen als norm voor het gereformeerde denken aanvaarden, maar uitsluitend omdat wij in zijn *Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid* de kwestie die ons interesseert, het uitvoerigst en duidelijkst vonden uiteengezet. Bovendien komt het ons voor, dat de ideeën van Dr. H. Bavinck op dit terrein met die van Kuyp^{er} overeenstemmen. Wij raadpleegden daartoe Bavincks *De Wetenschap der H. Godgeleerdheid*, Kampen 1883, en *Verzamelde Opstellen op het gebied van Godsdienst en Wetenschap*, Kampen 1921, blzz. 35-54: Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap. Ook in meerdere geschriften van Dr. G. C. Berkouwer speurden wij

Zoals bekend is, was het vooral naar aanleiding van de praktische omvorming van het theologisch onderwijs tot onderricht in godsdienstwetenschap, dat Dr. Abraham Kuyper zijn opvattingen heeft verantwoord over het goed recht der heilige godgeleerdheid op een eigen plaats te midden der hedendaagse constellatie van wetenschappen²⁾. Een weerslag hiervan is ook in zijn *Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid*³⁾ nog duidelijk waar te nemen, hetgeen evenwel niet wegneemt dat ons hier in de eerste driehonderd bladzijden van het tweede deel een prachtig exposé wordt gegeven over het begrip der theologie en de plaats die zij in het organisme der wetenschap inneemt; een verhandeling die als model mag dienen van methodische opzet en die voor andersdenkenden buitengemeen leerzaam is om in de gereformeerde mentaliteit enigszins door te dringen.

Kuyper betoogt nadrukkelijk dat, om in kwesties als hier worden aangesneden tot helderheid te geraken, het natuurlijk geen pas heeft het begrip *theologie* vlottend te maken, het nu eens in zijn oorspronkelijke betekenis gebruikend en dan weer er een geheel ander begrip, bijvoorbeeld *de godsdienstwetenschap*, voor in de plaats stellend⁴⁾. Hij wil teruggaan op de naamdefinitie en dat

naar zijn opvatting over theologie; ofschoon ons geen afzonderlijke behandeling van het gegeven door dezen auteur bekend is, menen wij toch — met name uit zijn inaugurale rede: *Barthianisme en Katholicisme*, Kampen 1940, blzz. 19-22 en 26-28 — te mogen opmaken, dat ook hij Kuypers opvatting over de aard der heilige godgeleerdheid is toegedaan: ze wordt zonder meer in Berkouwers exposé over de natuurlijke theologie bij Barth en de Rooms en als vaststaand verondersteld. Kennisname van het standpunt dezer drie prominente hoogleraren aan de Vrije Universiteit leek ons, de opzet van dit geschrift in aanmerking genomen, voldoende om ons aangaande de opvatting in gereformeerde kringen te onzent te oriënteren.

2) Vgl. Dr. A. Kuyper, *Is er aan de publieke Universiteit te onzent plaats voor een faculteit der theologie?* Amsterdam 1890.

3) Drie delen. De eerste druk verscheen te Amsterdam in de jaren 1893 en 1894; wij gebruiken de tweede, herziene druk: Kampen 1909.

4) *Encyclopaedie*, II, blz. 161.

acht hij geen antiquarische liefhebberij, maar een methodische eis om tot de bepaling van het begrip *theologie* te geraken⁵⁾. Theologie is alzo: kennisse Gods⁶⁾; en een theoloog is Godskenner, hoe dan ook. Wetenschap behoeft daar niet noodzakelijk bij te komen: „Het hoogere denkbeeld van de kennisse Gods bepaalt de Theologische wetenschap en niet omgekeerd de Theologische wetenschap het denkbeeld der Theologie. Er kan, er zal eens rijke Theologie bestaan, zonder het hulpmiddel der Theologische wetenschap”⁷⁾.

Wordt in deze uiting al uitzicht geopend op de *theologia patriae*, de kennisse Gods der hemelingen, ook *theologia viatorum* zonder wetenschappelijk proces aanvaardt Kuyper als bestaanbaar en ook feitelijk aanwezig. De mogelijkheid van een natuurlijke Godskennis, vrucht van moeizaam wijsgerig onderzoek, door katholieken als *theodicee* van de heilige godgeleerdheid onderscheiden, acht hij, als goed gereformeerd, natuurlijk niet bestaanbaar. „Uit uzelfen kunt ge tot Hem (althans zoolang Hij u zelf de schepping naar zijn beeld niet ontdekt) in niets besluiten, en zien of hooren of waarnemen op eenigerlei wijze kunt ge Hem evenmin”⁸⁾. Opdat derhalve de mens tot Godskennis gerake is nodig dat God Zich openbaart en dat de mens die openbaring kan aannemen en kan herleiden tot subjectieve kennisse Gods. Er nu van uitgaande dat de mens geschapen is als beeld van God, meent Kuyper dat het aannemen der openbaring aanvankelijk geschiedde zonder enige logische actie, nl. in het zelfbewustzijn, waarin — om het beeldschap Gods — eo ipso kennisse Gods objectief gegeven is⁹⁾. Niet iedereen echter

⁵⁾ a.w., blz. 179; vgl. blz. 247.

⁶⁾ Vgl. a.w., blzz. 180-186, 193-194 en 285.

⁷⁾ a.w., blz. 197.

⁸⁾ a.w., blz. 166. Vgl. Dr. H. Bavinck, *De Wetenschap der H. Godgeleerdheid*, blz. 12.

⁹⁾ a.w., blzz. 216-217. Hij noemt dat: „*theologia innata*” of „*cognitio Dei concreata*”.

zou in zijn zelfbewustzijn deze „cognitio Dei concreata” aanvaard hebben; dat is nl. afhankelijk van de vorm waarin het *pistisch element* in de mens zou optreden. Dat pistisch element qualificeert Kuyper als een *habitus*, door God in onze menselijke natuur als zodanig ingeschapen; het kan in positieve of in privatieve vorm optreden. Treedt het in positieve vorm op, als geloof, dan durven wij in onze daad van zelfbewustzijn onze eenheid in een tweeheid breken en in die daad behalve ons zelf ook God waarnemen als een ander, van ons zelf onderscheiden en ons in alles overtreffend Wezen, dat in ons eigen wezen — dat er immers een beeld van is — verschijnt. Bij wie dit niet aandurft blijkt het pistisch element in privatieve vorm op te treden, als zondig ongelooft. „Dát er een eeuwig Wezen in ons verschijnt, om zich tegenover ons ik te stellen, ontwaren wij alzoo door het geloof, . . . maar wát dit eeuwig Wezen is en van ons wil, zegt ons niet het geloof, maar de *cognitio innata Dei* . . .”. Noodzakelijkerwijs zal hier dan een logische actie tussenbeide treden, die het zo ontstane besef tot begrip sublimeert; het resultaat is derhalve een theologie, een kennis Gods, die zonder enige wetenschappelijke arbeid is gekomen¹⁰).

Men mene nu niet dat deze „theologia innata”, waarvan Kuyper de betekenis ontvouwt voor de mens zonder zondeval, slechts een armtierige inhoud bezat. In die gelukkige toestand kent Kuyper haar het vermogen toe de mens *volledig* al die Godskennis te geven, die uit de onmiddellijke gemeenschap van God met de enkele ziel te verkrijgen was. Een „theologia acquisita” zou daar enkel tot taak hebben gehad aan de ziel, die feitelijk in organisch verband stond met de kosmos en met een *mensheid*, God ook in die beide sferen te openbaren en zo de in zich volledige kennis Gods nog te verrijken¹¹).

¹⁰) a.w., blzz. 218-222.

¹¹) a.w., blz. 223.

Wezenlijke verschillen nu zijn er door de zondeval niet ontstaan in de openbaring Gods aan de mens¹²⁾. Toch, de ons van nature in onze schepping geboden kennisse Gods is door de gevolgen der zonde omsluiert voor en verdonkerd in ons. Deswege komt ze nu tot ons in de vorm van een „revelatio specialis” en ontvangen wij φωτισμός, dat de inhoud dier revelatie binnen het bereik van ons logisch apparaat brengt, zodat wij hem in ons kunnen opnemen¹³⁾. In stede van in ons innerlijk gemoedsleven op te treden verschijnt ons thans de openbaring uitwendig in den mensgeworden Λόγος τοῦ Θεοῦ, die in ontferming ons genadig verlost, die Zelf de kennisse Gods in volkomenheid bezit en uit Wien deze op de enkele gelovigen afdaalt¹⁴⁾. Ook de logische actie zelf die de inhoud dezer openbaring tot klaarheid in ons brengt, blijft afhankelijk van de inwerking en leiding van den H. Geest. Bij dit alles, dat onder rechtstreekse activiteit van den H. Geest in de gelovigen tot stand komt, is bij Kuyper reeds sprake van „theologia in eigenlijken zin, d.i. de kennisse Gods”, maar nog niet van *theologie als wetenschap*. Deze ontstaat eerst uit de behoefte om de kennisse Gods, die de wedergeborene bezit, nu ook organisch in het geheel van ons weten in te voegen. Daarmee opent zich een nieuw arbeidsveld voor onze logische actie en „ontstaat de Theologie als wetenschap; eerst in *scholastieken* zin, zoolang ze nog geen ander doel kent dan om den inhoud der Theologie voor de schaar van het denken te rechtvaardigen; daarna *polyhistorisch*, als ze uitzwermt op allerlei bloembed, dat min of meer met de Theologie in verband staat; en tenslotte in *organischen* zin, als ze zoowel haar subjectieve actie als het haar gegeven object in verband met onze denkwereld

¹²⁾ a.w., blzz. 227 e.vv.

¹³⁾ Vgl. a.w., blzz. 241 en 280.

¹⁴⁾ Wanneer Kuyper hier spreekt van de *theologia unionis* in Christus, dekt zich de inhoud van die term bij hem niet met wat katholieken onder *scientia unionis* in Christus verstaan, nl. adaequate goddelijke zelfkennis; zie hiertoe a.w., blz. 239.

en de wereld der overige objecten poogt te zetten" ¹⁵). De splitsing in „leervakken" kunnen wij hier buiten beschouwing laten en beter de theologische wetenschap als een geheel bezien, dat dan de geopenbaarde kennis Gods, en deze alleen, tot voorwerp van onderzoek heeft ¹⁶).

Omsluierd komt de openbaring tot de mens en 's mensen bewustzijn heeft een reuzentaak te verrichten eer het die schat der Openbaring met doorzichtige klaarheid in zich heeft opgenomen. De arbeid hiertoe vereist mag volgens Kuyper echter niet in zijn volle omvang aanspraak maken op de naam *wetenschappelijke* arbeid. In de lagere graden heeft die denkarbeid ten doel de Christus-belijding hechter en algemener te maken door prediking en catechisatie, door formulering van dogmata en verweer tegen bestrijding en ketterij. „En toch is dit alles, hoe uitnemend en rijk ook, nog niet, wat we onder de Theologie als *wetenschap* verstaan. Hiervan is eerst sprake, als ons intellect niet slechts knechtelijken dienst verricht voor een ander doeleinde, maar in ons bewustzijn zelf het besef van hoogere roeping ontwaakt . . . om ook het erts dezer 'geopenbaarde Godskennis' tot blinkend goud op te smelten". En aangezien het in het plan der Openbaring en in de natuur der Godskennis ligt, dat deze wetenschappelijke arbeid een middel is om ons subjectief inzicht in de Godskennis te verrijken, daarom kan deze wetenschap met het volste recht aanspraak maken op de naam van *theologie*, van kennis Gods ¹⁷).

¹⁵) *a.w.*, blzz. 243-244. Vgl. ook Dr. H. Bavinck, *t.a.p.*, blz. 22.

¹⁶) Vgl. *a.w.*, blz. 247.

¹⁷) *a.w.*, blzz. 248-250. Reeds eerder, blzz. 198-199, wees Kuyper hier op: Godskennis is het ideaal, waartoe verschillende wegen kunnen leiden. „De weg die hiervoor thans (d.w.z. in de toestand na zondeval en verlossing) moet bewandeld worden, is die van de theologische studie, en in zooverre kan thans met het volste recht aan de wetenschap zelve, die uit deze studie geboren wordt, de naam van theologie worden gegeven, *mits dit maar niet in exclusieven zin geschiede*, en deze wetenschap metter-

Zo zien wij dus, hoe er nuances zijn bij katholieken en gereformeerden in de strekking van gelijkkluidende terminologie. De katholiek aanvaardt in wat hij zijn geloofsdaad noemt, op Gods gezag met volledige overtuiging heel de openbaring, al de goddelijke mysteries die ons in natuurlijke, menselijke begrippen zijn meegedeeld. Wordt de benaming „theologie” in bredere zin door hem al eens gebruikt voor iedere „sermo de Deo”, voor het eenvoudig getuigen der aldus aanvaarde leer, in strikte zin begint voor hem theologische kennis pas mogelijk te worden door het verstandelijk naspeuren en ontvouwen van wat weetbaar in de geloofswaarheid verborgen ligt ¹⁸⁾. De gereformeerde daarentegen houdt strikt vast aan de bepaling: theologie is kennis Gods; hij zal zo steeds als theologie kwalificeren het *wat* van de hem in de geloofsdaad toegevallen ervaring, zodra deze de vorm aanneemt van een gedachte. Hij onderscheidt de geloofsdaad van theologie, als waarnemen, ervaren tegenover kennis; in de kennis (theologie) stelt hij nu nog de mogelijkheid open voor een wetenschap, die echter pas ontlukt op de bodem van een vrij omvangrijke kennis Gods, die zelf niet door wetenschappelijke arbeid tot stand is gekomen.

De begrippen geloof, theologie, ja ook wetenschap ¹⁹⁾

daad geen ander motief toelate, dan God te kennen of te leeren kennen”. (Spatiëring van Kuyper; cursivering van ons C. N.). Vgl. ook Dr. H. B a v i n c k, *t.a.p.*, blzz. 28-30 en 44-45; zijn beschouwingen aldaar over de verhouding van Kerk en Theologie en over het praktisch doel der H. Godgeleerdheid, die daardoor werkelijk een dienen van God en arbeiden aan Gods Rijk wordt, sluiten zich in hoofdzaken bij Kuypers opvattingen heel goed aan.

¹⁸⁾ Vgl. Dr. G. P. K r e l i n g O.P., *t.a.p.*, blzz. 6-7.

¹⁹⁾ De katholieken vatten doorgaans dit begrip op als kennis naar oorzaken, krachtens evidentie als eerste beweegreden. Kuyper echter beperkt wetenschap tot „het product van een . . . drang in den menschelijken geest, om den kosmos, waarmee hij in organische verwantschap staat, plastisch naar zijn momenten in ons af te spiegelen, en logisch in zijne relatiën door te denken”. (*Encyclopaedie*, II, blz. 29). Dat verklaart dan ook zijn —

bezitten een andere nuance, wanneer ze door een katholiek of een gereformeerd vaktheoloog worden gebruikt. De gereformeerde stelt geloof naast theologie en splitst deze laatste in wetenschappelijke kennis en kennis zonder meer. De katholiek onderscheidt in de kennis die de mens van God kan hebben: geloof, en daarin gewortelde wetenschap, voor welke laatste hij toch bij voorkeur de benaming theologie reserveert. Zo zullen dus gereformeerden bepaalde personen reeds theologen noemen, wanneer naar katholieke opvatting nog enkel van geloofskennis bij die mensen sprake is. Van de andere kant kunnen katholieken reeds iemand, bijvoorbeeld een apologeet, als *wetenschappelijk* theoloog beschouwen, wanneer gereformeerden van oordeel zijn dat hij zich nog buiten het terrein der strikte wetenschap ophoudt.

Op het zg. *ectypische* karakter der menselijke Godskennis, dat door gereformeerden zo sterk beklemtoond wordt, lijkt het ons niet nodig nader in te gaan. De hier gesignaleerde verschillen tussen gereformeerde en katholieke opvattingen bij een eensluidende woordenschat mogen volstaan, om bij de lezer een zekere bedachtzaamheid aan te kweken wanneer hij katholieke met gereformeerde uitingen vergelijkt, bijvoorbeeld over *theologia naturalis*, of over het al dan niet mogelijk zijn van *echte* theologie buiten de eigen confessie²⁰⁾. Wij stappen thans af van de dog-

voor katholieken zo bevreemdende — opvatting dat er eeuwenlang geen theologische wetenschap in de Kerk is geweest. (a.w., blz. 283).

²⁰⁾ Over *theologia naturalis* zie Dr. A. Kuyper, a.w., blzz. 253-259. Wanneer hij, wat de tweede kwestie betreft, zich richt tegen het roomse „absolutisme” i.c. (a.w., blzz. 276-280), ligt hieraan ten grondslag een misverstaan van de katholieke these, welke wij hierboven op blz. 16 weergaven; een misvatting, die duidelijk voortkomt uit een onvoldoend uiteenhouden van de begrippen *theologie* en *wetenschap*, zoals ze door gereformeerden dan wel katholieken verstaan worden. Geen katholiek zal aan de gelovige protestant alle kennis Gods ontzeggen; de draagwijdte van zijn opvatting dekt zich veeleer met wat Kuyper zelf op blzz. 250 e.vv.

matisch-ingestelde beschouwingen over de aard der theologie, om ons nog nader te oriënteren over het begrip, zoals het door mensen die buiten deze kringen staan wordt gebezigd.

*De begripsinhoud der termen „godgeleerde” en „godgeleerdheid”
bij Erasmus en andere humanisten*

Wanneer Abraham Kuyper zich verzet tegen een tendenz die het begrip „theologie” vlottend wil maken ¹⁾, keert hij zich tegen een stroming, die reeds eeuwen lang zich buiten de vakkundige godgeleerdheid geleidelijk in breedte en diepte had ontwikkeld en welke in zijn dagen slechts een poging deed zich in de bedding der oude riviere *Theologia* te storten, om deze zozeer te vullen en te vervormen, dat ze er haar eigen karakter aan zou opleggen, terwijl slechts de naam bij ingewijden een herinnering zou kunnen wakker roepen aan de oorspronkelijke situatie. Die nevenstroom van niet-vakkundige opvattingen over de aard der theologie zien wij al zeer duidelijk in zijn eigen gedaante te voorschijn komen bij een man als Erasmus. Waarschijnlijk werd deze gevoed door bepaalde opvattingen die, aanvankelijk eigen aan St. Augustinus, in de zg. Augustiniaanse richting der middeleeuwse vaktheologie steeds gangbaar waren gebleven. De jonge Erasmus kan er dan reeds in zijn tijd van voorbereiding op het H. Priesterschap in het Augustijnenklooster te Steyn vertrouwd mee zijn geraakt. Bovendien is ook invloed van de Albertistische school niet uitgesloten; deze oefende speciaal op Nederlandse denkers als Johannes de Nova Domo, Heymeric van den Velde,

bepleit: dat nl. theologie slechts onder leiding van den H. Geest in de herboren mensheid ontstaan kan. Vgl. hierover ook Dr. H. Bavinck, *t.a.p.*, blzz. 15 en 20. Dat katholieken en gereformeerden beide van *heilige* Godgeleerdheid spreken, is dan ook zeer begrijpelijk. Vgl. Dr. A. Kuyper, *t.a.p.*, blzz. 287 e.vv.

¹⁾ *Encyclopaedie*, II, blz. 161.

Gerard van Harderwijk, Dionysius den Karthuizer en Dominicus de Flandria²⁾, bijzondere aantrekkingskracht uit. In zijn publicaties over het Albertisme heeft Meersseman er op gewezen hoe in dit systeem naast aristotelische elementen toch zeer sterk een neoplatoonse terminologie en gedachtengang worden aangetroffen³⁾. Met instemming neemt hij de karakteristiek over, die M. de Wulf in zijn *Histoire de la Philosophie médiévale*⁴⁾ van het latijnse neoplatonisme heeft gegeven, waaruit wij de derde kenschetsende eigenschap gaarne naar voren brengen: „Une affection pour les images trompeuses, d'où résulte un manque de clarté dans les expressions . . . , le néoplatonisme latin est une philosophie autre que la scolastique, sans être dirigée contre elle. Elle ne vise pas, comme l'averroïsme à la détruire, mais elle cherche du neuf, des formules différentes de celles qu'emploient les 'communiter loquentes'. Là est son puissant intérêt d'originalité”.

Begrijpelijk derhalve dat alwie een open oog had voor de bekoorlijkheden der schone taalvormen, waarin een mens zijn edele en verheven gevoelens vermag te uiten, niet ongevoelig bleef voor

²⁾ De beide eersten zijn volop albertist; zie G. Meersseman O.P., *Geschichte des Albertismus*, Heft I, *Die Pariser Anfänge des Kölner Albertismus*, (Lut. Paris. 1933), Heft II, *Die ersten Kölner Kontroversen*, (Roma 1935). Eveneens Gerard van Harderwijk; zie: K. Krafft und W. Krafft, *Briefe und Documente aus der Zeit der Reformation im 16. Jahrhundert nebst Mitteilungen über Kölnische Gelehrte und Studien im 13. und 16. Jahrhundert*. (Elberfeld 1876), SS. 180, 190. Over albertistische beïnvloeding van Dionysius den Karthuizer, zie de dissertatie van P. Teeuwen, *Dionysius de Karthuizer en de filosofisch-theologische stroomingen aan de Keulsche Universiteit* (Brussel-Nijmegen 1938). Dominicus de Flandria, uitgesproken thomist, heeft voor de albertistische stroming toch een welwillende belangstelling gehad; zie over hem o.a.: U. Schikowski, *Dominicus de Flandria O.P. († 1479), sein Leben, seine Schriften, seine Bedeutung*; in: *Archivum Fratrum Praedicatorum*, X (1940) pp. 169-221.

³⁾ G. Meersseman O.P., *Geschichte des Albertismus*, I, S. 89.

⁴⁾ Tom. II, Louvain 1925, pp. 107-108.

een wijsgerige stroming die aan de zucht naar een minder straffe terminologie tegemoet kwam; temeer daar in die tijd de gedegen rustige wijsbegeerte der hoog-scholastiek vervallen was tot vaak ijdele en onbeduidende muggenzifterij over op zichzelf onbelangrijke en nutteloze detailkwesties⁵⁾. Dat ook Erasmus rechtstreeks de invloed van de albertistische stroming in de wijsbegeerte heeft ondergaan willen wij hiermede niet beweren; veeleer zien wij bij hem aanrakingspunten met de augustiniaanse richting⁶⁾. Wij brengen het albertisme hier enkel onder de aandacht om te laten zien dat bepaalde eigenaardigheden, die wij in Erasmus' houding ten opzichte van de theologie kunnen constateren, niet uitzonderlijk of vreemd zijn in de tijd van zijn optreden, maar veeleer de uiting van een, ook buiten het directe augustinianisme, reeds tamelijk verbreide mentaliteit.

Om van Erasmus' gevoelen over de aard der theologie kennis te

⁵⁾ G. Meersseman O.P., a.w., II, S. 105: „Die neuplatonische Färbung des albertinischen Wortschatzes zog die Schöngeister in ihren Bann. Die Barbarei der dekadenten Scholastik, die die italienischen Renaissancisten zu den Klassikern trieb, führte zu derselben Zeit, aber an einem anderem Ort, eine Menge von Antiqui zu Albert. 'Loquendum est ut plures', lautet die Mahnung . . . an die Albertisten. Aber das Uebel war schon tiefer eingedrungen. Die Geister hatten nicht nur das dekadente Latein sätt, und fanden nicht nur die überspitzten Subtilitäten der Spätscholastik ungeniessbar, sondern sie waren auch allzu geistesfaul, um das substantielle Brot des urwüchsigen Thomismus zu verdauen. Der alte Thomas sagte ihnen nichts mehr; der pulverisierte Thomas der zeitgenössigen *via antiqua* war zu ätherisch. Die Epoche der Schöngeister-Philosophen war angebrochen“.

⁶⁾ Vergelijk hiertoe hetgeen verderop over Erasmus' opvattingen wordt meegedeeld met de aangifte van neoplatoonse invloed op St. Augustinus in: Vacant-Mangent, *Dictionnaire de Théologie Catholique*, Tom. I, Paris 1909, cc. 2327-2328. Ook in het bijzonder de betekenis der *pietas* voor St. Augustinus, t.a.p., cc. 2332-2333; de globale karakteristiek van het augustinianisme, t.a.p., cc. 2503-2504; en de belangstelling er voor in de 15de en 16de eeuw bij humanisten in Italië, met name bij Kardinaal Bessarion, t.a.p., c. 2514.

nemen, mag een nadere bestudering van zijn *Ratio seu methodus compendio perveniendi ad veram theologiam* wel de aangewezen weg worden genoemd ⁷⁾; een weg bovendien die wij te liever bewandelen omdat ook Marnix de gedachten, welke de grootmeester van het buiten-italiaanse humanisme in dit werkje ontwikkelde, wel in zich zal hebben opgenomen; een Keulse uitgaaf ervan uit het jaar 1555 treffen wij althans in Marnix' bibliotheek aan ⁸⁾. De reformatorische strekking van dit geschrift, — wanneer men tenminste hieronder verstaat een afwijken van de toenmaals vastgelegde katholieke orthodoxie, — is meermalen schromelijk overdreven voorgesteld ⁹⁾. Wil men het echter reformatorisch noemen alleen omdat het, geschreven in die tijd en onder die omstandigheden, een reactie was tegen een heersende richting ¹⁰⁾, dan kunnen wij daar vrede mee hebben. Immers, wanneer men ten bewijze van de „onmiskkenbaar reformatorische geest” die aan vele van Erasmus' geschriften eigen zou zijn een beroep doet op „het groote aantal van (Erasmus') uitgaven dat op den index is geplaatst” ¹¹⁾, is dat wel voldoende om het van de gangbare op-

⁷⁾ Vergelijk hiervoor een artikel dat wij reeds vroeger publiceerden: *Het gebruik der termen „godgeleerde” en „godgeleerdheid” bij humanisten, inzonderheid bij Erasmus*; in: *Kultuurleven*, XV, (1948), blzz. 193-202. Heel de hier volgende uiteenzetting is daar ook nader met verwijzingen naar Erasmus' geschriften toegelicht.

⁸⁾ J. J. van Toorenenbergen, *Philips van Marnix van St. Aldegonde: Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften. Aanhangsel.* 's Gravenhage 1878, blz. 142.

⁹⁾ Zie bijv. Dr. S. Cramer en Dr. F. Pijper, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, III, blzz. 10-13 ('s Gravenhage 1905). Ook de wijze waarop Dr. J. Lindeboom, *Erasmus, onderzoek naar zijne theologie en zijn godsdienstig gemoedsbestaan*, (Leiden 1909), meerdere passages uit de *Ratio seu methodus* in het geding brengt gaat o.i. soms te ver, doordat hij als Erasmus' gevestigde mening geeft, wat deze zelf nog als vrije kwestie, die nader onderzoek verdient, naar voren brengt; zo bijv. de teksten waarheen Lindeboom verwijst op blz. 35 van zijn boek.

¹⁰⁾ Vgl. Dr. J. Lindeboom, *a.w.*, blz. 58.

¹¹⁾ Dr. J. Lindeboom, *t.a.p.*

vattingen afwijkend karakter van die geschriften aan te tonen, maar niet hun uitgesproken heterodoxie. Het is immers voldoende bekend met welk een angstvallige zorg de kerkelijke autoriteiten dikwerf waken tegen de te vlotte vulgarisering van denkbeelden die, zonder direkt dwalingen te bevatten, toch nog niet voldoende doordacht zijn om zwakkere geesten voor dwaling te behoeden. Met name de in de *Index expurgatorius*¹²⁾ gewraakte passages van de *Ratio seu methodus* komen mij voor hoofdzakelijk verworpen te zijn als „effata piis auriculis offensiva”; door de heterodoxe reformatorische controvers van later datum hebben zij in ieder geval een verdachte klank gekregen, die door der Kerk vijandige elementen zo sterk werd geaccentueerd, dat de voorzichtige reserves van Erasmus er maar al te licht door overstemd werden¹³⁾.

Laten wij nu detailkwesties — die doorgaans ook slechts als illustratie ter sprake komen — terzijde, dan blijkt de grote strekking van dit geschrift te zijn: een pleidooi te leveren voor stichtelijker instelling bij degenen, aan wie het godsdienstonderricht der brede christengemeente is toevertrouwd. Een pleidooi, niet in de vorm van een dor en schools traktaat, maar in de bewogen taal van een hartstochtelijk liefgekreten overtuiging, waar passie gloed geeft aan de concrete richtlijnen die de rede wil aangeven ter bereiking van het ideaal en slechts node een plaats gunt aan de voorzichtige reserves, welke diezelfde rede

¹²⁾ Wij gebruikten voor Erasmus' geschriften de *Opera omnia*-editie, welke in 10 delen te Leiden verscheen in de jaren 1703-1706. De *Ratio seu methodus* komt daarin voor in Tom. V, cc. 75-138. Tom. X bevat ook de *Index expurgatorius*.

¹³⁾ Over het plaatsen van verschillende geschriften van Erasmus op de *Index* kan men nadere bijzonderheden vinden in: Dr. Fr. H. Reusch, *Der Index der verbotenen Bücher*, I, (Bonn 1883). Daar kan men ook lezen dat ook in Trente nog pogingen zijn aangewend om Erasmus' werk vrij te geven (S. 320). Uit alles krijgt men de indruk dat Erasmus meer gevaarlijk dan ketters werd geacht.

toch beseft te moeten maken om niet in de bestrijding van het kwaad ook het goede aan te tasten en aan machtige tegenstrevers het dodelijk wapen in de hand te leveren van een gegronde beschuldiging van onrechtzinnigheid. De nuchtere ontleder van Erasmus' verhandeling zal dan ook met recht kunnen opmerken dat zijn betoog wel ordelijker had kunnen zijn, dat de uiterst waardevolle uitweidingen over allerlei methodische kwesties ons zo licht het spoor bijster doen worden van de grote gedachte waarvoor hij zijn tijdgenoten wil winnen; edoch, Erasmus schreef niet voor de nuchterling, zijn opzet was niet louter verstandelijk te overtuigen; hij wil bezielen, wil primair liefdevolle overgave aan de inzichten die hij met verstand voorzeker, maar ook met een warm hart bepleit! Om goed verstaan te worden eist Erasmus van zijn lezers de geestesgesteldheid die hij in zijn geschriften bepleit; geen wonder dat hij zoveel tegenstanders, bij wie die instelling door een eenzijdige dialectische vorming totaal ontbrak, door zijn geschriften niet heeft kunnen winnen.

In zijn *Ratio seu methodus compendio perveniendi ad veram theologiam* nu begint Erasmus met enkele vereisten aan te geven, die de beoefenaar der theologie moet bezitten om zich met vrucht aan deze studie te kunnen wijden. Op de eerste plaats is dat een waardige instelling, vrij van zondige gebreken en onedele motieven. Verder bekendheid met verschillende hulpwetenschappen; deze behoeft geen perfecte kennis te zijn, maar toch voldoende om tot een zelfstandige oordeelvelling te kunnen geraken. Natuurlijk bepleit hij hierbij in het bijzonder de kennis der drie dode talen, Latijn, Grieks en Hebreeuws en benadrukt ook speciaal dat dialectische vorming alléén niet voldoende is als voorbereiding op de studie der gewijde wetenschap. Hij wijst haar niet totaal af, maar oordeelt dat ze met mate en althans niet exclusief in beoefening gebracht moet worden. Dit volgt uit het doel dat de theoloog moet najagen: „sapienter enarrare Divinas litteras, de fide, non de

frivolis quaestionibus rationem reddere: de pietate graviter atque efficaciter disserere: lacrymas excutere, ad coelestia inflammare animos" ¹⁴⁾. *Enkel wat de pietas bevordert acht Erasmus theologisch waardevol*, zoals ook wel heel duidelijk spreekt uit het „kort begrip der christelijke leer", dat hij als voorbeeld geeft om adspirant-theologen van jongs af aan in te prenten. Dogmatiek ontbreekt er vrijwel in; het is een samenvatting van ethische en ascetische vermaningen; daarmee opgevoed zal de adspirant-theoloog zich de voor zijn vak vereiste levenssfeer verwerven. Ook Christus en de Apostelen hadden bij het verkondigen der goddelijke leer primair de heiliging van hun toehoorders door geloof en liefde op het oog en lieten zich in de eenvoudige wijze waarop zij hun leer voordroegen geheel door die doelstelling leiden; hún wijze van spreken was dan ook allesbehalve formalistische letterknechterij. Hun taal is bij uitstek beeldend, wat al stijlfiguren gebruikten zij niet! Het is daarom een eis van methodische critiek daar volle aandacht aan te schenken. Tot besluit wordt echter op de hoofdbedoeling van het geschrift nog eens teruggekomen en de strekking er van duidelijk onder woorden gebracht. „*Pietas*" zij het kenmerk van de theoloog, niet „*curiositas*"! Weg daarom met dialectische spitsvondigheid, die zich vergast aan allerlei kwesties die niets bijdragen ter bevordering der vroomheid en enkel dienen om een ijdele uitstalling van vernuftige distincties ten toon te spreiden. Als steekspel voor de geest en ontspanning is dat nog wel te dulden, maar laat men er niet de theologische cursussen mee belasten en vooral, houd 't verre van de preekstoel, rond welke de menigte samenstroomt, niet om het spitse vernuft van de spreker te bewonderen, maar om tot deugd, tot vroomheid, tot Godsliefde te worden opgewekt! Liever met Chrysostomus een vroom, dan met Scotus een nimmer verwonnen theoloog!

¹⁴⁾ Erasmus, *Opera omnia*, Tom. V, c. 84.

Een schoolse definitie van wat Erasmus onder „theologie” verstaat zal men in dit exposé natuurlijk vergeefs zoeken; toch is het zeer leerzaam om zijn opvatting dienaangaande te achterhalen. Door reeds in de titel er de nadruk op te leggen dat hij de weg wil wijzen „ad veram theologiam”, geeft hij impliciet te kennen dat er nog een andere theologie bestaat, die als *falsa* gequalificeerd zou kunnen worden en die min of meer ten onrechte de naam „godgeleerdheid” draagt. Overduidelijk blijkt uit heel dit tractaat dat hij eigenlijk onder „theologie” in de meest algemene zin verstaat: prediking van Gods openbaring; zoals hij ook elders de bemoeiingen van den H. John Fisher prijst voor de vorming van „Theologi, non tam ad λογομαχίας armati, quam ad sobrie praedicandum verbum Dei instructi”¹⁵). In de *Ratio seu methodus* wil hij nu aangeven op welke wijze die openbaring Gods behandeld moet worden, opdat er met recht ook *in meer strikte zin* de naam „theologie” aan toegekend worde; hij urgeert een vrome gesteltenis als voornaamste karakteristiek in de behandelingswijze, terwijl hij meent dat daarbij een overwegend aandeel der dialectiek aan het theologisch karakter afbreuk zou doen. Die twee zaken stelt hij zeer scherp tegenover elkaar, zodat men de indruk krijgt dat een theoloog met uitgesproken dialectische werkwijze onmogelijk een sfeer van vroomheid in zijn uiteenzettingen kan scheppen; de oorzaak van deze krasse tegenstelling mogen wij wel zien in de feitelijke situatie ten tijde van Erasmus bij het merendeel der optredende predikanten, maar theoretisch bezien geschiedt toch het zo straf urgeren der tegenstelling ten onrechte. Erasmus zelf heeft dat ook wel geweten; herhaaldelijk betuigt hij een sober gebruik van de dialectiek als waardevol hulpmiddel te beschouwen, evenals een passende kennis der oude talen en van het historisch milieu, waarin God Zijn openbaring aan de mensen schonk. Toch wordt in de gloed van

¹⁵) Aldus in de *Epistola dedicatoria* bij Erasmus' *Ecclesiastes, sive cōcionator Euangelicus*. In *Opera omnia*, Tom. V, cc. 767-768.

het betoog korthedshalve veel vaker verwezen naar de concrete situatie en de vrome predikant-theoloog verkozen boven de zelfgenoegzame debitant van dialectische spitsvondigheden op het terrein der godgeleerdheid. Voeg daarbij dat Erasmus' uitgesproken voorliefde voor het stichtelijk doel der gewijde wetenschap hem speculatieve uiteenzettingen der dogmatiek deed geringschatten, dan kan het geen verwondering wekken dat hij nog meermalen de pen moest opnemen om zijn ideeën, in de *Ratio seu methodus* ontwikkeld, in scherper omlijning te verduidelijken.

Voornamelijk geschiedde dit in de *Apologia ad Jacobum Latomum de linguis*¹⁶⁾ en in de *Apologiae ad Albertum Pium, Corporum Principem*¹⁷⁾. Daar vernemen wij dan ook, onder verwijzing naar Plato en Augustinus, „Theologus est vir pius, de divinis rebus loquendi peritus et Theologia est pietas, cum ratione de divinis rebus loquendi conjuncta”, zodat Latomus ten onrechte hem in de schoenen schoof „quod quisquis pius est, continuo Theologus sit”¹⁸⁾. Erasmus zou er anders niet buitengewoon rouwig om zijn indien hij dat wél gezegd had, zozeer acht hij de vrome instelling en behandelingswijze van eminent belang. Geldt dit primair voor de predikant-theoloog, ook in de inrichtingen waar deze gevormd wordt moet dezelfde mentaliteit overheersend zijn, al zal er natuurlijk aan de wetenschappelijke arbeid, — en daarmee aan talenstudie, dialectiek enz. — een royaler plaats ingeruimd moeten worden dan op de kansel wenselijk is.

In het kort zouden wij Erasmus' idee aldus willen weergeven: Eenieder die Gods openbaring verkondigt zou men „theoloog” kunnen noemen. Maar zoals men van een zedeloos persoon zegt dat zijn bestaan menonwaardig is, zo verdient iemand, die bij prediking een vrome instelling mist en zich in hoofdzaak toelegt

¹⁶⁾ *Opera omnia*, Tom. IX, cc. 79-105.

¹⁷⁾ *Opera omnia*, Tom. IX, cc. 1093-1196.

¹⁸⁾ *Opera omnia*, Tom. IX, c. 90, n. 42; c. 89, n. 42; c. 94, n. 55.

op ijdel vertoon van dialectische bedrevenheid, niet de naam „theoloog” te voeren. Waarlijk theoloog is de vrome prediker, primair op de kansel, maar eveneens in geschriften e.d., bij wie natuurlijk óók bekwaamheid wordt verondersteld. Overschrijdt nu die bekwaamheid de graad van kennis, die men bij een normaal ontwikkeld persoon algemeen mag veronderstellen, dan kan men van een *wetenschappelijk* theoloog spreken, indien die meer dan gewone bekwaamheid zich uitstrekt over álle nodige hulpwetenschappen. Heeft echter die bijzondere bekwaamheid slechts betrekking op een gedeelte der hulpwetenschappen, bijv. op de kennis der oude talen maar niet op de dialectiek — zoals bij Erasmus zelf — of ook omgekeerd, dan behoeft men zo iemand niet *wetenschappelijk* theoloog te noemen, al kan hij toch, indien hij de vrome mentaliteit van een echte Christus-minnaar bezit, theologisch waardevolle prestaties leveren en in de meer algemene zin dus *waarlijk* een theoloog zijn ¹⁹⁾).

Men begrijpt dat zo de benaming „theoloog” gebruikt kan worden voor alle variaties van ongeletterd, vroom verkondiger der geopenbaarde, goddelijke waarheid tot die van erudiet op een zo breed mogelijk wetenschappelijk terrein, waarbij de lezer dan telkenmale uit de kontekst zal moeten opmaken welke inhoud er in het

¹⁹⁾ Vgl. *Opera omnia*, Tom. IX, c. 96, n. 66: „Ego mihi non arrego Theologiae scientiam, et tamen non arbitror me usque adeo rudem Theologiae, ut non potuerim vertere Euangelia et Epistolas Apostolicas”. En c. 1168: „Colligit tamen (Albertus Pius) *perfectum* Theologum fore, qui liberales disciplinas cum exacta Scripturarum cognitione conjunxerit. Idem ego prior docui”.

Wie kennis heeft genomen van de reeds vroeger (blz. 13, aant. 3) vermelde artikelen van M. R. Gagnebet O.P. over *La nature de la Théologie spéculative*, zal uit het voorgaande begrijpen dat wij zijn beeld van Erasmus' opvatting geheel onjuist achten. Gagnebet heeft in het geheel geen oog voor Erasmus' voorzichtige restricties; hij verwijt hem eenzijdigheid en *absoluut* verwerpen van alle speculatieve theologie. Gagnebet heeft Erasmus' geschriften niet systematisch bestudeerd: de *Ratio seu methodus* wordt zelfs niet eens vernoemd.

afzonderlijk geval aan gehecht dient te worden; men begrijpt ook dat zulk een benaming dan *zonder nadere toevoeging* tot een tamelijk vage qualificatie vervalt. Zowel de schoenlapper en kleermaker, die in gemoedelijke ernst voor hun mogelijk simplistisch verstaan van Schriftuurteksten anderen trachten te winnen, als een vroom specialist in kennis van taal en geschiedenis der oude volken uit het nabije Oosten, die elke tekst concreet verankerd ziet in zijn historisch milieu en er de zin van verstaat die er de auteur zelf aan gehecht heeft, zij allen heten met het volste recht: *waarlijk theoloog*. Eveneens de praatvaar wiens redeneringen over politiek, economie, sociale kwesties enz. gewoonlijk kant noch wal raken, en de bezonnen wijsgeer, mits zij hun ideeën over godsdienstigheid en moraliteit slechts op vrome wijze weergeven! Wanneer men op deze wijze derhalve van iemand verklaart dat hij zich gaarne met „theologie” bezig hield, betekent dat enkel dat hij van zijn godsdienstige opvattingen gaarne op vrome wijze getuigenis heeft afgelegd; over de oorspronkelijkheid van die opvattingen, laat staan over de wetenschappelijke verantwoording er van, weten wij daarmee nog niets.

Dit zo rekbare begrip nu is het, dat in de volgende eeuwen steeds meer bedoeld werd wanneer men buiten de kring der vaktheologen sprak over „godgeleerdheid” en „godgeleerden”. En daarbij doet zich het opmerkelijk verschijnsel voor dat ook de uitdrukking: „*wetenschappelijk* godgeleerde” een nog minder scherp afgebakende draagwijdte krijgt dan Erasmus haar toekende. Waren de vrome arbeidersgezellen die te onzent het eerst in hervormingsgezinde toon predikten, al „*waarlijk* theologen”, dan waren toch de godsdienstige uiteenzettingen der meer ontwikkelden, van de humanistisch geschoolden in iets later tijd, al wel „*wetenschappelijke* theologie”! Erasmus zelf, Marnix, Grotius, Vondel, iedere humanist die van zijn godsdienstige opvattingen met min of meer eruditie getuigt, wordt dan als rijp, voortreffelijk theoloog genoemd; zelfs het vroomheidselement geraakt in de beschouwingen

over hun „theologie” op de achtergrond. *Theologie* wordt eenvoudig gelijkgesteld met *godsdienstige denkbeelden* en ze draagt reeds het wetenschappelijk kenmerk, wanneer welke tak van wetenschap ook haar invloed bij het uiteenzetten dier denkbeelden laat merken. Bij welhaast al onze nieuwere Nederlandse historici wordt in zulk een zeer brede zin over „theologie” en „theologen” gesproken: Busken Huet in zijn *Het Land van Rembrand*, Huizinga in zijn boek over Erasmus, Van Schelven in zijn Marnix-biografie, ja wie ge maar wilt, ze beschouwen ieder die zijn godsdienstige opvattingen onder woorden bracht als „theoloog”; en meent men met die opvattingen te kunnen instemmen, of althans de vorm waarin zij gegoten werden, of de gloed waarmee ze werden voorgestaan te mogen appreciëren, dan mag de persoon in kwestie daarmee als „voortreffelijk” theoloog geprezen worden²⁰).

Zulk een gebruik der begrippen „theologie” en „theoloog” menen wij als *humanistisch* te mogen kenschetsen. Het is immers in humanistische kringen vooral opgekomen en kenmerkt zich door een

²⁰) Dr. J. Romein, *Filips van Marnix, de intellectueel in de politiek*, (verschenen in *De Stem*, XVIII, 1938, blzz. 7-34; later in J. en A. Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandsche gestalten uit zes eeuwen. I. 14e-16e eeuw*,³ Amsterdam 1941, blzz. 170-207) meent dat „wat wij nu een intellectueel noemen, toen theoloog heette” (blz. 175). Een vlotte bewering en niet onaardige vondst, maar tenslotte toch slechts een suggestie, die moeilijk zal kunnen waar gemaakt worden. Heel dit opstel trouwens schildert ons een figuur, wel sprankelend van leven, — mede dank zij de voorliefde van den auteur om zijn psychologische inzichten (die echter wel eens aanvechtbaar zijn) op het beschikbare feitenmateriaal toe te passen, — maar zonder enige waarborg dat het ook een goed-gelijklend portret is. Wij krijgen hier de visie van den Amsterdamsen hoogleraar op Marnix, zeer interessant en mogelijk ook juiste elementen bevattend; maar het historisch bewijs voor de raakheid dezer visie ontbreekt. In zo’n kort bestek kán dat ook al niet anders. De visie van R. van Roosbroeck in zijn *Marnix de Rebel* (Antwerpen-Amsterdam 1938) mist eveneens nog een wetenschappelijk historisch fundament.

rekbaarheid van betekenis welke in die kringen, als reactie op de preciese afbakening der scholastieke terminologie, eerder als winst, als woordrijkdom, dan als verlies, als begripsvervaging, werd aanvaard. In het milieu van niet-beroepstheologen heeft deze humanistische opvatting der termen in kwestie het eerst burgerrecht verworven. Maar vandaar is zij ook doorgedrongen in de gelederen van hen, die de beoefening der theologie als hun „vak” beschouwen; het waren degenen tegen wie Kuyper met zijn gereformeerden in het krijt trad; mannen, die in de greep van het rationalisme het geloof als onwetenschappelijk uitbanden, theologie door godsdienstwetenschap vervingen en heel hun gedachtenleven binnen de grenzen van het profane verengden. En geleidelijk heeft die mentaliteit zich verspreid bij alle zich „vrij” noemende vaktheologen, ook bij zich daaronder bevindende niet-ongelovigen; zodat wij auteurs als Lindeboom en Bakhuizen van den Brink „theologie” voor *godsdienstige denkbeelden* zien gebruiken, en „theoloog” voor alwie zijn gedachten over godsdienstige kwesties rationeel weet te formuleren²¹). Het wetenschappelijk cachet der „theologie” vindt daarmee bij verschillende vrijzinnige theologen zeer sterke beklemtoning²²). De hier ge-

²¹) Dr. J. Lindeboom bijv. in zijn reeds aangehaald werkje over Erasmus' theologie; Dr. J. N. Bakhuizen van den Brink zeer geprononceerd in zijn opstel over *Marnix als Godgeleerde*, in *Gedenkboek*, blzz. 81-114.

²²) „De theologie is een denkend onderzoek van hoogsten inhoud en tendentie; zij vraagt wat zij weten of redelijkerwijze gelooven kan van die opperste werkelijkheid, waarheid en waarde, die in den naam van God wordt aangeduid; zij is, met onderstelling van alle natuurlijke en zielkundige, historische en geestelijke gegevens een denkend worstelen met het Theion, met het laatste geheim en den laatsten zin”. Aldus G. Horreüs de Haas, *Moderne Theologie* (Assen 1940). En G. A. v. d. Bergh van Eysinga, „De waarheid van den godsdienst en van de theologie wordt nooit vastgesteld bij meerderheid van stemmen en de moderne theoloog is er juist een, die door geestelijke aristocratie zich van de menigte onderscheidt. Een adeldom, die geen hoogmoed kweekt, maar

beeld een klare visie te verwerven. Wie zich een objectieve waarheid te propageren tot levensdoel stelt, zal langs deze banen een zeer veilige weg tot het bereiken van zijn ideaal bewandelen. Doch haast noodzakelijk zal hij er missen de, ons mensen zo na liggende, boeiende schoonheid van fleurige beeldspraak — immers, „omnis comparatio claudicat!” —, van het klankvolle, meeslepende woord, van een treffende verbeelding! En toch, ook langs deze bekoorlijke paden is *waarheid* op zeer doeltreffende wijze te verspreiden; moge het gevaar voor vergissing en misverstaan al groter zijn, 's mensen hang naar schoonheid en rijkdom van vorm verhoogt daarentegen de werfkracht der aldus voorgehouden waarheidskennis ten zeerste.

Wie sceptisch oordeelt over de bereikbaarheid van objectieve waarheid door menselijk verstand, hij zal zich geen ogenblik bedenken en onmiddellijk zijn voorkeur uiten voor het bewandelen van de laatste der voorgestelde wegen. Het voordeel, gelegen in groter veiligheid van de eerste weg, boezemt hem immers geen vertrouwen in. Wij echter wensden de mogelijkheid van het achterhalen ener objectieve waarheid minstens open te houden en dan menen wij dat een beslissend motief tot het prefereren van een weg boven de andere mag gezocht worden in de geaardheid, de mentaliteit van de personen, onder welke men die waarheid wil verspreiden. En omdat iemand die gaat publiceren zich tot taak stelt een eenmaal verworven visie — welke hij waaracht — aan anderen mee te delen, behoort hij zich in zijn keuze te laten leiden door de geestesinstelling van het publiek waartoe hij zich richt. Is dat publiek zo geaard dat het een gedetailleerde wetenschappelijke verantwoording niet of slechts moeilijk volgen kan en zich eer gewonnen geeft aan gevoelsargumenten, aan gloed van overtuiging dan aan een redenerend betoog, dan doet de spreker of schrijver verstandig daarmede rekening te houden en zijn betoog niet al te straf te componeren en voor te dragen. Erasmus heeft zeer juist gezien en met recht benadrukt dat dit

schetste, profane, humanistische betekenis der termen in kwestie heeft buiten de kring van katholieke en gereformeerde vaktheologen thans wel algemeen burgerrecht verkregen.

Het gebruik dezer termen in de huidige omgangstaal

In het voorgaande hebben wij reeds te kennen gegeven welk een groot belang er voor de historicus in is gelegen, dat zijn terminologie voor een zo breed mogelijk publiek gemakkelijk verstaanbaar is. Tegelijk daarmee betoogden wij dat ook de historicus zich toch niet mag ontslagen achten van de plicht aan zijn termen een conciese betekenis te hechten, wanneer hij met die termen althans een klaar en duidelijk beeld van het verleden wil weergeven en zich niet in vage algemeenheden wil verliezen¹⁾. Dat was reeds een stellingnemen in de bij humanisten en scholastici der 15de en 16de eeuw zo omstreden kwestie: kan men in zijn woordkeus met een zekere vaagheid vrede nemen, of moet men integendeel daarbij naar de scherpst omlinjnde precisering streven? Een standpunt, dat wij wel in het kort mogen verantwoorden.

Een voordeel dat precisering ontegenzeggelijk boven vaagheid biedt, is gelegen in de geringer kans op misverstaan. Wanneer men aan zijn termen een nauwkeurig afgebakende inhoud toekent en deze scherp vooropstelt, zal het steeds voor de lezer — desnoods na eeuwen nog — betrekkelijk weinig inspanning kosten zich over de draagwijdte van een geponeerde stelling een juist oordeel te vormen, of op de contouren van een ontworpen

slechts verplicht". (*Nieuw Theologisch Tijdschrift*, XXIX, 1940, blz. 122-123). Zie ook het eerste hoofdstuk van Dr. G. J. Heering, *Geloof en Openbaring*, 1: *Kritische beschouwing over dogmatiek en moderne theologie*, (Arnhem 1935), vooral § 5: *Taak en doel der dogmatiek*, en § 6: *Is dogmatiek wetenschap?*

¹⁾ Zie hierboven, blz. 9.

meermalen de praktijk van den Christus, van profeten en apostelen, van een menigte kerkvaders in hun preken was. Maar richt de auteur zich tot een wetenschappelijk gevormd publiek dat zelfstandig heeft leren denken en voor een mogelijk dor, doch overtuigend exposé niet terugschrikt, dan mag zijn voorkeur veilig uitgaan naar het bewandelen van de eerst aangeduide weg. Want niet alleen loopt hij hier minder gevaar te worden misverstaan; de verstandelijke overtuiging die hij aldus kan bijbrengen zal veel hechter gegrond en vaster geworteld zijn, ook beter tegen critiek bestand; en ten slotte zal de aldus begiftigde ook een schoonheidsontroering niet behoeven te derven: wie eenmaal zulk intellectueel genot vermag te smaken, ontvangt daarin ruimschoots vergoeding voor de ontzeggingen, die zijn fantasie zich bij het moeizaam ontrafelen en preciseren moest getroosten.

Het doel nu dat ons bij de aanvang van de onderhavige studie voor ogen stond, was niet over Marnix als theoloog een lofrede af te steken of hem in die hoedanigheid met blaam te treffen; wij wilden enkele schreden vooruit komen op de weg, die er toe leiden zal te achterhalen van welke geaardheid Marnix' betrekkingen tot de godgeleerdheid zijn geweest. Het beeld dat ons aldus voor de geest zou komen, wilden wij ook zo scherp mogelijk fixeren, opdat anderen, die uit historisch-wetenschappelijke belangstelling zich tot „Oranjes rechterhand" getrokken voelen, hem kunnen leren kennen in die gedaante, welke naar onze overtuiging de ware, de juiste heten moet. Uit deze doelstelling, uit dit ons richten tot een kring van belangstellenden-uit-wetenschappelijke-motieven, volgt dat wij slechts vrede kunnen nemen met een gebruik van de termen „theoloog" en „godgeleerde" in een scherp omlinjnde, klaar vooropgezette betekenis, die voor misverstand of vaagheid geen plaats meer biedt.

Bezinnen wij ons nu op de vroeger geschetste betekenis dezer termen welke buiten de katholieke en gereformeerde vaktheologie

vrij algemeen gangbaar geworden is, dan bemerken wij dat in de feitelijke toepassingen van die begrippen zich toch een verschil in nuancering telkens voordoet. Daarbij valt dan op hoe die profane, humanistische betekenis van de woorden *theologie* en *theoloog* toch niet scherp afgebakend is, maar ietwat schommelend blijft en daardoor ook, wanneer ze niet door de context nader wordt bepaald, enigszins vaag wordt toegepast. Zoals wij reeds aanduiden heeft de humanistische opvatting een ontwikkeling doorgemaakt. Noemden de oudere humanisten aanvankelijk in het algemeen theoloog: ieder vroom verkondiger van godsdienstige waarheid, later werd het meer: ieder rationeel beoordelaar van godsdienstige kwesties. Aldus werd meer een wetenschappelijk cachet beklemtoond dan het oorspronkelijk dominerende vroomheidselement. Dat men aan dit vereiste van wetenschappelijke instelling reeds voldaan acht, wanneer in het resultaat dat de „theoloog” ons van zijn kunnen biedt, de invloed van welke wetenschappelijke vorming dan ook — wijsgerige, linguïstische, historische, enz. — merkbaar is, zonder dat men aan de godgeleerdheid zelf het karakter van een zelfstandige wetenschap toekent, behoeft de begripsinhoud nog niet te vervagen; bedenkelijker evenwel wordt de situatie, wanneer men bemerkt dat soms als kenschetsend voor het *theologisch* oeuvre van een bepaald persoon enige, met wetenschappelijkheid moeilijk te rijmen eigenaardigheden worden aangeduid, terwijl toch diezelfde persoon als een voortreffelijk, helder en rijp godgeleerde wordt geroemd. Dat is dan een gevolg der verwaarlozing van het zich klaar bezinnen op de inhoud van de termen waarmee men werkt, een — zij het onbewuste — toch werkelijke inconsequentie in het gebruik van zijn terminologie, waardoor vanzelf die terminologie enigszins zwevend wordt. Een euvel, dat wij vrij veelvuldig hebben waargenomen, speciaal wanneer de lof van Marnix van St. Aldegonde in allerlei toonaarden wordt bezongen.

Het zou te ver voeren, wanneer wij hier het merendeel der gevallen waarin het begrip „theologie” niet scherp werd bepaald, moesten signaleren en onze beoordeling verantwoorden. Volstaan wij met een enkele kanttekening aangaande de bijdrage, die Dr. J. N. Bakhuizen van den Brink over Marnix als godgeleerde in het reeds vermelde *Gedenkboek* het licht deed zien. De aanhef van dit opstel luidt als volgt: „Achter Marnix den polemicus en satyricus staat Marnix de godgeleerde; in den theoloog steekt de geloovige evangelische Christen. Geschoold bij Calvijn en Beza, ook bij Luther, is hij in de allereerste plaats gevormd door den Bijbel; bezielde met den lust om zijn overtuiging te verkondigen, is hij ook bereid en bekwaam om haar naar alle noodige zijden te verdedigen. De tijden waren er naar en het leven van Marnix heeft medegebracht, dat wij zijn theologie vooral uit zijn polemieken leeren kennen. Hoe uiteenlopend zij naar hare mikpunten, hoe veelzijdig ook Marnix' andere stukken en correspondenties zijn, zij geven alle in hoofdzaak hetzelfde beeld van den theoloog, wiens vastheid van overtuiging de bron van zijn moed en wiens helderheid van beschouwing de bron van zijn kracht is geweest. Tusschen den *Bijencorf* en den *Tableau des differends de la religion* liggen dertig jaren; zij staan naar vorm en inhoud niettemin vlak bij elkander: de eenheid van beide werken, die voor een groot deel met verschillende stof arbeiden, ligt in de vastheid van Marnix' godgeleerd standpunt, welks rijpheid bij den schrijver aan Franciscus Sonnius en welks levendigheid bij den zich oud gevoelenden Tafereel-schilder gelijke bewondering wekt”²⁾).

Men krijgt hierbij, lettend op de door ons gespatieerde woorden, wel de indruk dat in hetgeen hier met „theologie” is bedoeld een uitgesproken wetenschappelijke instelling verondersteld wordt.

2) *Gedenkboek*, blz. 81.

3) *a.w.*, blz. 82.

De man in kwestie is geschoold, beschikt over een voortreffelijk brein³⁾, de rijpheid van zijn godgeleerd standpunt dwingt bewondering af; dan zal de helderheid van zijn beschouwing en zijn bekwaamheid in het verdedigen toch ook wel als vrucht van wetenschappelijkheid moeten worden opgevat; dan zal, waar hij als *godgeleerde* besproken wordt, zijn wetenschappelijke voortreffelijkheid vooral nader worden toegelicht. Diezelfde verwachting wordt heel sterk gewekt op blzz. 85-86, waar sprake is van Marnix' grondige gedachtenwisseling met Baius, waar het beeld van Marnix den geleerde, die zijn eisen niet licht stelt, geschetst wil worden. In het vervolg echter van Bakhuizens opstel komen meerdere passages voor die ons waarschuwen, dat toch de wetenschappelijkheid der theologie in zijn bedoeling niet te sterk benadrukt mag worden.

Want al aanstonds worden wij er op voorbereid dat Marnix in het behandelen van een reeds traditioneel geworden stof nimmer eigen nieuwe vondsten of beweringen op de voorgrond stelt, ja, dat die ook nauwelijks bij hem worden gevonden⁴⁾. Ook wanneer Bakhuizen ons de positieve hoofdbegrippen van Marnix' theologie wil leren kennen, voelt hij zich gedrongen nog eens te herhalen: „nieuwe punten zullen wij ook bij Marnix niet aantreffen, ook kleedt hij ze niet in eenigen opzichtigen vorm”⁵⁾. Maar garandeert duidelijkheid in formulering ons wetenschappelijke voortreffelijkheid, wanneer noch de mening in kwestie, noch ook de vorm waarin zij wordt voorgedragen, eigen vondst is van die auteur? — Hij is consequent! Dat is toch al een minimale eis; althans dat een auteur van zichzelf meent dit te zijn: voldoet hij zelfs daaraan niet, dan kan van wetenschappelijkheid bij zijn oeuvre in het geheel geen sprake zijn. En willen wij óns oordeel

⁴⁾ a.w., blzz. 83-84.

⁵⁾ a.w., blz. 92.

over het al dan niet consequente van zijn uiteenzettingen doen meespreken, dan worden wij bij onze begripsbepaling van „theologie” of „wetenschap” al even arrogant als de katholieke vaktheoloog, en dat op zeker zo betwistbare gronden! ⁶⁾. — Maar hij weet zijn zaak te verdedigen! Ook wetenschappelijk? Want niet iedere, zelfs succesvolle verdediging waarborgt ons intellectuele methode bij de overwinnaar. Wij willen hier niet vooruitlopen op onze beoordeling van Marnix als theoloog, maar wanneer wij bemerken dat sommige eigenaardigheden van zijn verdedigingsmethode door Bakhuizen worden geprezen, ondanks het feit dat ze met wetenschappelijke verdediging weinig te maken hebben, veeleer daaraan afbreuk doen, dan wordt ons daarmee toch duidelijk dat in feite een wetenschappelijke instelling door Bakhuizen niet te zeer vereist wordt, om iemand „theoloog” te kunnen noemen.

Zo vinden wij in het *Gedenkboek* besproken hoe Marnix zelfs de ernst van zijn tegenstander bagatelliseert ⁷⁾, eveneens de grofheid van zijn spot en hoon in de geest van iemand die tegen den duivel vecht ⁸⁾; zelfs te midden van Bakhuizens beschouwingen over Marnix' Sacramentsleer wordt ter typering een enkel voorbeeld van zijn verdedigingstrant als volgt verhaald: „Wij zien er van af, het ontzaglijk uitgebreide materiaal, dat Marnix in den strijd brengt, . . . te refereeren; wijzen alleen op de groote voldoening, waarmede hij Cajetanus, in zijn commentaar op Thomas' Summa, citeert. Als Thomas over het verschil tusschen de eucharistie en de overige sacramenten spreekt en over de verandering der elementen, verklaart Cajetanus, dat daarbij twee novitates optreden: het lichaam van Christus is de novo aanwezig onder de geconsacreerde hostie; en de novo geschiedt de conversio van de substantie van het brood in die van

⁶⁾ Vgl. hierboven, blz. 15.

⁷⁾ Bakhuizen van den Brink in a.w., blz. 89.

⁸⁾ Bakhuizen van den Brink in a.w., blz. 91.

het lichaam van Christus. Dit is maar, wat Marnix zeggen wilde: deze geheele leer is als novitas in strijd met de Schrift"⁹⁾.

Inderdaad, dit alles getuigt van een zeer gevat, behendig en zelfs vernuftig verdedigingstalent bij de auteur, maar wetenschappelijk kan men zo'n methode toch bezwaarlijk noemen. Wij beweren nu niet dat bij Marnix niets degelijks te vinden zou zijn. Dat blijft vooralsnog punt van onderzoek. Wij vestigen hier slechts aandacht op het feit dat Bakhuizen van den Brink dit alles bespreekt zonder dat de vraag zich aan hem opdringt, of deze inderdaad typerende eigenschappen van Marnix' werkwijze hem juist niet als „theoloog” disqualificeren. Daaruit volgt immers dat hij klaarblijkelijk de echt wetenschappelijke instelling bij de „theoloog”, ondanks de verwachtingen die op andere plaatsen in zijn bijdrage gewekt werden, niet te straf urgeren wil. Zodat de begrippen, die hij met de termen „theoloog” en „godgeleerdheid” bedoelt aan te duiden, toch enigszins vaag en zwevend blijken te zijn.

Wij achten hier dus een geval aanwezig waarin wij, om de kans op misverstaan onzer beoordeling van Marnix als theoloog zo gering mogelijk te doen zijn, met deze ingeslopen onvastheid geen vrede mogen nemen en aan de termen in kwestie een scherp omschreven betekenis behoren toe te kennen, waaraan wij dan in het vervolg onzer uiteenzettingen dienen vast te houden. Welke? Behoren wij daartoe terug te gaan tot de oorspronkelijke naamdefinitie? Wij zagen reeds dat Abraham Kuyper dit deed en het geen antiquarische liefhebberij, maar een methodische eis achtte¹⁰⁾. In hoever het dat inderdaad is voor beoefenaars der vaktheologie, kunnen wij hier gevoeglijk buiten beschouwing laten; met de profane, historische beschouwingswijze, die wij ons in dit geschrift ten doel stellen, achten wij het verkies-

⁹⁾ a.w., blz. 110.

¹⁰⁾ Zie hierboven, blzz. 17-18.

lijker zo dicht mogelijk de buiten vaktheologen algemeen bestaande opvatting te benaderen en daaraan alleen het enigszins zwevend karakter te ontnemen.

Nu komt het ons voor dat de strikte begripsbepaling der katholieke vaktheologie in haar bondige vorm: „Theologie is de wetenschap van het op bovennatuurlijke wijze geopenbaarde” zich gemakkelijk leent tot het formuleren van een soortgelijke bepaling voor profaan, — misschien nog beter gezegd: *neutraal* — gebruik. Men behoeft daartoe slechts de zo geprononceerd objectieve betekenis, die de katholieke theologen aan „bovennatuurlijke openbaring” hechten, te veranderen in een meer subjectieve zin, en de enge, scholastieke klank die „wetenschap” voor hen bezit, te wijzigen in de ruimere opvatting over hetgeen „wetenschap” is, die thans in het gewone spraakgebruik is doorgedrongen. Dan komt men tot de volgende bepaling: Theologie is „het methodisch geleid, kritisch gewaarborgd en systematisch geordend kennen”¹¹⁾ van hetgeen men als door God geopenbaard aanvaardt. Welke concrete inhoud men hierbij aan het begrip „God” wil toekennen, en hoe men zich die „openbaring” denkt, kan onbeslist worden gelaten. Naar ons oordeel geeft deze formulering toch in een brede, en tegelijk voldoende klaar omschreven betekenis het algemeen gangbare denkbeeld weer, dat men aan „theologie” zonder meer toekent. Een tak van wetenschap wordt er primair mee bedoeld.

Daarin kan men zich, evenals in geneeskunde, rechtsgeleerdheid enz., als vakgeleerde bekwamen en ontwikkelen. Zo iemand nu heeft men op het oog, wanneer men een bepaald persoon zonder meer als „theoloog” betitelt. De mogelijkheid bestaat natuurlijk wel dat iemand, door vorming in een andere tak van wetenschap

¹¹⁾ Deze, o.i. wel juiste bepaling van het algemene *wetenschaps*begrip ontlene wij aan het opstel van D. M. de Petter O.P., *Naar een neo-thomistische wetenschapsleer*; in: *Kultuurleven*, VI, (1935), blzz. 312-335.

bekwaam, of zelfs zonder uitgesproken wetenschappelijke professie, zich met het behandelen van theologische vraagstukken onledig houdt. Men kan zo iemand dan *als „theoloog”* gaan beschouwen en bestuderen. Maar wil men hem als zodanig prijzen, dan moet het resultaat van zijn „theologische” arbeid beoordeeld worden volgens de normen die men bij vakmatige, wetenschappelijke godgeleerdheid aanlegt; als *amateur-theoloog* mag hij enkel worden hooggeschat, wanneer in zijn verhandelingen methode, critiek en systematische ordening niet slechts niet ontbreken, maar bovendien zelfstandig verwerkt zijn. Is dat niet het geval, dan kan de dilettant in kwestie wel een volijverig en bekwaam propagandist zijn voor zijn geloofsovertuiging en daarmee „waarlijk theoloog” in Erasmiaanse zin, maar niet „theoloog” in de thans gangbare *neutrale* betekenis van het woord, zoals wij die hier nader mochten omschrijven.

In het vervolg van deze studie willen wij dus de weg effenen voor het onderzoek der kwestie: in hoeverre mag Philips van Marnix, heer van St. Aldegonde werkelijk in de door ons aangegeven zin een theoloog worden genoemd. Is hij man van het vak, of heeft hij enkel in theologie geliefhebberd? Of zou men misschien tot de conclusie moeten komen dat noch het een noch het ander met hem het geval is en dat hij zich enkel met theologische kwesties heeft bezig gehouden op een *niet-theologische wijze*? Pas daarna komt de vraag aan de orde waarin mogelijk zijn verdiensten als theoloog hebben bestaan. Bij het onderzoek dat aldus moet worden ingesteld, zal het nodig zijn afzonderlijk aandacht te besteden aan Marnix' wetenschappelijke vorming en aan zijn geschriften, voor zover die op onderwerpen van theologische aard betrekking hebben. Doch alvorens hiertoe onze bijdrage te leveren, kan het leerzaam zijn het oordeel van anderen over Marnix als theoloog nog nader in ogenschouw te nemen.

DE STAND VAN HET VRAAGSTUK

Met een enkel woord mochten wij er reeds op wijzen, hoe Marnix door zijn bewonderaars haast unaniem als theoloog wordt geprezen¹⁾. Een dergelijke eensgezindheid is zeker in staat te suggereren, dat deze oordeelvelling wel op hechte grondslag zal zijn opgebouwd, en dat bijgevolg een zelfstandig onderzoek van het vraagstuk geen afwijkend resultaat zal opleveren. Maar van de andere kant, alwie geen vreemdeling is in het Jerusalem van historische arbeid, heeft reeds te vaak bemerkt hoe hardnekkig bepaalde misvattingen critiekloos worden doorgegeven zolang zich geen behoefte aan correctie doet gevoelen, dan dat hij het overbodig zou achten door eigen studie zich over de juistheid van zo'n gangbare opvatting zekerheid te verschaffen. Een dergelijke behoefte aan critiek wordt te meer gevoeld waar, bij alle overeenstemming in het prijzen van Marnix als godgeleerde, toch in de afzonderlijke uitspraken vrij gevarieerde nuances in de verantwoording van die waardering vallen waar te nemen. Wij willen thans de onderscheiden beoordelingen van Marnix' theologische voortreffelijkheid van meer nabij bezien. Daarbij dienen wij er in het bijzonder op te letten, in hoever de opvattingen der onderscheiden auteurs, die hem als godgeleerde prijzen, ook nog van kracht zijn bij een gebruik van het begrip „godgeleerde”, zoals wij het hierboven nader omschreven; ook zal speciale aandacht worden gewijd aan de gronden, waarop de respectieve oordeelvellingen zijn opgebouwd.

¹⁾ Hierboven, blzz. 4-5.

Over Marnix is zeer veel geschreven. Sedert Edgar Quinet in het midden der vorige eeuw hem onder de aandacht bracht van de liberaaldenkende Europese wereld, is zijn persoon telkens weer naar voren geschoven als van uitzonderlijke betekenis voor het gedachtenleven in de zestiende eeuw. Een climax in die belangstelling valt waar te nemen kort voor 1900, rond het eeuwgetij van zijn dood, en bij de herdenking van zijn geboortejaar in 1940²⁾. Doch ook in de tijden daarvóór is de Heer van St. Aldegonde geenszins in vergetelheid geweest. Naast het werk van Broes hebben nog een tiental publicaties van geringer omvang de aandacht voor Marnix in de eerste helft van de negentiende eeuw opgevoerd³⁾; uit de achttiende eeuw dateren de Marnix-biografieën van Johannes Prins en J. te Water⁴⁾, een korte schets in het vierde deel van de „*Levensbeschryving van eenige voornaame meest Nederlandsche Mannen en Vrouwen*”⁵⁾, alsook een levensbeschrijving van den auteur van de Bijencorf, vervat in een Amsterdamse heruitgaaf van dat werk in het jaar 1733⁶⁾; bij meerdere historici uit deze en de voorafgaande eeuw is hij evenmin

2) Zie de litteratuurlijst op blzz. 247-257.

3) W. Broes, *Filip van Marnix Heer van St. Aldegonde, bijzonder aan de hand van Willem I.* 2 dln., 3 bdn. Amsterdam 1838-1840. Vgl. Prosper Arents, *Geschriften naar aanleiding van Marnix' leven en werken verschenen. Proeve van bibliografie.* In: *Gedenkboek*, blzz. 303-356. Hoe onvolledig deze „proeve van bibliografie” is, moge al hieruit blijken, dat het er in vermelde voor de door ons bedoelde periode nog aanmerkelijk is uit te breiden aan de hand van een zo voor het grijpen liggend hulpmiddel als het eerste deel van L. D. Petit's bekende *Repertorium der Verhandelingen en Bijdragen betreffende de Geschiedenis des Vaderlands*, Leiden 1907.

4) J. Prins, *Leven van Philip van Marnix, Heer van St. Aldegonde.* In: *Leven der Nederlandsche Dichteren en Dichteressen*, I. Leyden 1782, blzz. 4-121. J. te Water, *Historie van het Verbond der Nederlandsche Edelen*, III. Middelburg 1795.

5) Amsterdam-Harlingen 1777; blzz. 128-136.

6) Toor., Versch., blz. 206.

onopgemerkt gebleven⁷⁾), terwijl ook een aanzienlijk aantal der verzamelwerken, waaraan beide eeuwen zo rijk zijn, zijn levensbericht heeft opgenomen⁸⁾). Bij de thans zo erkende opvatting dat aan Marnix ook als theoloog een zekere betekenis niet te onzeggen valt, is het daarom des te opvallender, dat slechts betrekkelijk weinig schrijvers hem onder dit speciale opzicht hebben getekend. In de uitgebreide Marnix-litteratuur komen wij zo al aanstonds tot een schifting tussen een categorie, die Marnix uitdrukkelijk als godgeleerde behandelt (A); een, die hem wel als godgeleerde erkent, maar dit niet nader verantwoordt (B); en een aantal schrijvers, die zijn mogelijke betekenis voor de theologie eenvoudig over het hoofd zien (C).

(A) *Auteurs, die Marnix uitdrukkelijk als godgeleerde
behandelen*

Wat nu de eerste categorie betreft: zoals reeds gezegd is, wordt zij gevormd door slechts een gering aantal auteurs. Van der Aa's Biographisch Woordenboek biedt ons een afzonderlijke literatuuropgave over *Marnix als Godgeleerde*¹⁾), doch het merendeel der geschriften, waarnaar hier wordt verwezen, bevat op de aangeduide plaatsen een eenvoudige vermelding van Aldegondes werkzaamheid in de inrichting van het Hervormde Kerkgenootschap in Nederland, van de lotgevallen zijner Psalmberijming en Bijbelvertaling, van zijn bemiddelend optreden in kerkelijk-disciplinaire aangelegenheden. Zulke constateringën maken ons echter over zijn betekenis als godgeleerde niet wijzer. Slechts twee geschriften uit Van der Aa's lijst verschaffen een meer gedetailleerde behandeling: een voordracht van J. a b Utrecht D r e s -

7) Vgl. de uitvoerige verwijzingen in het *Biographisch Woordenboek* van Van der Aa, XII, blzz. 279-282.

8) Vgl. a.w., t.a.p.

1) a.w., blz. 281.

selhuis, gepubliceerd in „*De Vriend des Vaderlands*”, VI, (1832), blzz. 35-77, onder de titel: *Filips van Marnix, Heer van St. Aldegonde, beschouwd als Godgeleerde, en meer bepaaldelijk in zijne verrigtingen en verdiensten omtrent de Nederlandsche Hervormde Kerk*; en het artikel over Marnix in: B. Glasius, *Godgeleerd Nederland. Biographisch Woordenboek van Nederlandsche Godgeleerden*²⁾). Sindsdien verscheen in 1863 te Strasbourg een *Essai théologique sur Marnix de Sainte Aldegonde* van Jacques Leser; J. H. Maronier besprak Marnix als bestrijder der leer van het inwendig woord³⁾; G. Tjalma promoveerde te Leiden tot Doctor in de Godgeleerdheid op een dissertatie: *Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde. Historisch-Dogmatische studie*⁴⁾; in de *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* verzorgde Th. Schott-S. D. van Veen een vrij uitvoerige bijdrage over Marnix⁵⁾; en tenslotte verscheen de reeds vroeger vermelde studie van professor Dr. J. N. Bakhuizen van den Brink, *Marnix als Godgeleerde* in het *Gedenkboek* voor het eeuwfeest in 1940. Dit jaar zag ook een studie verschijnen van Ds. J. W. Tunderman onder de titel: *Marnix van St. Aldegonde en de subjectivistische stroomingen in de Nederlanden der 16e eeuw*; de spoedig gevolgde herdruk van dit werk⁶⁾ laat wel zien dat het in bepaalde kringen met belangstelling is ontvangen.

²⁾ Deel II, 's Hertogenbosch 1853, blzz. 452-465.

³⁾ J. H. Maronier, *Het Inwendig Woord. Eenige bladzijden uit de Geschiedenis der Hervorming*. Amsterdam 1890, blzz. 221 e.vv.

⁴⁾ Amsterdam 1896.

⁵⁾ Deel XII, Leipzig 1903, Spp. 347-355. De nieuwe uitgaaf van het *Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, III, Tübingen 1929, Sp. 2022, beperkt zich tot een korte notitie van de hand van den Leidsen theologieprofessor Dr. A. Eekhof.

⁶⁾ Goes, z.j. (1942).

Reeds blijkens de titel van zijn voordracht, maakt **Ab Utrecht Dresselhuis** onderscheid tussen Marnix als „godgeleerde” en als „bevorderaar van de Hervormde Kerkgemeente” in Nederland. Veruit het aanzienlijkst gedeelte van dit opstel, — van af blz. 49. — wil zijn verdiensten voor de Hervormde Kerkorganisatie belichten; daartoe wordt gewezen op zijn aanwezigheid bij verschillende synodes, waarvan hij de leer ook trouw verdedigde; op zijn bemoeiingen om onderlinge twisten tussen Hervormden bij te leggen, op zijn bevorderen van stichting der gemeenten in Psalmberijming en vroom, bemoedigend briefverkeer; daartoe vraagt de auteur ook een verschonend oordeel over Marnix' pleidooi voor de beeldenstorm en zijn ijveren tegen de Wederdopers, welke houding voor verdraagzame negentiende-eeuwers natuurlijk iets gewrongens meebracht ⁷⁾).

In het eerste gedeelte echter is de uitdrukkelijke bedoeling van den schrijver: ons in Marnix „EENEN GODGELEERDE te doen kennen, bij wien menig Hoogleeraar in het vak achter bleef” ⁸⁾). Van deze uitspraak, door schrijver ontleend aan den uitgever van een latijnse vertaling van een klein onderdeel van Marnix' *Ondersoeking* ⁹⁾), vertrouwt hij de waarheid in zijn volgende uiteenzetting te bevestigen. Na in enkele bladzijden Marnix' staatkundige en militaire diensten in herinnering te hebben gebracht, en er op gewezen te hebben hoe het godsdienstige

⁷⁾ a.w., blzz. 67-74, waarvan het einde in beminnelijke eenvoud aldus luidt: „En gerust durven wij vaststellen, dat bij meer gematigden ijver in de eerste hervormers en vrijheidlievenden, noch de Hervorming, noch het Gemeenebest der *Vereenigde Nederlanden*, welke beide ook aan den ijver van onzen VAN MARNIX zoo veel te danken hadden, wel nimmer tot stand zouden zijn gekomen. Een ERASMUS toch kan nooit het werk van eenen LUTHER verrigten”.

⁸⁾ a.w., blz. 37.

⁹⁾ a.w., t.a.p.: „in Praef. ad method. formand. concionum”. Aldus wordt op minder gelukkige wijze verwezen naar een werkje dat in 1653 verscheen onder de titel: P. Magerus, P. Marnixius, Aldegondae Dominus, et alii de methodo formandarum concionum”. Vgl. *T o o r.*, II, blzz. VI-VIII.

in zijn gedragingen alles overheerste, volgt de constatering: „Bij die hooge belangstelling in de Godsdienst, was dan ook de Godgeleerdheid zijne begunstigde studie, doch volgde hij daarbij den gulden regel, dat alle Godgeleerde kennis alleen uit derzelve ware bron, den Bijbel, behoort te worden afgeleid. Voor dit onschatbaarste van alle boeken koesterde hij den diepsten eerbied, gelijk deszelfs waardij en schoonheid levendig door hem gevoeld werden. Het was hem niet genoeg deszelfs inhoud uit vertalingen te kennen; hij wilde uit eigene oogen zien, de gewijde Schrijvers zelve hooren. Had hij, om in de Maatschappelijke betrekkingen regt nuttig te kunnen zijn, de voornaamste levende talen aangeleerd; hij nam, ten einde omtrent de Godsdienst niet mis te tasten, de beoefening der Oostersche talen ter hand, en maakte in deze zulke verbazende vorderingen, dat hij, boven de meeste Godgeleerden, in staat werd geacht, om den Bijbel uit de grondtalen over te zetten”¹⁰⁾.

Ab Utrecht Dresselhuis deelt echter het inzicht van Erasmus, dat talenkennis alleen niet volstaat om iemand tot een voortreffelijk theoloog te stempelen: „Wie intusschen het schoone en verhevene van het Goddelijk boek naar waarde schatten zal, behoort in staat te zijn deszelfs inhoud te vergelijken met de uitstekende voortbrengsels der menschelijke wijsheid in Griekenland en Rome, de wieg en bakermat der hoogere beschaving. En ook dit was onze MARNIX boven velen. Dichters, Wijsgeeren, Redenaars, Geschiedschrijvers en Kerkvaders, werden door hem doorbladerd, gelezen, doordacht, in het geheugen geprent, en ter verklaring en handhaving der Godsdienstleer aangewend. In zijne onderscheidene geschriften zijn daarvoor de bewijzen voorhanden. Een onschatbaar gedenkteeken is inzonderheid zijne dikwerf herdrukte Bijencorf der H. Roomscher Kercke; een geschrift, aan U allen zonder twijfel volkomen bekend,

¹⁰⁾ a.w., blz. 44.

hetgeen der R. Katholijke Kerk meer afbreuk gedaan heeft dan eenig ander. Niet alleen onttrekt zich in hetzelfde eenen zeer goeden stijl aan den roest der middeleeuwen, maar het is ook vol van trekken van echt vernuft; de ongerijmdheden der Roomsche leer en derzelver gebruiken, worden er op de geestigste wijze in ten toon gesteld; de grootste belezenheid straalt er in door; en het doet zijnen vervaardiger inzonderheid kennen als een man, die buitengewoon ervaren was, zoo wel in het Kerkelijk regt, als in de Kerkelijke geschiedenis" ¹¹⁾). En hiermee is de verlangde bevestiging van de uitspraak uit 1653 dan geleverd, want na vermelding van de opdracht der Emdense synode van 1571 aan Marnix verleend, om een geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden samen te stellen, wordt het overige gedeelte besteed aan het schetsen van Aldegondes verdiensten voor onze vaderlandse Hervormde Kerk. Dus in het kort samengevat: Ab Utrecht Dresselhuis meent Marnix als theoloog hoog te mogen aanslaan. Al is hij geen man van het vak, toch heeft hij het als dilettant zó ver gebracht, dat hij verschillende vakgeleerden voorbijstreeft. Bewijs daarvoor wordt gevonden in zijn, door tijdgenoten grotelijks gewaardeerde, kennis van de oorspronkelijke talen der H. Schrift, en in de *Bijencorf*, die als wetenschappelijke prestatie door Ab Utrecht Dresselhuis met grote ingenomenheid wordt begroet.

De waardering in *Glasius' Biographisch Woordenboek van Nederlandsche Godgeleerden* sluit zich vrij nauwkeurig bij het gevoelen van Ab Utrecht Dresselhuis aan: „Na eene uitmuntende ontwikkeling en in de school van Calvyn en Beza onderwezen, vereenigde Aldegonde veel in zich, wat den echten theologant kenmerkt. Den bijbel hartelijk liefhebbende en dezen met dien ijver, welke het tijdperk der hervorming kenmerkte, onderzoeken-

¹¹⁾ a.w., blzz. 47-48.

de, werd hij daartoe in staat gesteld door zijne ongemeene bedrevenheid in de hebreusche en grieksche talen, door zijne vertrouwdheid met de klassieke letterkunde en met de patres, door zijne buitengewone belezenheid en rijke kennis van de geschiedenis der christelijke kerk. Rekenschap van deze betuiging geven zijne geschriften. . . . In de eerste plaats — en wel, omdat daarin voor al het opgenoemde bewijs wordt geleverd — noemen wij zijn meest bekend geworden werk: *De Byencorff der H. Roomschen kercke* Wij weten niet, waarover wij, het werk zelf opslaande, meer verbaasd staan; over den geestigen toon, den fikschen stijl en het scherpzinnig oordeel, of over de verbazende geleerdheid van eenen man, die, tot staatsbetrekking geroepen, zoo geheel toont op het gebied der theologie te huis te zijn. Overal is er eene meer dan gewone bijbelkennis zichtbaar en eene belezenheid van vroegere en latere schrijvers met eene diepe kennis der kerkelijke geschiedenis, welke wezenlijk verwondering baart. Wij meenen, dat het boek nog in onze dagen zijn nut zou hebben, indien het meer algemeen bekend ware" ¹²⁾).

Aldegondes lotgevallen als bijbelvertaler worden hierna weer verhaald en ten aanzien der overige geschriften, die zijn voortreffelijkheid als theoloog moeten aantonen, wordt met een eenvoudige opsomming der titels volstaan. Toch neemt Glasius nog de gelegenheid waar om Marnix' „theologische denkwijze meer van nabij te beschouwen" ¹³⁾. Betoogd wordt dan dat hij, naast de in zijn tijd vrij algemene onverdraagzaamheid in enkele punten, toch in enige kwesties „eenen liberalen zin openbaarde, aan velen vreemd" ¹⁴⁾. Ook dat zijn theologische werkzaamheid vooral uit een gloeiende ijver voor zijn geloof voortkwam: „Hij was (indien wij het zoo mogen uitdrukken) geen theologant van

¹²⁾ a.w., blzz. 454-455.

¹³⁾ a.w., blz. 460.

¹⁴⁾ a.w., blz. 461.

beroep; hij was het uit de aandrift van zijn godvruchtig karakter" ¹⁵⁾). Overigens worden nog zijn verdiensten voor de Nederlandse Hervormde Kerk in het kort gememoreerd, waarna besloten wordt: „Groot derhalve zijn de verdiensten van den vromen Marnix . . . ook als theoloogant" ¹⁶⁾).

Ook bij Glasius ligt derhalve de hoofdreden waarom Marnix als geleerd theoloog wordt gequalificeerd, in de wetenschappelijke waarde van zijn *Bijencorf*. De waardering, die bij een verdere beschouwing ook nog voor dezen godgeleerde wordt opgeëist, verantwoordt Glasius door te wijzen op Aldegondes vroomheid en gedeeltelijk liberale zin, die geacht worden op onbetwistbare wijze gelijkelijk lofwaardig te zijn.

Beide tot hier besproken verhandelingen onthielden zich van een gedetailleerde motivering van haar oordeel over Marnix als theoloog. Het eigen karakter van voordracht en lexicografische bijdrage verklaart zulks op afdoende wijze. Toch is de globale verantwoording van hun standpunt al reeds leerzaam, omdat, bij de spaarzaamheid van bijdragen over dit onderwerp, haar eensluidendheid ons toch wel enigszins oriënteert over de gedachtenstroming, waarin de vrij algemene erkenning van Marnix als theoloog — voor ons nog punt van onderzoek — verankerd is. De thans te bespreken studies van Leser, Maronier en Tjalma gaan echter reeds dieper, zoals van academische geschriften (Leser en Tjalma) en van de, door grondige opzet verlate, vrucht ener wetenschappelijke prijsvraag (Maronier) met reden verwacht kan worden.

Leser's Essai théologique sur Marnix de Sainte-Aldegonde is

¹⁵⁾ a.w., blz. 462.

¹⁶⁾ a.w., blz. 465. Marnix' verdiensten voor de vestiging van de Nederlandse Gereformeerde Kerk werden nog onlangs op overzichtelijke wijze samengevat in het tweede hoofdstuk van het boek over de *Hoogtepunten uit het Nederlandsche Calvinisme in de zestiende eeuw*, door Dr. W. F. Dankbaar, (Haarlem 1946), blzz. 41-85.

gebaseerd op slechts vier geschriften van Marnix, nl. de *Bijencorf*, het *Tableau des differends de la religion*, het *Traité du Sacrement de la Sainte-Cène*, en de *Réponse apologétique*. In twee hoofdstukken wordt afzonderlijk gehandeld over Marnix' opvattingen, die gemeengoed zijn bij de onderscheiden protestantse reacties tegen katholieke en libertijnse ideeën¹⁷⁾, en over de speciaal calvinistische trekken, die zijn uiteenzettingen meestal kenmerken¹⁸⁾. Aan het slot wordt in enkele bladzijden het oordeel van den auteur weergegeven over de vier vermelde geschriften van Marnix, in hun geheel genomen.

De studie van Leser is een zeer lezenswaardig geschrift. De draagwijdte ervan is niet direct historisch, veeleer bewust theologisch. Schrijver, die een oprechte bewondering voor Marnix koestert, toetst diens theologische opvattingen aan zijn eigen, negentiende-eeuwse meningen en aarzelt niet tekorten te signaleren, waar hij die meent aan te treffen. De vragen, waarop hij telkens reflecteert, zijn steeds: In hoever had Marnix met zijn thesen gelijk? en: In hoever is zijn bewijsvoering er voor theoretisch waardevol? Daarbij worden geregeld oordeelvellingen gegeven die, naar ons voorkomt, de wetenschappelijkheid van Marnix' theologie tot wel minimale proporties reduceren. Zo wordt naar aanleiding van de controvers over de kentekenen van Christus' Kerk door Leser opgemerkt, dat Marnix' argumenten tegen de katholieke opvatting in kwestie doorgaans vrij waardeeloos zijn en zelfs niet ernstig genomen kunnen worden¹⁹⁾. Zijn beroep op de H. Schrift in de bestrijding van het pauselijk pri-

¹⁷⁾ Leser, a.w., pp. 5-27: Marnix polémiste.

¹⁸⁾ a.w., pp. 28-36: Marnix théologien.

¹⁹⁾ a.w., p. 9: „Il en est autrement de l'Église catholique; elle veut d'autres marques et déclare que l'Église est une, sainte, catholique, apostolique; quelques-uns de ses docteurs y ajoutent encore la succession ecclésiastique. Marnix passe en revue ces différentes marques. Ses arguments ne sont décidément sérieux, et n'ont quelque poids que dans son examen de l'unité de l'Église et de la succession ecclésiastique”.

maatschap heet niet gelukkig²⁰); van de argumenten, die in verband met de kwestie der uitwendige waarneembaarheid van Christus' Kerk door Marnix worden gegeven, meent Leser dat hij er geen ongelukkiger had kunnen kiezen²¹). De aanspraak der Katholieke Kerk op hoger ouderdom dan de H. Schrift, doet Marnix te niet „par une argumentation subtile qui, au fond, n'est qu'une tautologie”²²).

Bedenkelijk ook voor de wetenschappelijke ernst van Marnix als polemisch theoloog, klinkt de volgende passage: „Pour l'extrême onction, le culte des saints, le purgatoire, les indulgences, il n'a que des plaisanteries; pour le célibat, des histoires équivoques, trop souvent scandaleuses; pour l'hostie consacrée, des sarcasmes peu dignes de sa plume. Quelquefois il se borne à donner les arguments de ses adversaires, persuadé que l'intelligence du lecteur en fera justice”²³). Eveneens de wijze waarop Leser meer

²⁰) *a.w.*, p. 12: „Pour corroborer la force de ces arguments historiques, il fait, lui aussi, un appel à l'Écriture, mais, cette fois-ci, un appel malheureux. La grande prostituée de l'Apocalypse est pour lui cette Église romaine qu'il combat; le dragon rouge, c'est son chef; la bête à deux cornes, semblable à l'agneau, c'est Étienne II, qui se fit donner l'exarchat de Ravenne; le pape se retrouve jusque dans le nombre de la bête, parce que, selon Irénée, ce nombre signifie Ἀρτέ(ν)ος. Voilà ce que devient l'exégèse quand elle sert d'auxiliaire aux passions et à l'intérêt des parties”.

²¹) *a.w.*, pp. 12-13: „Ces idées si chrétiennes, si conformes aux promesses du Sauveur, Marnix les étaye encore des plus malheureux arguments qu'il ait pu choisir”.

²²) *a.w.*, p. 14.

²³) *a.w.*, pp. 17-18. De hier bedoelde argumenten van katholieken zijn, blijkens de voorbeelden, slechts „convenienties”, die natuurlijk niet als volwaardige, zakelijke argumenten mogen worden aangevoerd. Wanneer katholieke controversisten een overdreven waarde opeisen voor dergelijke convenienties, is het een wetenschappelijke verdienste hun voortvarendheid met nuchtere bedenkingen wat in te tomen; tegelijk daarmee echter ook de voorgestane thesen te verwerpen, onder negering der zakelijke argumenten, die er voor worden aangevoerd, is zeker een onwetenschappelijk procédé.

in het algemeen Marnix' polemiëk karakteriseert, en de onvolmaaktheden, die hij daarbij in Marnix opmerkt: „Le point de départ de Marnix a probablement déterminé le genre de sa polémique, il défend moins l'Église à laquelle il appartient qu'il ne combat celle qui l'attaque. Sa polémique est avant tout agressive; inébranlablement convaincu d'avoir la vérité de son côté, il n'examine pas longuement les raisons et les doctrines qu'il soutient, car il est sûr qu'elles sont vraies; mais d'un air victorieux, d'une allure qui ne doute pas du succès, il entame les dogmes qu'on lui oppose, persuadé d'avance qu'ils sont faux. Il n'entend pas seulement réfuter l'Église catholique, il veut l'écraser, la terrasser, en délivrer sa patrie. Immense réquisitoire dressé contre les erreurs de son ennemie, son impitoyable critique n'épargne rien: rites, cérémonies, usages, doctrines, elle s'attaque à tout. Est-ce à dire que la polémique de Marnix soit sans taches? loin de là. Trop souvent elle est haineuse, implacable; elle se complait dans les histoires scandaleuses des moines et des prêtres et ne dédaigne pas assez les absurdités des légendes et des miracles. Elle oublie les services de l'Église du moyen âge, son rôle pédagogique et la grandeur de ses institutions pour ne voir que le petit côté des choses, les fautes et les faiblesses des hommes. Ce penchant à la raillerie, il le montre surtout dans son examen de la transsubstantiation. On regrette de voir ce penseur si sérieux, ce chrétien si généreux, s'évertuer à grossir des misères pour ridiculiser ce dogme. Hélas! ce genre d'argumentation était peut-être irrésistible, concluant pour la foule, mais certes il était peu digne de la grande cause qu'il devait servir”²⁴).

Met betrekking tot de opvattingen, die Marnix op uitgesproken wijze tot Calvinist stempelen, worden door Leser de kwesties aangeroerd van het gezag der H. Schrift, van de goddelijke voorbe-

²⁴) a.w., pp. 22-23. Zie ook Lesers oordeel over het *Tableau des différends de la religion*: „il veut moins réfuter l'Église catholique que ridiculiser ses dogmes”. (a.w., p. 39).

schikking, van het Doopsel en het Eucharistisch Sacrament, van kerkelijke tucht en verdraagzaamheid. En, met uitzondering voor de Sacramentenleer, telkens wordt de wetenschappelijke waarde van Marnix' vertogen, in onderdelen van vitaal belang, hoffelijk, maar toch terdege, becritiseerd. Wanneer Marnix tegen de zo plooibare exegese van sommige katholieke theologen het exclusieve recht van de „sensus litteralis” in beginsel opeist, maakt hij toch zelf een restrictie, door allegorische verklaring toe te staan waar de letterlijke betekenis „ne sçauroyent s'accorder n'y avec l'analogie de la Foy, ny avec la Loy de charité”²⁵). Leser ziet hier een inconsequentie en critiseert in vragende vorm: „Son critère du véritable sens exégétique n'est-il pas tout aussi flexible que celui de l'Église catholique? D'ailleurs il le prouve lui-même dans l'application de ses principes. (Volgt een verwijzing naar *Tableau des différends*, III, p. 73). Avec de telles raisons on fera de l'Écriture ce qu'on voudra; elle sera l'humble servante de l'analogie de la foi; ce ne sera plus elle qui sera la norme des croyances, mais bien la foi personnelle de chacun de nous. Et que prétendaient donc les prophètes spirituels?”²⁶).

In zake de voorbeschikkingsleer blijkt nergens dat Marnix zich er een doordachte mening over gevormd heeft. Hij citeert wel eens Schriftuurteksten die in deze kwestie van belang zijn, maar de probleemstelling hoe de vrijheid van de menselijke wil gesauveerd kan blijven onder de krachtadige voorbeschikking Gods, is bij den Heer van St. Aldegonde niet te vinden. „La liberté de l'homme ne gêne pas Marnix, il en fait complètement abstraction”. Leser bedekt deze leemte in Marnix' theologische geestesgesteldheid met de mantel der liefde: „Pour nous, nous ne pouvons qu'admirer la foi qui, en présence d'aussi redoutables problèmes, sait garder cette sérénité chrétienne”²⁷). Ook over het laatst be-

²⁵) *Tableau des diff.*, III, p. 71.

²⁶) Leser, a.w., pp. 29-30.

²⁷) a.w., pp. 31-32.

sproken punt, kerkelijke tucht en tolerantie, ziet Leser bij Marnix geen klaar doordachte opvatting: „il est difficile d'accorder les diverses assertions de Marnix". Zijn er al intolerante uitingen van hem bekend, de verdraagzame openbaren ons zijn eigenlijke geaardheid toch het best: „Quoi qu'il ait écrit, Marnix n'eut pas son *heure d'intolérance*, comme le répètent tous ses biographes: sa vie est là qui atteste son humaine inconséquence" ²⁸⁾.

Evenwel, het is niet enkel critiek, die Leser naar aanleiding van Marnix' uitingen over theologische vraagstukken ten beste geeft; de grondtoon van heel deze studie is eerder instemmend dan afwijzend. Niet alleen vergoelijkt hij soms de aangeduide feilen door er op te wijzen dat Marnix hier slechts een weerklank biedt van het niet-beter-weten van dit tijdsbestek ²⁹⁾, meermalen ook heeft hij woorden van lof om zijn instemming te betuigen met verschillende van Marnix' uiteenzettingen. Doorgaans gaat het dan over detailkwesties, en men kan zich met reden afvragen of de lof, die hierin nog aan Marnix als theoloog wordt toegezwaaid, ook inderdaad betrekking heeft op het wetenschappelijk gehalte der uiteenzettingen in kwestie, en niet veeleer uitsluitend getuigt van de gelijke gerichtheid van Marnix' en Lesers theologisch standpunt, dat Leser voor zich natuurlijk wetenschappelijk verantwoord acht. In de meeste gevallen immers heeft die lof meer betrekking op de conclusies van Marnix, dan op de verantwoording ervan; meer ook op de goede bedoeling, dan op het rijpe oordeel van den auteur. Karakteristiek in dit opzicht is de laatste alinea van het gehele boekje: „Comme tout ce qui vient de l'homme, les oeuvres théologiques de Marnix sont sans doute imparfaites, mais dans leur imperfection même, elles rendent témoignage de la piété et de la foi de leur auteur. Certes, Marnix

²⁸⁾ *a.w.*, p. 35.

²⁹⁾ Zo op pp. 13 en 24 van *Leser, a.w.*; ook op p. 38, waar het *Tableau des différends de la religion* vermeld wordt, „qui résume toutes les qualités et tous les défauts de son époque".

n'a pas mérité l'oubli qui trop longtemps a pesé sur sa mémoire, car si d'autres l'ont surpassé par l'importance de leurs services et l'éclat de leur nom, à son tour, il les a égalés tous par l'amour du bien et du vrai, et par la grandeur de sa foi" ³⁰⁾).

Leser geeft blijk wel oog te hebben voor de waarde van historische reflexies in het vaststellen van zijn theologische beoordeling; toch schiet hij hier en daar nog te kort in historisch besef. Al te gemakkelijk neemt hij de voorstelling der opvattingen, die Marnix aan zijn tegenstanders toekent, over als een inderdaad juiste weergave van die ideeën ³¹⁾. Mede hierom menen wij dat, ondanks zijn begrip voor de onvolmaaktheden, Leser toch in zijn gedeeltelijke lofprijzing van Marnix als theoloog geen gids is, die men blindelings mag volgen, indien men „theoloog” wil verstaan in de door ons vroeger omschreven zin. Het hier besproken *Essai théologique* biedt ons geen waarborgen dat Marnix niet op de punten waar Leser hem prijst, aan hetzelfde tekort aan wetenschappelijke instelling lijdt, dat deze auteur zelf elders bij hem constateert. En laat het al waar zijn dat Leser Marnix eerder als dilettant dan als vakman wil beschouwd zien ³²⁾, over de door ons in zulk een geval vereiste zelfstandige verwerking ener mogelijk van elders ontleende stof ³³⁾ laat zijn studie toch enige be-

³⁰⁾ a.w., p. 40.

³¹⁾ Zo op pp. 19-20 met betrekking tot een uiteenzetting der katholieke justificatieleer; op p. 24 t.o.v. de vraag over de wonderen van St. Franciscus en St. Dominicus; ook in de eerste voetnoot op p. 27, waar uit gelijkkluidende verwijten van Calvijn en Marnix tegen de „Geestdrijvers” besloten wordt dat de Hollandse Libertijnen in niets verschilden van die van Genève.

Ter kennisneming van de katholieke opvattingen toen ter tijd is nog steeds zeer bruikbaar het werk van Dr. Hugo Laemmer, *Die Vortridenisch-Katholische Theologie des Reformations-Zeitalters aus den Quellen dargestellt*. Berlin 1858.

³²⁾ O.a. Leser, a.w., p. 31.

³³⁾ Vgl. hierboven, blz. 46.

denking rijzen, wanneer bij vergelijking van Marnix en Calvijn wel de afhankelijkheid van eerstgenoemde ten opzichte van den Geneefsen hervormer wordt aangeduid, doch gezwezen wordt over hetgeen Marnix — in theologien — als eigen aandeel in vorm of inhoud van zijn verhandelingen mag hebben aangebracht ³⁴).

Vrij uitvoerig hebben wij de uiteenzettingen van Leser weergegeven. Afgezien nog van het belang dat zijn opstel voor ons onderwerp heeft, mag deze uitvoerigheid verantwoord heten, omdat in de zo veelvuldige Marnix-litteratuur deze studie tamelijk wel verwaarloosd werd. Zelden of nooit wordt naar het *Essai théologique* verwezen ³⁵). De nu te bespreken werken van Maronier en Tjalma kan men vaker ontmoeten; wat niet zeggen wil, dat zij op die groter belangstelling ook met reden aanspraak kunnen maken. Wij althans menen er kort over te mogen zijn.

Maronier immers behandelt slechts een onderdeel van Marnix' optreden als godgeleerde, nl. zijn bestrijding der leer van het „inwendig woord” ³⁶). Hij toont zich weinig ingenomen met de inhoud van Marnix' *Ondersoekinghe ende grondelijcke wederlegginge der Geestdrijvische Leere*, en bestrijdt Van Toorenenbergen, die bij zijn uitgave van dit traktaat, de leer ervan in bescherming nam tegen de beschuldiging van inquisitoriale onverdraagzaamheid. Van Toorenenbergen meende ook dat dit werk van Marnix ons een nauwkeurig overzicht geeft van de gevoelens der Libertijnen in de zestiende eeuw. En nu is het voor ons interessant te vernemen hoe Maronier, die zich in de geschriften der voor- en tegenstanders van de leer van het „inwendig

³⁴) Vgl. Leser, a.w., p. 35.

³⁵) Zelfs in het theologisch proefschrift van G. Tjalma blijkt nergens dat de auteur het werk van Leser ook maar heeft gekend.

³⁶) J. H. Maronier, *Het inwendig Woord; eenige bladzijden uit de Geschiedenis der Hervorming*. Amsterdam 1890.

woord" meer bijzonder verdiepte, oordeelt over de wijze waarop Marnix de leer van zijn tegenstanders in zich heeft opgenomen. Dan krijgen wij enkele verwijten te horen, die ook Leser ten dele naar voren bracht³⁷⁾: een zekere oppervlakkigheid³⁸⁾, het van te voren klaar zijn met een oordeel, zonder de mening der tegenstanders rustig te onderzoeken³⁹⁾, het in tegenspraak zijn met zichzelf⁴⁰⁾, het als bewezen aannemen van wat nog bewezen moet worden⁴¹⁾, het gebruik van een redenering in een cirkel⁴²⁾. Maronier eindigt zijn betoog als volgt: „Onze slotsom is, dat Marnix geenszins <een nauwkeurig en zaakrijk bericht van de gevoelens der Geestdrijvers> heeft gegeven; integendeel, op de nauwkeurigheid valt heel wat af te dingen. Wij kunnen haar dan ook niet van hem verwachten; daartoe was hij te veel bevooroordeeld. Hij zag in allen, die niet met Luther en Kalvijn meegingen, Geestdrijvers, Libertijnen, die zich aan geen wet of regel stoorden en naar hun goeddunken de maatschappij en de Kerk wilden inrichten. Wat er van dit drijven werd, was hem gebleken in het Munstersch Koninkrijk. Om zulke gevolgen te verhoeden, moest de Overheid tusschenbeiden komen. En om haar daartoe te dwingen, stelt Marnix het afschuwelijke van hun denkbeelden in een zoo somber mogelijk licht. Dat hij daarbij goede bedoelingen heeft gehad, dat hij uit overtuiging heeft gehandeld, valt niet te betwijfelen. Maar evenmin, dat hij daardoor onrecht heeft gedaan aan Sebastiaan Franck, en allen, die zijne geschriften met graagte lazen" ⁴³⁾. Men ziet, ook Maronier beziet Marnix'

³⁷⁾ Nergens is er echter ook maar een spoor, dat het vermoeden zou wettigen, dat Maronier Leser benut, of zelfs maar gekend heeft.

³⁸⁾ Maronier, a.w., blz. 227.

³⁹⁾ a.w., blz. 229.

⁴⁰⁾ a.w., blz. 231.

⁴¹⁾ a.w., blz. 234.

⁴²⁾ a.w., blz. 239.

⁴³⁾ a.w., blz. 240.

opvattingen primair met theologische, niet met historische belangstelling; hij acht zich partij in de strijd, die Marnix streed. Maar in zijn critiek brengt ook hij punten naar voren, die van ons bezinning eisen op de vraag, of en in hoever Marnix inderdaad theoloog is geweest.

De Leidse dissertatie van G. Tj a l m a, verdedigd voor de theologische faculteit, is een boekwerk van ruim 350 bladzijden, dat ons een historisch-dogmatische studie over den Heer van St. Aldegonde wil geven. Leerzaam is dit werk, méér om het beeld dat er uit oplicht van de angstvallige zorg, waarmee deze theoloog zich wacht voor iedere theologische beoordeling van de door hem behandelde figuur, dan om de wijze waarop ons die figuur in de omlijsting van haar tijd wordt nadergebracht⁴⁴). Tjalma herinnert in zijn inleiding aan Marnix' activiteit als adviseur in kerkelijke aangelegenheden, als Psalmberijmer en Schriftvertaler. Het doel van zijn proefschrift is: „naar die, in ruimeren zin theologische zijde, Marnix te geven en te teekenen”⁴⁵). Tekenen, niet beoordelen, want de auteur heeft bemerkt dat bij de diverse schrijvers die Marnix beoordeelden, het eigen godsdienstig standpunt zich terdege heeft laten gelden, en daarvoor wil hij zich zorgvuldig hoeden. Wel merkwaardig!

Heel deze studie beperkt zich dan ook tot een loutere weergave, in nog al uitvoerige proporties, van de inhoud der onderscheiden geschriften van Marnix, die over theologische onderwerpen handelen. Elk geschrift wordt bovendien omgeven door een schets van de uitwendige gebeurtenissen, die tot het ontstaan ervan aanleiding gaven. Toch vertoont deze studie ook in historisch opzicht ernstige leemten, zodat het beeld van Marnix, dat hier getekend wordt, eerder een vage silhouet is, dan dat het een scherp om-

⁴⁴) G. Tj a l m a, *Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde. Historisch-dogmatische studie*. Amsterdam 1896.

⁴⁵) a.w., blz. 3.

lijnde kop vertoont, waarin het persoonlijk eigene van Marnix ons ogenblikkelijk aanspreekt. De inhoud van Marnix' geschriften wordt niet geplaatst in het kader der gangbare ideeën uit zijn tijd; ook de kwestie, of en in hoever die inhoud oorspronkelijk is en eigen aan den Heer van St. Aldegonde, komt nergens ex professo ter sprake; een algemene verwijzing naar Calvijn is al wat hierover wordt aangetroffen⁴⁶⁾.

Tengevolge van zijn doelstelling is Tjalma sober in zijn lof en voorzichtig in zijn critiek. Lof voor Marnix als theoloog, — en dat nog meer voor den man, dan voor zijn werk, — lezen wij het nadrukkelijkst op blz. 42: „Het leven van Marnix is verdeeld in twee, bijna gelijke deelen. De tweede helft is gebouwd op den goeden grondslag, in de eerste gelegd. Zijne geschriften getuigen van uitgebreide kennis van de Schrift en de Theologie, van be- lezenheid in Kerkvaders, Scholastieken en wat de Hervorming heeft aangeboden”⁴⁷⁾. Overigens wordt nog ergens terloops op- gemerkt dat alles wat Marnix geschreven heeft, uitmunt door helderheid⁴⁸⁾. Critiek richt zich in hoofdzaak tegen andere auteurs, die Marnix' werk beoordeelden; zo o.a. tegen Maronier en tegen Robert Fruin⁴⁹⁾. Slechts enkele malen wordt Marnix zelf becritiseerd, nl. in enige details uit zijn *Cort begriip der voor-*

⁴⁶⁾ a.w., blz. 44; schrijver verwijst hiertoe dan nog naar Pierre Bayle's *Dictionnaire historique et critique*.

⁴⁷⁾ Ook hier sluit Tjalma zich weer aan bij P. Bayle.

⁴⁸⁾ Tjalma, a.w., blz. 148.

⁴⁹⁾ Tegen Maronier (a.w., blzz. 239 e.vv.) op blz. 237 en vooral op blzz. 240 e.v., over de z.g. onbillijke houding van Marnix tegenover de „Geestdrijvers”. Tegen Fruin (V.G. IX, blzz. 73-82) op blzz. 295-296, over de interpretatie van Marnix' benoeming tot Bijbelvertaler; enkele uitingen in de correspondentie van Constantijn Huygens schijnen dienaangaande eerder Fruin dan Tjalma in het gelijk te stellen. Zie de uitgaaf van *Huygens' Briefwisseling* door Dr. J. A. Worp in de *Rijks Geschiedkundige Publicatiën*, grote serie: n. 15, ('s Gravenhage 1911), blz. 331, brief 637; en n. 24, ('s Gravenhage 1915), blz. 384, brief 4538.

naemste Hoofdstucken der Christelijcker Religie ⁵⁰⁾, en iets meer gedurfd in Tjalma's laatste hoofdstuk: „Dogmatisch Overzicht” ⁵¹⁾. Daar vernemen wij dat Marnix de kwestie der Voorbeschikking niet afzonderlijk heeft behandeld (blz. 355), dat hij, in zijn uiteenzettingen over de Vleeswording van het Woord, zichzelf niet overal gelijk is gebleven, en: „zooals gemeenlijk zien we ook bij hem, dat de bestrijding van anderer meening dikwerf zuiverder is dan de formuleering van eigen gedachten” (blz. 357, zie ook blz. 361); ook ten slotte dat hij niet altoos even zorgvuldig onderscheid heeft gemaakt tussen „toegerekende en inklevende gerechtigheid” (blzz. 365 e.v.).

Tjalma's dissertatie is zo feitelijk niet meer dan een compendium van Marnix' verschillende geschriften, die hier meteen sober omlijst worden door het verhaal van enkele historische omstandigheden, welke zich bij het ontstaan dier geschriften afspeelden. Of die samenvatting geslaagd mag heten, durven wij nog niet definitief beoordeelen; de voorlopige indruk, die wij ervan kregen, is wel gunstig, maar de omlijsting moet zeker door onvolledigheid minder gelukkig worden genoemd ⁵²⁾.

De bijdrage van Th. Schott-S. D. van Veen in de *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* ⁵³⁾ vervalt weer meer in het genre van Ab Utrecht Dresselhuis en Glasius; van de nieuwere publicaties over Marnix als theoloog schijnt ook alleen het proefschrift van Tjalma aandacht te hebben getrokken.

⁵⁰⁾ T j a l m a, a.w., blzz. 148, 153 en 154.

⁵¹⁾ a.w., blzz. 353-366.

⁵²⁾ Behalve op het boven aangeduide tekort, wijzen wij er nog op, hoe Tjalma eenvoudig de voorberichten van Marnix over het tot stand komen van zijn *Ondersoekinghe ende grondelijcke Wederlegginge der geestdrijvische Leere*, en van zijn *Traicté du Sacrement de la sainte Cene du Seigneur* weergeeft, zonder hierbij ook maar te denken aan de mogelijkheid van een litteraire fictie. Zie a.w., blzz. 188-189 en 309-313.

⁵³⁾ XII, Leipzig 1903; Spp. 347-355.

Zonder gedetailleerde verantwoording wordt ons hier dus weer meegedeeld, dat Marnix een der belangrijkste figuren uit de zestiende eeuw is: „gleich ausgezeichnet als Staatsmann, Kriegsheld, Theolog, Dichter, Redner und Schriftsteller“. Door talentkennis en degelijke klassieke, juridische en theologische vorming wordt hij gekenmerkt; „Theologische Untersuchungen, besonders über Christologie und Abendmahl, die Abfassung des *römischen Bienenkorb* 1569, bildeten seine Beschäftigung in Heidelberg“; men moet daar niet licht over denken, want „obgleich Gelegenheitsschriften, sind seine Abhandlungen doch ausgezeichnet durch Präzision und solide Gelehrsamkeit“. In de voor Marnix zo rustige jaren na de verovering van Antwerpen door Parma, waren weer theologische studies zijn voornaamste bezigheid. In de beoordeling van Marnix' geschriften valt ook instemming en bewondering te beluisteren. De verhandeling tegen de „Geestdrijvers“ „widerlegt klar und entschieden alle Einwände der Freigeister wegen der Unvollkommenheit und Unklarheit der heil. Schrift“ (Sp. 353). En in de volgende kolom lezen wij: „Das bekannteste und bedeutendste theologische Werk ist: *«De Biënkorf»*. Das Werk ist eine ebenso gelehrte als witzige Satire über die römische Kirche, ihre Organisation und Einrichtungen. Ein echter oder fingierter Brief eines Mönchs, Gentian Hervet, dient zum Vorwand, um die Unterschiede der katholischen und evangelischen Kirche so darzulegen, dass Marnix, sich auf die Seite der Katholiken stellend, alles, auch das Abgeschmackteste, was der Katholicismus zur Vertheidigung und zum Angriff gegen den Protestantismus vorzubringen weiss, aufzählt und so den katholischen Glauben dem Gelächter preisgibt. . . . Das Buch, das nicht bloss belehren, sondern auch unterhalten soll, . . . hat seinen Verfasser . . . in die Reihe der bedeutendsten Satiriker gestellt. Bei ihm selbst war es nicht die reine Freude an Witz und Humor, welche ihn zur Abfassung veranlasste, sondern das entschiedene Streben, auf jegliche Weise Rom zu schädigen und

seine Landsleute zur Reformation herüberzuziehen". Gelijke lof geldt voor het *Tableau des differends de la religion*, en het *Traicté du Sacrement de la sainte Cène du Seigneur* heet: „eine in streng-calvinischer Theologie sich bewegende Abhandlung über das Abendmahl. Die zahlreichen Auflagen beweisen die Brauchbarkeit der zuverlässigen, scharfsinnigen Streitschrift". Jammer dat wij nog nergens een studie vonden, die de hoge wetenschappelijke waarde van deze geschriften, en de betrouwbaarheid van de er in geschetste tegengestelde opvattingen, op overtuigende wijze tracht aan te tonen.

Immers ook het opstel van Dr. J. N. Bakhuizen van den Brink over *Marnix als Godgeleerde* slaagt er niet in ons hiervan te overtuigen. Dat is trouwens ook Bakhuizens bedoeling niet, en zou bovendien al bezwaarlijk kunnen geschieden in een gelegenheidsopstel van uiteraard beperkte omvang; maar was er slechts een enkele studie van die aard over een der geschriften van Marnix verschenen, de lacune zou niet zo onheilspellend zijn ⁵⁴).

Wat Bakhuizens studie betreft, er blijkt wel uit dat hij voldoende uitingen bij den Heer van St. Aldegonde heeft aangetroffen, die door een vrijzinnig theoloog met instemming kunnen worden opgemerkt en aanleiding kunnen geven tot een sympathiek huldigingsartikel. Een enkel bezwaar, dat wij tegen deze studie koesteren, hebben wij reeds in ander verband kenbaar gemaakt, nl. de vaagheid van het begrip „theoloog", zoals het door Bak-

⁵⁴) Het werk van Ds. J. W. Tunderman, *Marnix van St. Aldegonde en de subjectivistische stroomingen in de 16e eeuw*,² (Goes 1942), wordt nog afzonderlijk besproken. De afzonderlijke studies van G. Oosterhof over de *Tableau*, (Kampen 1909), en van J. Wille over de *Bijencorf*, (Scheveningen 1919), zijn in haar opzet van letterkundige aard; voor zover enkele details uit deze werken voor een beoordeling van Marnix als theoloog van belang kunnen zijn, worden zij beter bij een bespreking van *Bijencorf* en *Tableau* behandeld.

huizen wordt gebruikt⁵⁵); iets, dat bij zich „vrij” noemende vaktheologen meer voorkomt. Ook in andere onderdelen is nog de invloed van Bakhuizens „vrije” richting merkbaar. Zo, waar met een zekere voorliefde ophef wordt gemaakt van de „zelfstandigheid”, waarmee Marnix de reeds traditioneel geworden stof naar voren brengt: hij beroept zich niet licht op menselijke autoriteit, zodat Bakhuizen, ondanks zijn erkenning dat eigen nieuwe vondsten bij Marnix nauwelijks te vinden zijn, toch verklaart dat men van afhankelijkheid bij hem niet dikwijls overtuigd geraakt⁵⁶). Ook Marnix’ afkeer van Baius’ schroom om ketterse uiteenzettingen onder de ogen van een breder publiek te brengen, wordt in waarderende bewoordingen naar voren gebracht⁵⁷).

Marnix’ spotlust vindt een gerechtvaardigde toelichting in een uitvoerig verwijzen naar de algemeenheid van dit verschijnsel in de zestiende eeuw, ook en bijzonder in de theologische controversen tussen protestanten en katholieken⁵⁸). Een overzicht van de inhoud van het *Cort Begrip der voornaemste Hooft Stucken der Christelijcker Religie* wil ons vervolgens duidelijk maken „dat Marnix is biblicist, sterk aanhanger der orthodoxe Christologie, anthropologie, verlossingsleer, verdediger der Calvinistische sacramentsleer en ethiek”⁵⁹). Uitvoeriger wordt daarna door Bakhuizen gehandeld over Marnix’ bijbelbeschouwing, Christologie en rechtvaardigingsleer, sacramentsleer en ethiek.

Ogenblikkelijk bemerkt men dat hier een geleerde aan het woord

⁵⁵) Zie hierboven, blzz. 41 e.vv.

⁵⁶) *Gedenkboek*, blzz. 83 en 84; vgl. ook Bakhuizens artikel over Marnix in *De Gids*, CIV, (1940), 3e deel, blz. 14.

⁵⁷) *Gedenkboek*, blzz. 84-85; ook het artikel in *De Gids*, t.a.p.

⁵⁸) *Gedenkboek*, blzz. 86-92.

⁵⁹) *a.w.*, blzz. 92-94. In dit alles mogen wij zeker een geloofsbelijdenis van Marnix beluisteren; of hij echter als theoloog verdiensten heeft in het verdedigen of verduidelijken van enige dezer punten, is uit het overzicht, dat Bakhuizen van het *Cort Begrip* geeft, nog niet duidelijk!

is, die gemakkelijk de kern van Marnix' uiteenzettingen weet af te zonderen van de lawine van bijkomstige spotternijen en verwijten, waaronder zij in de meeste van zijn geschriften bedolven ligt. Wij behoeven hier zijn beschouwingen niet in den brede weer te geven; wanneer het ons gegeven wordt eenmaal onze studie over Marnix als godgeleerde verder te vervolgen, zullen wij nog wel meermalen gelegenheid hebben van Bakhuizen's werk dankbaar profijt te trekken. Maar wel willen wij hier laten zien, hoe ook Bakhuizen ons weer is komen versterken in de overtuiging, dat ter beoordeling van Marnix als theoloog, naast een preciese afbakening van de inhoud van het begrip „godgeleerde”, ook een nauwkeurig toetsen van de eigenlijke waarde van zijn oeuvre hoognodig is. Want bij elk der vier theologische onderwerpen in Marnix' geschriften, die Bakhuizen afzonderlijk bespreekt, brengt hij telkens een punt naar voren dat ons bedenkelijk lijkt voor de waardering van Marnix als godgeleerde, wanneer wij althans dat woord verstaan in de door ons vroeger omschreven betekenis. Reeds meerdere malen vernamen wij dat Marnix sterker staat in de weerlegging van stellingen van zijn tegenstanders, dan in het formuleren en verantwoorden van eigen standpunt⁶⁰); en nu laat Bakhuizen ons herhaaldelijk horen dat, zo goed als andere protestanten en katholieken, ook Marnix en zijn opponenten elkaar over en weer niet wezenlijk hebben verstaan, niets van elkanders theologie hebben begrepen!⁶¹). Onderlijnen wij dit door opmerkingen van denzelfden hoogleraar, die Marnix' ironie in een bepaald geval niet slechts bitter, maar ook onbillijk noemt⁶²), die meent dat in de controvers over

⁶⁰) Zie de uitingen van *Leser*, a.w., p. 22 en van *Tjalma*, a.w., blz. 357, hierboven aangehaald op blzz. 58 en 66. De niet-vaktheoloog *J. Wille* is echter van een ander gevoelen: „Het is niet juist, dat Marnix' werk meer aanvallend dan verdedigend, meer negatief dan positief zou zijn”, verklaart hij in zijn *openbare les over de Byencorff*, blz. 42, noot 60.

⁶¹) *Gedenkboek*, blzz. 100, 104, 106 en 113.

⁶²) a.w., blz. 99.

de H. Eucharistie Marnix den Kerkvader Ambrosius met een Augustiniaans oog heeft gelezen, al deden zijn tegenstanders ook al het omgekeerde ⁶³⁾, die de vroeger reeds geciteerde „zet” naar aanleiding van Cajetanus’ commentaar op Thomas’ theologische Summa als typerend voor Marnix’ betoogtrant naar voren brengt ⁶⁴⁾, dan vragen wij ons met reden af, hoe het nu eigenlijk staat met de wetenschappelijkheid van Marnix’ controversgeschriften. Die vraag blijft klemmen, óók als wij vernemen dat in die geschriften bij de behandeling van de „justitia imputativa” de kwestie op een niveau wordt gebracht als een Hervet niet kan bereiken ⁶⁵⁾, als het trinitarisch openbaringsbegrip, dat Marnix ontvouwt, goed doordacht wordt genoemd ⁶⁶⁾, als de twist met Bajus een goede kijk heet te geven op Marnix’ geleerdheid en scherpte van geest ⁶⁷⁾. Want de herinnering heeft ons niet verlaten dat „Marnix in het behandelen van een reeds traditioneel geworden stof nimmer eigen nieuwe vondsten of beweringen op de voorgrond stelt, ja dat die ook nauwelijks bij hem worden gevonden” ⁶⁸⁾.

Ds. J. W. Tunderman’s studie ⁶⁹⁾ vertoont een karakter, niet ongelijk aan het werk van Maronier dat wij bespraken; zijn be-

⁶³⁾ a.w., blz. 110.

⁶⁴⁾ a.w., t.a.p.; vgl. hierboven, blzz. 43-44.

⁶⁵⁾ a.w., blz. 104.

⁶⁶⁾ a.w., blz. 105.

⁶⁷⁾ a.w., blz. 110. Bakhuizen’s bewering in zijn *Gids*-artikel over Marnix (jg. CIV, 1940, dl. 3, blz. 15), dat deze in zijn *Ondersoeking*e blijk geeft het standpunt van zijn tegenpartij goed te kennen, wordt niet nader toegelicht. Waarschijnlijk sluit Bakhuizen zich hier bij Tjalma aan, naar wiens studie hij op andere plaatsen met waardering verwijst; het gezag van Maroniers bezwaren blijft echter ook hier eigen onderzoek vorderen, alvorens een definitief oordeel te vellen.

⁶⁸⁾ a.w., blzz. 83-84.

⁶⁹⁾ J. W. Tunderman, *Marnix van St. Aldegonde en de subjectivistische stroomingen in de Nederlanden der 16e eeuw*.² Goes, z.j. (1942).

langstelling en beoordeling zijn in hoofdzaak theologisch gericht. Dit blijkt al hieruit, dat de bedoeling van Tundermans publicatie is: Marnix' bestrijding van het subjectivisme zijner dagen ten voorbeeld te stellen aan de Nederlandse Calvinisten, die in de strijd tussen objectivisme en subjectivisme, naar schrijvers mening, van een onjuiste probleemstelling uitgaan ⁷⁰). Daartoe wordt de *Ondersoeckinge ende grondelijcke Wederlegginge der geestdrijvische Leere*, door Marnix in 1595 uitgegeven, naar voren gebracht; echter niet, dan na een zeer uitvoerig referaat over de leerstellingen van Sebastiaan Franck en andere „geestdrijvers”, die door den Heer van St. Aldegonde worden bestreden. Ook de stof komt dus tamelijk wel overeen met het door Maronier behandelde. Tunderman evenwel kiest Marnix' zijde in deze controvers, zoals Maronier het voor de aanhangers der leer van het „inwendig woord” opnam. Des te meer is het opmerkenswaardig dat de critiek van Maronier op Marnix als wetenschappelijk auteur, in de grond der zaak, door Tunderman wordt onderschreven. Zo lezen wij op blz. 135: „De bestudeering van Marnix' werk doet ons trouwens de vraag stellen of het hem duidelijk geweest is, dat het thema van den verborgen god en de daarmee gepaard gaande disqualificatie van het lagere, als Francks grondgedachte heeft gefungeerd. Marnix spreekt over deze gnostische grondgedachte slechts enkele malen en geeft te meer aandacht aan Francks secundaire themata. Te verwonderen valt dit niet. Het was Marnix niet te doen om een wetenschappelijk-nauwkeurige uiteenzetting van Francks opvattingen doch om een praktische bestrijding van zijn beschouwingen”. En op blz. 170, aangaande Marnix' regels voor Schriftverklaring: „Het geheel draagt een praktisch karakter. Het wetenschappelijk werk laat hij gaarne aan anderen over <nademaal vele andere geleerde mannen hiervan seer besonderlijck ende rijckelijck geschreven hebben> (T o o r. II, blz. 238)”.

⁷⁰) a.w., blzz. 9-11.

Tundermans bewondering voor Marnix' geschrift berust dan ook in hoofdzaak op zijn getuigen, telkens opnieuw, voor de eer en de hoogheid van het Woord Gods, voor het alles overheersend gezag van de H. Schrift. Strijdend tegen subjectivisme, verzeilt Marnix toch niet in objectivistisch vaarwater; hierin ziet Tunderman de grote verdienste der *Ondersoeking*. Wordt dit werk als theologisch waardevol geprezen, dan is dat nog niet in de door ons vastgestelde zin van theologie en godgeleerdheid, maar in de speciaal gereformeerde opvatting, die onder theologie ook niet-wetenschappelijke kennis van Gods verstaat ⁷¹).

⁷¹) Vgl. hierboven, blzz. 16-24. Volledigheidshalve vermelden wij hier nog een boek van den „oud-burgemeester van Blokzijl” H. J. Bulten, getiteld: *Philips van Marnix Heer van St. Aldegonde. „Oranje's rechterhand”*, (Arnhem 1939), waarvan de blzz. 48-73 een hoofdstuk bevatten: *Philips van Marnix, als theoloog*. Dit boek is wel een sprekend voorbeeld van critiekloze Marnix-verering. Op blzz. 37 e.vv. oppert Bulten zelf de mogelijkheid dat eens over een Marnix-legende zou gesproken kunnen worden, zó buitengewoon, haast ongelooflijk, is deze heldenfiguur! En met volkomen argeloosheid geeft hij zich geheel aan de legende over; critiek wordt niet geduld. Naar aanleiding van het *Gids*-artikel over Marnix van prof. Bakhuizen van den Brink (*De Gids*, 1938, dl. II) merkt Bulten op: „En het verwijt van den geleerden schrijver, dat diverse levensbeschrijvers van den Heer van Aldegonde maar raak schreven is toch al te simpel. Er wordt toch nergens een geschiedschrijver aangetroffen of hij moet zich aansluiten, bij wat anderen voor hem ervaren of ontdekt hebben!” (blz. 46). Dat tekent Bulten en zijn werk volkomen.

Het hoofdstuk over *Philips van Marnix, als Theoloog* wordt in de inhoudsopgave eenvoudig aangeduid met de woorden van Gerard Brandt: „De tolk der Bijbeltaal”. Inderdaad wordt hier vrijwel uitsluitend gewezen op Marnix' geregelde arbeid aan zijn berijming der Psalmen en Schriftuurlijke Lofzangen en aan de overzetting der tekst van de H. Schrift. En al zijn overige „theologische” verdienstelijkheid bestaat in nauwe en uitsluitende afhankelijkheid van de Schriftleer. Bulten heeft zich op de inhoud van het begrip „theologie” niet bezonnen; wij zullen zijn ontboezeningen nog het best kunnen begrijpen als wij bij hem „theologie” en „theoloog” opvatten in de vroeger geschetste gereformeerde betekenis van het woord. Dit laatste geldt ook wanneer Groen van Prinsterer (*Archives*, 1e serie, tome III, pp. 412-413) en F. L. Rutgers (*Calvijs*

Alles te samen genomen zal dus aan het portret, dat ons van Marnix als godgeleerde gegeven wordt door degenen die hem speciaal in die hoedanigheid wilden uitbeelden, enig retoucheerwerk geen schade doen; ja misschien is het zelfs beter de foto met een beter gestelde lens eenvoudig opnieuw te nemen. Men zou zo zeggen: de besproken auteurs hebben zich niet de vraag gesteld of Marnix wel inderdaad theoloog is. Dat hebben zij verondersteld, en die veronderstelling leek voldoende gefundeerd door het feit dat Marnix geschreven heeft over onderwerpen, die zich zeker tot theologische behandeling kunnen lenen. Of echter de behandelingswijze in die geschriften ook theologisch is, of Marnix er — hetzij als vakman, hetzij als dilettant — wetenschappelijk werk mee leverde, dat wordt doorgaans wel beweerd, maar nimmer in details afdoende aangetoond; en degenen die zich nog het meest er op toeleggen hun waardering met redenen te omkleden, zij zijn het juist, die het lichtst critiek uitoefenen op bepaalde aspecten van Marnix' oeuvre; een critiek, die ons te dringender doet gevoelen hoe wenselijk het is de vraag zelf, of de historische Marnix wel theoloog mag heten, kort en goed aan de orde te stellen.

(B/C) *Auteurs, die over Marnix als godgeleerde niet in bijzonderheden uitweiden*

Wanneer de tot hier besproken auteurs, — allen zelf min of meer theologen, — van de veronderstelling zijn uitgegaan dat Marnix inderdaad theoloog was, deelden zij hiermee in een overtuiging, die ook bij niet-godgeleerden, die zich voor Marnix interesseerden, vrijwel algemeen heersend was. Wij maakten vroeger¹⁾ gewag

invloed op de Reformatie in de Nederlanden, voor zooveel die door hemzelf is uitgeoefend, Leiden 1899, blzz. 135-137) over Marnix als „theoloog” spreken.

¹⁾ Vgl. hierboven, blz. 49.

van het bestaan, naast de reeds besproken auteurs, van een groep schrijvers, die Marnix wel als godgeleerde erkennen, maar dit niet nader verantwoorden, en ten slotte ook nog van sommigen, die Marnix' mogelijke betekenis voor de theologie eenvoudig over het hoofd zien. Het is wel leerzaam een ogenblik ook bij deze groepen van auteurs stil te staan.

Het merendeel der plaatsen, waarheen Van der Aa's *Biographisch Woordenboek* ons uitnodigt om nadere gegevens over Marnix als godgeleerde te vinden, brengt ons geen stap verder. Zijn verwijzingen naar de *Kerckelijke Historie* van Johannes Uytenbogaert, naar de *Kerckelijke Geschiedenissen* van Jacobus Trigland, naar de vele plaatsen van Gerard Brandt's *Historie der Reformatie*, naar werken van Meiners, Te Water, Nicolaas Hinlopen, Ypey en Dermout²⁾, naar Schotel's *Kerkelijk Dordrecht*, naar losse aantekeningen in Kist en Royaards' *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* tot dan toe verschenen, ze lichten ons weer enkel in aangaande Marnix' rol in de organisatie der Hervormde Kerk te onzent, of over zijn wederwaardigheden als Bijbelvertolker; een schets van hem, juist als theoloog, zoekt men er echter vergeefs. Dankbaarder werk is het, de korte beoordelingen over Marnix eens naast elkaar te leggen, die door de samenstellers van diverse *Dictionnaires*, of door sommige historieschrijvers worden gegeven. Dan treft ons aanstonds de omstandigheid, dat speciaal de beoordelingen van jonger datum Marnix met de grootste stelligheid onder de theologen rangschikken. Met name mag gezegd worden dat vrijwel alles, wat na het verschijnen van Pierre Bayle's

²⁾ Ed. Meiners, *Oostvrieschlands Kerkelijke Geschiedenisse*. 2 dln., Groningen 1738-1739. W. te Water, *Kort Verhaal der Reformatie van Zeeland in de zestiende eeuw*. Middelburg 1776. N. Hinlopen, *Historie der Nederlandsche overzettinge des Bijbels*. Leyden 1777. A. Ypey en I. J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*. 4 dln., Breda 1819.

Dictionnaire historique et critique ³⁾ Marnix bespreekt, met Bayle in hem een godgeleerde heeft gezien. Wij noemen hier slechts: François Halma, *Tooneel der Vereenigde Nederlanden en onderhorige Landschappen*, (2de deel, Leeuwaarden 1725, blzz. 72b-73a), C. G. Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, (III, Leipzig 1751, Sp. 192), Chr. Saxus, *Onomasticon Literarium*, (III, Traiecti ad Rhenvm, 1780, pp. 466-467), Jacobus Kok, *Vaderlandsch Woordenboek*, (I², Amsterdam 1785, blzz. 526-554), P. G. Witsen Geysbeek, *Biographisch Anthologisch en Critisch Woordenboek der Nederduitsche Dichters*, (IV, Amsterdam 1823, blzz. 319-344) en het *Biographisch Woordenboek van Nederland* door J. C. Kobus en Jhr. W. de Rivecourt ⁴⁾. Bayle dan besluit het corpus van zijn artikel over „Sainte Aldegonde” aldus: „On seroit injuste si l'on n'avouoit qu'il a mérité une belle place parmi les Hommes illustres du XVI Siecle; car il avoit beaucoup de zèle pour sa Religion, beaucoup d'esprit, beaucoup de savoir; il entendoit bien le Droit, et la Politique, et les Négociations, la Théologie, l'Hébreu, le Grec, et le Latin, et plusieurs Langues vivantes (e).

(e) Voiez VERHEIDEN, in ELOGIIS ALIQUOT THEOLOGORUM, pag. 141 et sequent.”

Men lette wel op de autoriteit, die hier nog even door Bayle wordt aangehaald. Verheiden heeft, blijkens de uitvoerige noten aan het begin van Bayles artikel over den Heer van St. Aldegonde, diens volle vertrouwen. Aan Melchior Adam, die ook nog

³⁾ De eerste editie verscheen te Rotterdam in de jaren 1695 e.vv. Wij gebruikten de editie: Amsterdam-Leide 1730.

⁴⁾ Nieuwe uitgave, Arnhem-Nijmegen 1886, II, blzz. 254-255. De eerste uitgave verscheen te Zutphen, 1852 e.vv. — Witsen Geysbeeks bewoordingen vindt men weer terug in het mede door hem verzorgde *Algemeen Noodwendig Woordenboek der Zamenleving*, II, (Amsterdam 1843), blzz. 1062-1063. — Quinets oordeel en dat van de auteurs die na hem schreven, vermeldden wij reeds vroeger zie hierboven, blz. 4 e.vv.

al eens als bron ter sprake komt, worden door Bayle meermalen onjuistheden verweten; hij noemt hem echter betrouwbaar, wanneer hij slechts Verheiden naschrijft. Wij komen op deze beide auteurs nog wel terug.

De *Dictionnaire* van Bayle beoogde aanvullingen en verbeteringen te geven op die van Louis Moreri⁵). Ook in deze wordt Marnix in het kort besproken: „On l'éleva dans les Sciences, il apprit les Langues, et se rendit tres-habile dans le Droit”. Theologische studie en werkzaamheid worden niet met even zo vele woorden genoemd; toch ligt misschien een erkenning van Marnix' theologische qualiteiten opgesloten in de sobere mededeling: „Philippe de Marnix traduisit les Pseaumes et composa divers autres Ouvrages”. Moreri's bekendheid met Meursius' *Athenae Batavae* en met Melchior Adamus' *Vitae Germanorum Jurisconsultorum* zou in die richting kunnen wijzen, zoals verderop nog zal worden toegelicht⁶).

De korte notities over Marnix van historieschrijvers, die de schakels moeten vormen van Marnix' tijd tot die van Pierre Bayle, laten ons niet veel over zijn voortreffelijkheid als theoloog vernemen. Doorgaans ligt dat ook niet in de lijn der doelstelling.

⁵) E. Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie*.³ München-Berlin 1936, S. 327. — *Le grand Dictionnaire historique* van Louis Moreri verscheen voor het eerst te Parijs in 1674. Wij gebruikten de zesde editie, die in 1692 (dus nog vóór Bayle) in Utrecht-Leyden-Amsterdam uitkwam. De tekst van deze uitgaaf verschilt nog al eens van de Parijse editie van 1759, die bijv. voor Marnix in deel VII, p. 266, al naar het werk van Bayle verwijst.

⁶) Ook het *Groot algemeen historisch, geographisch, genealogisch en oordeelkundig Woordenboek* van David van Hoogstraten en Jan Lodewijk Schuer, (Amsterdam-Utrecht's Gravenhage 1733), noemt Marnix (in voce) wel niet uitdrukkelijk theoloog, maar, gezien de afhankelijkheid van dit levensbericht van Moreri en Bayle, mag in dit verzwijgen zeker geen verborgen stellingnemen *contra* worden gezien.

die zij bij de compositie van hun werken 'voor ogen hielden; welke doelstelling immers in hoofdzaak politiek georiënteerd was. Zo vinden wij dan meestal wel melding gemaakt van Marnix' optreden bij de Dordtse Statenvergadering in 1572 uit naam van Oranje; van zijn gevangenneming te Maaslandsluis en de daarop volgende bemiddelingsrol om tot een vrede te geraken; ook van zijn zending als afgevaardigde naar de Rijksdag te Worms in 1578, zijn onderhandelingen met Anjou, zijn beleid bij de belegering van Antwerpen door Parma en bij de overgave der stad, zijn daarop volgende ongenade en verzoening met de Staten. Verhalen zij ook zijn overlijden, dan wordt daaraan in de regel een korte lofprijzing verbonden; maar ook in dat geval vonden wij hem nog niet als belangrijk theoloog vernoemd, maar meestal als scherpzinnig politicus, en daarbij dan hoogstens als geleerde (zonder nadere toevoeging), of als iemand, „die zijn ambteloze dagen aan letteren en wetenschap wijdde” geprezen ⁷⁾).

⁷⁾ Zie de geschiedwerken van Bor en Van Meteren, en de *Historiae de rebus Belgicis* van Hugo de Groot, bij het einde der behandeling van het jaar 1598. In de *Nederlandsche Historien* van Hooft vonden wij ook niet meer dan waardering voor Marnix' „oovervlieghend vernuft”; de *Commentarii de Tumultis Belgicis* van J. B. de Tassis, (in: C. P. Hoynck van Papendrecht, *Analecta Belgica*, Tom. II, Pars II, p. 187), blijken eveneens slechts oog te hebben voor zijn politieke begaafdheid. Van Reydt's *Historie der Nederlandsche Oorloghen* besteedt nog minder aandacht aan Marnix dan de hiervoor genoemden. Een onderzoek in J. I. Pontanus' *Historiae Gelricae*, (waarin Marnix, ondanks zijn ontbreken in het register, toch meermalen vermeld wordt, o.a. op pp. 887, 926, 929 en 935), en in Thuanus' *Historiae sui temporis*, bracht evenmin een opvatting aan het licht, die den Heer van St. Aldegonde vooral als verdienstelijk godgeleerde beschouwt. In de achttiende eeuw vindt men nog eenzelfde gemis aan aandacht voor het belangwekkende van Marnix' theologische qualiteiten in G. van Loon's *Beschryving der Nederlandsche Historiepenningen* en Wagenaar's *Vaderlandsche Historie*.

Wat betreft de uitingen van F. Strada in *De Bello Belgico*: zijn qualificatie van Aldegonde als een „hom(o) ignominiosissime nequam, qui

Bij auteurs, die meer *Kerkelijke* geschiedenis willen geven, is het al niet beter gesteld; hier wordt alleen meer gewezen op Marnix' ijveren voor verschillende synodes, op zijn bezorgdheid voor een-dracht en rust in de afzonderlijke gereformeerde gemeenten, op zijn verdiensten in zake Psalmberijming en Bijbelvertalen. De werken van Uytenbogaert en Trigland noemden wij reeds; hier zij ter illustratie nog even apart gewezen op Gerard Brandt's *Historie der Reformatie*. Wanneer hierin melding gemaakt wordt van de opdracht aan Marnix verleend „den Bijbel van nieuws te vertaelen”, wordt als motief van deze uitverkiezing aangegeven: „soo groot was sijne taalkunde”⁸⁾. En Marnix' „doodt en lof” worden in de volgende bewoordingen meegedeeld: „De tweede, hier te melden, was Philippus van Marnix, Heer van sinte Aldegonde, te Brussel, uit edelen geslachte, gebooren: eertijds seer bemindt en hooggeacht van Prins Willem van Oranje, die door hem steden en volken regeerden. Sijne taelkunde, insonderheit in 't Hebreusch, sijne groote geleerdheit, schrander vernuft, welsprekenheit, godtvrugtigheit, en arbeit tot voortsetting der Reformatie, werdt bij veele hoog gepresen. "T geen bij eenigen op sijn lof te seggen viel, was sijn hevige ijver, om de Geestdrijvers, en andre secten, die buiten de Gereformeerden waeren, te doen vervolgen; doch die vierigheit maekte hem bij andere te meer aangenaem. Hij stierf te Leyden den vijftienden van Wintermaendt, in 't sestigste jaer sijns ouderdoms”⁹⁾. Mag men in de tweede zin van deze passage nu een erkenning

Calvinum puer docentem audierat, senex jam alios ipse docebat”, wijst meer op diens ijver ter verbreiding van het Calvinisme, dan op wetenschappelijk theologische arbeid; en de opmerking dat Marnix was een „hom(o) autoritate inter suos, et Calviniana sapientia longe clarissim(us)” heeft, blijkens de kontekst, betrekking op Marnix als politicus en geenszins als theoloog. Vgl. Strada's werk: *Decas I*, ed. Antwerpiae 1635, p. 527; en *Decas II*, ed. Antwerpiae 1648, p. 433.

⁸⁾ In de Amsterdamse uitgaaf van 1671: Deel I, blz. 799.

⁹⁾ G. Brandt, a.w., blzz. 842-843.

van Marnix als theoloog beluisteren? Wij achten dit niet helemaal uitgesloten, gezien vooral de verwijzing te dezer plaatse in margine naar „Joannes Meursius' *Athenae Batavae*”, waarover aanstonds meer.

Tenslotte mogen wij niet nalaten te vermelden dat ook Marnix' tijdgenoot Aernout van Buchell geen blijk geeft den Heer van St. Aldegonde speciaal als theoloog te zien. In zijn *Diarium* komt Marnix meer dan eens ter sprake¹⁰⁾: hij geniet er een roep van bekwaamheid en slimme ervarenheid in staatszaken¹¹⁾; Van Buchell tekent hem ook als vlot en opgeruimd causeur, die lichtelijk badinerend over zijn humanistische liefhebberijen weet te schertsen¹²⁾, en in een smakelijke anecdote de lachspieren losmaakt over de — in dat gezelschap wel onbetwiste — imbeciliteit der Spaanse monniken¹³⁾. Zijn naam wordt even vermeld in verband met de Hollandse bemoeiingen aangaande een Bijbelvertaling, maar duidelijk is wel dat Marnix' persoon bij Van Buchell niet op de eerste plaats het beeld van een diepzinnig godgeleerde te voorschijn roept¹⁴⁾.

En zo staat het met alle andere uitingen van tijdgenoten over Marnix, die wij bij ons onderzoek zijn tegengekomen. In onderscheiden correspondenties wordt over Marnix gesproken, doch bijna steeds over den politicus, den verknochten dienaar van het Oranje-huis, den bekwamen ontcijferaar van geheime documen-

¹⁰⁾ Uitgegeven door Brom en Van Langeraad in de *Werken van het Historisch Genootschap*, 3de serie, n. 21; Amsterdam 1907.

¹¹⁾ a.w., blzz. 44-45.

¹²⁾ a.w., blz. 242.

¹³⁾ a.w., blzz. 254-255.

¹⁴⁾ Van Buchell's *Notae Quotidianae*, (ed. Van Campen, in *Werken H.G.*, 3de serie, n. 70, Utrecht 1940), en het gedeelte van zijn correspondentie, gepubliceerd in de *Bijdragen en Mededeelingen van het H.G.*, dl. 60 en 61, (1939 en 1940), bevatten niets over Marnix van St. Aldegonde.

ten, den handigen scribent van allerlei strijdschriften, den onderhandelaar en woordvoerder van Staten en Prins bij vreemde vorsten en op conferenties der strijdende partijen. Een enkele keer komt zijn taalkundig werk ter sprake, zijn verdienste ook voor de vestiging en uitbreiding van het Calvinisme in de Lage Landen; maar nimmer een woord over wetenschappelijke godgeleerde prestaties.

Ook niet bij zijn dood. In de brievencollectie der Leidse Universiteitsbibliotheek berusten enkele brieven, die Bonaventura Vulcanius, professor in de Griekse taal en oud-secretaris van den Heer van St. Aldegonde, naar aanleiding van Marnix' verscheiden ontving. Janus Dousa, de vader, verzoekt op 22 December 1598 den Leidsen hoogleraar, hem bij Marnix' weduwe te verontschuldigen dat hij geen gehoor kon geven aan haar uitnodiging om de begrafenis op de 23ste bij te wonen. Hij spreekt uiterst waarderend over de vrome ziel „*Herois illius incomparabilis*”, maar geen woord over zijn verdiensten als wetenschappelijk theoloog¹⁵⁾. Sibrandus Lubbertus, professor te Franeker, uit zich wat dat betreft nog het sterkst, als hij in een brief van 26 Februari 1599 aan Vulcanius schrijft, dat hij van Marnix, ofschoon hij hem nooit had aanschouwd, toch hield „*propter insignem eruditionem, qua mea sententia omnes Belgas superavit*”; daar kwamen nog bij zijn uitstekende vroomheid en ijver, om het belang der (gereformeerde) kerken te steunen¹⁶⁾. Ook een zekere Jacobus Monavius, die in Breslau Marnix' overlijden had vernomen en nu met ongeduld uitzag naar de Franse bewerking van diens *Byenkorf*, prijst den auteur ervan als „afmaker van het papendom”; toch ziet hij in hem, evenals in Duplessis-Mornay en in

¹⁵⁾ Brief van Janus Dousa pater aan Bonaventura Vulcanius; dd. 's Gravenhage, 22 Dec. 1598. MS. in de Leidse U.B., *Vulc.* 106 I.

¹⁶⁾ Brief van Sibrandus Lubbertus aan Bonaventura Vulcanius, dd. Franeker, 26 Febr. 1599. MS. in de Leidse U.B., *Vulc.* 105 III.

Melanchthon, eer een letterkundig fenomeen, dan een bijzonder godgeleerde: „O poetarum triumviratum!“¹⁷⁾.

Zowel Sibrandus Lubbertus als Jacobus Monavius betuigen hun instemming met de lof, door Vulcanius zelf aan Marnix bij zijn overlijden toegezwaaid; deze *elogia* hebben wij evenwel onder Vulcanius' papieren niet teruggevonden. Het *Claeg-dicht* echter, door Marcus Zuerius in 1600 uitgegeven¹⁸⁾, laat Marnix betreuren door Vrouwe „Godtsvrucht“, omdat hij het „Vrij-geestichsch ghespuys“ „met konst“ bestreden heeft, en vooral door Vrouwe „Der talen konst“, die in hem een uitzonderlijk begaafd en willig dienaar verloor. Ook hier dus geen ophemelen van Marnix als theoloog; zelfs de *Byenkorf* wordt voornamelijk als een wapen van letterkundige aard beschouwd:

„..... Met namen in die klucht / genaamt der Byen korf /

Daar in hy met genucht / der Pausen saeck bedorf.“

De dichtregels, door Dominicus Baudius aan Marnix gewijd, tekenen den Heer van St. Aldegonde ook enkel als verdienstelijk voorvechter der nationale belangen, die echter als eenmaal Camillus en Themistocles met ondank werd beloond¹⁹⁾. Ook het gedichtje van Jos. Scaliger, door Van Toorenenbergen vermeld²⁰⁾, en de *Chant Funebre sur le Trespas de Philippe de Marnix sievr*

¹⁷⁾ Brief van Jacobus Monavius aan Bonaventura Vulcanius, dd. Bratislava, 14 Apr. 1599. MS. in de Leidse U.B., *Vulc.* 105 III. Vgl. de brieven van Monavius aan Vulcanius van Mei en Juni 1599, Augustus 1600 en December 1602, MSS. in dezelfde collectie.

¹⁸⁾ *Claeg-dicht over de doot vanden Edelenhoog-geleerden ende seer Godt-saligen Heere Philips Marnix Heere van St. Aldegonde. Bij maniere van tsamensprekinghe ghemaect by Marcus Zuerivs.* Ghedruckt tot Leyden, by Christoffel Guyot: Voor Laurens Jacobsz.... tot Amsterdam. Anno 1600. *Knuttel*, n. 1156.

¹⁹⁾ Zie het gedicht van Baudius in W. Broes, *Filip van Marnix, Heer van St. Aldegonde, bijzonder aan de hand van Willem I.* 2 dln., 3 bdn. Amsterdam 1838-1840. II. II, blz. 146.

²⁰⁾ Toor., *Versch.*, blz. 239.

*du Mont saint' Aldegonde, etc. par Nicolas Vignier*²¹⁾,
zwygen over den „godgeleerde”.

Om Marnix' werkzaamheid in zijn eerste veertig levensjaren te
leren kennen, is het ook interessant een blik te werpen in de door
W. A. F. Bannier uitgegeven *Inventaris van het archief van
Filips van Marnix*²²⁾. Vulcanius had Marnix' archief tot op onge-
veer het jaar 1580 geordend in totaal 169 pakketten. Slechts van
één pakket wordt aangegeven dat de inhoud van theologische
aard is²³⁾; wil men aannemen dat Marnix' correspondentie met
predikanten ook steeds theologische kwesties betrof en niet —
zoals wij eerder vermoeden — op kwesties van kerkelijke tucht
of politiek betrekking had, dan komen nog slechts acht andere
pakketten in aanmerking voor het bevatten van theologica²⁴⁾;
maar de inhoud der overige 160 pakketten is steeds van politieke
of particuliere aard!

Tenslotte, wanneer wij Marnix als theoloog vermeld vinden door
Abel Curiander²⁵⁾, of wanneer enige van Marnix' brieven
als godgeleerde geschriften bijzonder geroemd worden door
Daniel Heinsius²⁶⁾, dan is dat in de jaren 1616 en 1617.

21) A La Rochelle 1603. Marnix wordt hierin bezongen als „l'honneur
des beaux esprits”. Wanneer hij door zijn geschriften

„servoit d'un bouclier à l'Eglise assaillie

Deça du Libertin, dela d'autre heresie”

dan kan daaruit hoogstens besloten worden dat hij als theoloog in
erasmiaanse zin kon worden gezien: over wetenschappelijke verdienste
zegt dit evenwel nog niets.

22) B.M.H.G., XXVI, (1905), blzz. 238 e.vv.

23) a.w., blz. 270: „oPo Scripta quaedam Theologica”.

24) nl. in a.w., de nummers: Kk (blz. 256), Ss (blz. 257), Yy (blz. 258),
Rrr (blz. 260), v (blz. 268), oTo (blz. 271), †Nn† (blz. 272) en †Rr†
(blz. 273).

25) *Vitae, operumque Ioh. Drusii editorum et nondum editorum, Delinea-
tio et Tituli, per Abelum Curiandrum*. Franekeræ, 1616;
p. 35.

26) *Illustrium et clarorum virorum Epistolae selectiores superiore sae-*

dus wanneer de nog te bespreken uitingen van Verheiden (1e uitgaaf in 1602) en Meursius (1e uitgaven in 1613 en 1614) al invloed kunnen uitgeoefend hebben. Wij hebben dan ook reeds met een volgende generatie te doen, van jongs af opgevoed in een sfeer van bewondering voor het voorbije heldengeslacht, dat ook „in religiosis” vrijheid had gebracht. Curian-der geeft geen nadere aanduiding van wat hij onder theoloog verstaat; Heinsius roemt Marnix bijzonder om zijn geschriften tegen de Swenckfeldianen, aanhangers van een bepaalde vorm der „Geestdrijverij”; hij bewondert daarin vooral zijn eruditie en zijn gevatheid (αρχινοια) in de bestrijding. Wij menen dat zijn opvatting van „theologie” de humanistische, erasmiaanse, is; maar dan in een calvinistische interpretatie, zoals wij die ook bij Verheiden zullen waarnemen. Ook wanneer op 19 Juli 1703 Petrus Francius waarderend spreekt over Marnix’ theologische kennis „quae tanta in eo fuit, ut inter excellentes aevi sui Theologos referri possit”, is deze lofprijzing gegrond op het oordeel van Verheiden of van Meursius, gelijk ook andere uitingen van Francius duidelijk doen blijken dat hij zich eenvoudig aansluit bij wat deze auteurs hebben beweerd²⁷).

Samenvattend menen wij te kunnen constateren dat degenen, die Marnix speciaal als godgeleerde hebben uitgebeeld, het feit dat

culo scripta vel a Belgis, vel ad Belgas.... Lugd. Bat. 1617. Zie de inleidende (ongepagineerde) brief van Daniel Heinsius aan Corn. van der Myle, pp. 7-8. Ook Petrus Bertius in zijn *Praefatio* op deze uitgave bewondert Marnix’ eruditie en zijn onstuimige aandrang in deze brieven tegen „Geestdrijvers”-invloed.

²⁷) Petrus Francius, *Orationes*.² Amstelaedami...., 1705. Oratio XL (pp. 589-591); Oratio XLI (pp. 592-594). Op gelijke wijze vermeldt ook Chr. Aug. Heumannus dat het oordeel van Matthaeus Berneggerus in diens *Idolus Lauretanus* afhankelijk is van Melchior Adamus. Vgl. Chr. Aug. Heumannus, *De Libris Anonymis ac Pseudonymis Schediasma, complectens observationes generales et spicilegium ad Vincentii Placci Theatrum anonymorum et pseudonymorum*. Ienae 1711; pp. 115-116.

hij theoloog was zelf niet kritisch onderzochten, maar eenvoudig aanvaardden als een niet omstreden, algemeen gevoelen. Dat gevoelen blijkt ook inderdaad algemeen aanwezig te zijn in de achttiende eeuw, en gaat via Pierre Bayle terug op de door deze geciteerden: Joannes Meursius, Melchior Adamus en Jacobus Verheidenius. In de zeventiende eeuw, vóór Moreri-Bayle, troffen wij een uitdrukkelijke vermelding van Marnix als theoloog slechts sporadisch aan; de enkele uitingen, die hem als godgeleerde naar voren brengen, zijn heel goed te verklaren als beïnvloed door Meursius' of Verheidens geschriften. Rest ons dus nog enige aandacht te besteden aan Meursius, Adamus en Verheidenius, wier betrokken werken alle vrij kort na Marnix' overlijden verschenen.

Meursius — Adamus — Verheiden

Meursius' *Athenae Batavae*¹⁾ biedt de lezer in lib. II, p. 178, de afbeelding van Marnix, met het onderschrift: „PHILIPPUS MARNIXIUS SANT-ALDEGOND. V.N. THEOLOGUS”, die in het *Gedenkboek* van 1940 weer als titelplaat is opgenomen. Maar in de tekst (pp. 179-180), die een kort résumé van Marnix' leven en werken geeft, wordt toch niet nadrukkelijk zijn voortreffelijkheid als theoloog naar voren gebracht²⁾. Het is meer een alge-

1) *Ioannis Meursi ATHENAE BATAVAE sive De Vrbe Leidensi & Academia, Virisque claris; qui utramque ingenio suo, atque scriptis illustrarunt: LIBRI DVO.* Lugd. Batav. 1625.

2) Met uitzondering van het tweede „Epigramma” van Verheiden, verschenen dit portret en deze tekst reeds vroeger in *Illustris Academia Lugduno-Batava: id est virorum clarissimorum Icones, Elogia ac vitae, qui eam scriptis suis illustrarunt.* Lugd. Bat. 1613. Eveneens in *Illustrium Hollandiae et Westfrisiae Ordinum alma Academia Leidensis.* Lugd. Bat. 1614, bij de „Icones et vitae eorum qui sacram paginam aut linguam Sanctam id est SS. Theologiam unquam professi sunt”, pp. 31-34; het portret is in deze uitgave het spiegelbeeld van dat in de beide hiervóór genoemde werken met nog een lichte afwijking. Deze beide edities van de jaren 1613 en 1614 verschenen anonym.

mene lofprijzing van zijn grote gaven en zijn onverdroten werklust in woord en geschrift ten bate van Kerk en Staat. Opmerkelijk is echter dat niet slechts de beide vierregelige latijnse dichtspreuken, — waarbij de naam „Jacobus Verheiden” uitdrukkelijk vermeld wordt, — maar ook de tekst van het levensoverzicht zelf aan Verheiden's *Imagines et Elogia praestantium aliquot theologorum* ontleend blijkt te zijn. De lezer oordele zelf:

VERHEIDENIUS

Se tibi nunc offert, pie spectator,
Philippus Marnixius Sanct-Aldegondius ille, patria Bruxellensis,
cujus clarissimum per Europam est nomen.

Genere, ingenio, eruditione, eloquentia, virtute, industria, pietate & meritis vir insignis.

Incredibile dictu, quantos ille labores & pericula pro inaestimabili illo libertatis bono, quinquennali illo bello Hollandico adierit.

Inter varias gravesque occupationes aut scribebat aut commentabatur semper aliquid, quod Ecclesiae Reipublicaeve non inutile videbatur.

Cum singulari sacrarum litterarum amore ac studio flagraret; magnum & divinum opus est aggressus. Biblia siquidem ex Hebraea

MEURSIUS

Philippus Marnixius sancto-Aldegondius natus est Bruxellis, anno 1600xxxviii. *Nomen eius per Europam totam clarissimum; & in viro genus, ingenium, eruditio, eloquentia, virtus, atque industria, certabant* ³⁾.

Vix quisquam dicat, quantos labores, quae pericula pro Rep. exceperit, & sustinuerit.

Inter varias gravissimasque occupationes, aut scribebat, aut commentabatur semper aliquid, Reip. aut Ecclesiae profuturum.

Cum singulari sacrarum literarum amore flagraret, e lingua Hebraea Psalterium transtulit. Inde Biblia quoque ipsa, Ordinum auspi-

staan echter wel op naam van Meursius. Die van 1613 is zonder paginering; in het laatstgenoemde werk is wel zeer opmerkelijk hoe daar „theologie” eenvoudig weg gelijk wordt gesteld met Schriftkennis en bedrevenheid in de gewijde taal, het hebreeuws.

³⁾ Vgl. hiermee de tweede zin van het citaat uit Brandt, hierboven, blz. 79.

lingua in Belgicam magna cura ciis, est agressus;
DD. ORDINUM auspiciis transfere-
bat.

Waar Meursius dus den Heer van St. Aldegonde als theoloog beschouwt, mogen wij veilig aannemen, dat hij zich zonder meer schaart achter de opvatting van Verheiden.

Hetzelfde moet gezegd worden van Melchior Adamus' *Vitae Germanorum Jureconsultorum*⁴⁾. Marnix komt hierin natuurlijk ter sprake als politicus; maar laat deze hoedanigheid van Oranjes medewerker al de verklaring geven van zijn opneming in deze bundel *Vitae*, en van zijn ontbreken in de *Vitae Germanorum Theologorum* van denzelfden auteur, deze wil daarom niet minder Marnix onder de godgeleerden gerangschikt zien, en verklaart nadrukkelijk: „Fuit vir hic et Theologus et Politicus cum paucis conferendus”! Ook Marnix' geschriften worden deels van godgeleerde, deels van staatkundige aard genoemd. Bayle heeft reeds Adamus' afhankelijkheid van Verheiden geconstateerd; dat is ook ogenblikkelijk duidelijk door het aanhalen van Verheidens latijnse dichtspreuken op Marnix. Wij plaatsen hier nu weer ter vergelijking enkele passages naast elkaar; een eerste oogopslag zal iedereen wel tot de overtuiging doen geraken, dat ook Adamus' oordeel over Marnix als theoloog geen eigen waarde heeft, los van het gevoel van Verheiden.

VERHEIDENIUS

.... *cujus clarissimum per Europam est nomen.*
Genere, ingenio, eruditione, eloquentia, virtute, industria, pietate & meritis vir insignis.

ADAMUS

Nomen ejus per Europam clarissimum: et in viro genus cum ingenio, ingenium cum eruditione, eruditio cum virtute, virtus cum industria certarunt.

⁴⁾ Melchior Adamus, *Vitae Germanorum Jureconsultorum et Politicorum qui superiori seculo, et quod excurrit, floruerunt*. Haidelbergae 1620.

Quo in loco rem fortiter gerendo se non postremum esse patriae libertatis propugnatorem declaravit: quem carum in primis habuit divinus ille Vraniae Princeps, GUILIELMVS MAGNVS,

Incredibile dictu, quantos ille labores & pericula pro inaestimabili illo libertatis bono, quinquennali illo bello Hollandica adierit.

Inter varias gravesque occupationes aut scribebat, aut commentabatur semper aliquid, quod Ecclesiae Reipublicae non inutile videbatur.

Prudentia & historiae cognitio, quae in viro fuerit, elucet in illo scripto, in quo agit de Hispanorum scopo, ad quem ipsi sua tela dirigunt, artes consilia machinationesque suas convertunt: qui MONARCHIAM sibi praefigentes nihil non audent. In quo, tanquam vates, prognosticis suis politicis multa edidit, quae evenisse Britannia, Polonia, Gallia, aliaeque regiones testari possunt.

Quo in loco rem non tam fortiter gerendo, quam cordate loquendo, non postremum patriae libertatis propugnatorem se declaravit: et a Guilielmo Nassovio Auraico, magno principe, summo in honore est habitus.

Incredibile dictu, quantos labores, quae pericula, pro repub. patriae bello illo exceperit;

Prudentiae et historiae cognitio quanta in eo fuerit, scriptum illud declarat, in quo agit de Hispanorum scopo, ad quem ipsi tela dirigunt, qui Monarchiam sibi praefigentes, nihil non ausint. In eodem tanquam vates prognosticis politicis multa praedixit; quae evenisse Britannia, Polonia, Gallia, aliaeque regiones testantur.

Inter varias gravissimasque occupationes aut scribebat aut commentabatur semper aliquid, Reipublicae aut ecclesiae profuturum.⁵⁾

⁵⁾ De onderlinge gelijkloosheid van Meursius en Adamus is blijkbaar nog sterker dan hun afhankelijkheid van Verheiden. Ook is opmerkelijk dat verschillende passages uit het levensbericht, dat J. F. Foppens' *Bibliotheca Belgica*, (Bruxellis 1739) II, c. 1036 b-1038 a van Marnix geeft, in haar formulering, — indirect, via Meursius, — op Verheiden teruggaan.

Ook de bewoordingen, waarin over de Bijbelvertaling en andere geschriften van Marnix wordt gesproken, zijn veelal geheel gelijk-luidend; zo met name de bespreking van het *Wilhelmus* en van de *Bijencorf*, welke laatste wij ter illustratie nog even citeren:

VERHEIDENIUS

ALVEARIUM ROMANUM, dedicatum Francisco Sonnio, primo Silvaeducensi episcopo, Hispanae inquisitionis, diri illius monstri, haud infimo propugnatori, utpote patri novorum episcoporum, Hispanae tyrannidis administrorum. Editum hoc opus lingua Belgica anno 1611, quo tempore crudelissime in viscera Belgicae saeviebat Albanus. Alvearium hoc romanum varietate historiarum & acumine sententiarum refertissimum: jocos facetiisque, in papistarum theatrales nugas & fabulas sparsis, mire conditum; adeo ut lectoribus istorum temporum praecipue singularem voluptatem creaverit, & occasionem multis prae-buerit de religione christiana serio cogitandi. Qui liber, ut populari plausu exceptus, non sine fructu plurimorum lectus, plus rei Belgicae, illa scilicet tempestate, quam eruditi aliquot commentarii de religione videtur contulisse.

ADAMUS

ALVEARIUM ROMANUM, dedicatum Francisco Sonnio, primo Silvaeducensi episcopo, Hispanae inquisitionis haud infimo.

Editum hoc scriptum anno septuagesimo primo, quo tempore crudelissime in viscera Belgicae saeviebat Albanus; estque varietate historiarum, et acumine sententiarum refertissimum: jocos facetiisque, in Papistarum theatrales nugas et fabulas mire conditum: adeo ut lectoribus istorum temporum praecipue, singularem attulerit voluptatem: et occasionem multis prae-buerit, de religione Christiana serio cogitandi. Et hic liber ut populari applausu exceptus, sic non sine fructu plurimorum lectus, plus rei Belgicae illa tempestate in religionis negotio profuit; quam eruditi aliquot commentarii.

Zo is dus eigenlijk heel de feitelijke rangschikking van Marnix onder de godgeleerden een eenvoudig zich neerleggen bij de daad van Verheidenius, die aan den Heer van St. Aldegonde een plaats heeft gegeven in zijn *Imagines et elogiae praestantium ali-*

quot theologorum⁶⁾. De royale instemming, die deze daad in het verloop der eeuwen gekregen heeft, doet vermoeden dat de auteur in zijn werk ook wel op afdoende wijze verantwoording ervan zal hebben afgelegd. Inderdaad, Verheiden heeft zijn daad verantwoord. Echter niet in de bladzijden zelf, die hij aan de figuur van Marnix besteedt. Daarin krijgen wij ten slotte een vrij onbeduidend en nietszeggend overzicht van Marnix' leven, waarvan de tendenz uit de hiervóór aangehaalde passages al wel voldoende is toegelicht; volgen nog enige gedichten op Marnix en een lijst van geschriften. Maar aan het begin van zijn werk geeft Verheiden een uiteenzetting van de richtlijnen, die hij volgde wanneer hij beslissen moest over het al dan niet opnemen van bepaalde figuren in dit werk. In zijn voorwoord „ad verae Pietatis patriaeque Libertatis studiosos” verklaart hij al, dat de hier afgebeelden mannen zijn, „qui Romanum Antichristum magno studio oppugnarunt”⁷⁾. Het duidelijkst evenwel is zijn verklaring aan de vrome aanschouwer van de door hem gegeven afbeeldingen: hij laat portretten zien van enkele voortreffelijke godgeleerden, die den Roomschen Antichrist in levendige kleuren hebben uitgetekend. Van enkele, want Verheiden heeft de nog levende uitgesloten en zag zich een andere beperking opgelegd, doordat hij slechts over reeds bestaande prenten de beschikking had. Wilde men er andere godgeleerden, van nog voortreffelijker gehalte aan toevoegen, dan zou het aantal afbeeldingen enorm zijn geworden; wilde men alle voortreffelijke theologen, dan werd het een eindeloze geschiedenis: de bestrijders immers van den Roomschen Antichrist zijn legio! De hier opgenomen afbeeldingen zijn

⁶⁾ *Jacobi Verheidenii Haga-Comitis, Imagines et Elogia praestantium aliquot theologorum, cum catalogis librorum ab iisdem editorum. Secunda editio. Hagae-Comitum A°. MDCCXXV.* — Deze tweede editie is door ons gebruikt; de eerste verscheen in het jaar 1602, eveneens in Den Haag.

⁷⁾ a.w., f.)(3, v.

door verschillende beroemdheden vervaardigd; bij het vaststellen der keuze werd als enige norm aanvaard: dat de voorgestelde personen zich als in 't oog lopende tegenstanders van dien Antichrist deden kennen ⁸⁾).

Uit deze passage blijkt heel duidelijk dat Verheiden als voortreffelijk godgeleerde beschouwt: alwie tegen den Roomschen Paus in het krijt is getreden; en dat de graad van voortreffelijkheid zelfs door hem wordt afgemeten naar de meerdere of mindere felheid, waarmee zij zich in die bestrijding hebben doen gelden!

In deze opvatting mogen wij de wel scherpe concretisering in een markant hervormd gemoed zien van de Erasmiaanse opvatting over theologie. Wanneer men onder „theoloog” verstaat: een vroom verkondiger der goddelijke openbaring, en dan verder in gemoede er van overtuigd is dat de Paus van Rome de incarnatie moet zijn van den groten Christus-bestrijder, die in het Boek der Openbaring van St. Jan tegen het einde der tijden is aangekondigd, dan zal het aanwijzen en bestrijden van dat gevaar een vorm van theologische werkzaamheid zijn, en zal de voortreffelijkheid van die arbeid bepaald mogen worden naar de kracht en energie, waarmee die strijd gestreden wordt. Mogelijk, waarschijnlijk zelfs, dat Adamus en Meursius deze opvatting van Verheiden hebben gedeeld ⁹⁾; het lijkt ons evenwel uitgesloten,

⁸⁾ a.w., f.)(4. r: „Spectatori Pio. Spectas hic, & ad vivum, delineatas imagines praestantium Theologorum aliquot, qui ROM. ANTICHRISTVM vivis coloribus nobis depinxerunt. Dico aliquot; eorum scilicet, qui vita functi, & quorum Icones habere licuit. Si quis et praestantiores alios His, qui oculis expositi sunt nostris, adjungeret, magna, si omnes, multitudo esset infinita. tot enim extiterunt qui Rom. Antichristum oppugnaverunt, qui si nobis noti non essent, saltem ex Adversariorum scriptis, Censuris atque Catalogis constaret, quibus, ut Indicibus, notarunt execratique sunt eos qui JESVM NAZARAENVN tantum, & non Papam Romanum praedicaverunt. In seligendo nullum habuimus discrimen: dummodo ii essent qui insignes se ANTICHRISTI esse adversarios declararent”.

⁹⁾ Vgl. over de onaantastbaarheid van dit protestantse dogma uit die tijd: G. Brom, *Vondels Geloof*; Amsterdam-Mechelen 1935, blzz. 254-258.

dat ook moderne auteurs over Marnix als godgeleerde, een soortgelijke opvatting koesteren! En toch, wanneer zij zonder eigen onderzoek zich eenvoudig neerleggen bij de nu eenmaal ingeburgerde opvatting dat Marnix onder de theologen gerangschikt mag worden, dan doen zij ten slotte niets anders, dan berusten in wat Verheiden eens als zijn gevoelens wereldkundig maakte.

Besluit

Tot op heden moesten wij derhalve twee euvels constateren in de beschouwingen, die aan Marnix als godgeleerde zijn gewijd. Twee euvels, die ernstig doen twifelen aan de betrouwbaarheid van het beeld van Marnix, dat ons aldus voor ogen wordt gehouden. Men heeft zich doorgaans geen klare voorstelling gevormd van wat men eigenlijk zelf onder „theoloog” verstaat, noch ook van de begripsinhoud, die door het gebruik van dat woord bij anderen wordt wakker geroepen. En vervolgens heeft men zich te gemakkelijk neergelegd bij de aanvaarding van het feit dat Marnix „theoloog” — hoe dan ook — zou zijn; van een zelfstandig onderzoek hiernaar is nergens sprake geweest. Dat ook dit tweede punt bedenkingen wakker roept tegen hetgeen over Marnix, van uit de veronderstelling dat hij een voortreffelijk theoloog is, is geschreven, wordt begrijpelijk waar wij mogen constateren, dat Verheiden's opvatting over wat iemand tot voortreffelijk theoloog stempelt, — dus de opvatting van den man, die Marnix 't eerst onder de *praestantes theologi* rangschikte, — door de tegenwoordige auteurs zeker niet zonder meer geaccepteerd zal worden.

De aanwezigheid van deze beide euvels wettigt ontegenzeggelijk een nieuwe, historisch georiënteerde studie over Marnix als theoloog. Misschien zal het resultaat van die studie afwijken van de heersende opvatting, misschien ook zal het voor een goed deel er

mee in overeenstemming zijn. Maar ook in dit laatste geval zal toch winst geboekt mogen worden; de winst van groter klaarheid van het geprojecteerde beeld, de winst ook van hechter waarborg dat dit beeld inderdaad gelijkend is.

MARNIX' STUDENTENTIJD

Nu dus de kwestie aan de orde is gesteld of Marnix, hetzij als vakgeleerde, hetzij als dilettant, onder de theologen mag gerangschikt worden, staat natuurlijk de mogelijkheid open dat zijn lotgevallen in de jaren tussen 1553, toen hij op 30 October als student aan de Leuvense hogeschool werd ingeschreven, en 1562, in het voorjaar waarvan hij ongetwijfeld in de Nederlanden na zijn buitenlandse omzwervingen was teruggekeerd, ons reeds waardevolle gegevens aan de hand doen, die een bevestigende conclusie aannemelijk maken. Wordt zijn wetenschappelijke vormingsperiode in hoofdzaak gevuld met godgeleerde vakstudiën, dan ligt het voor de hand dat de daarbij opgedane bekwaamheden, hoe vol afwisseling de koers van zijn verdere levensloop ook mag geweest zijn, bij tijd en wijle althans nog vruchten zullen hebben afgeworpen.

Het ongeluk wil nu, dat wij juist over Marnix' studententijd in zeer belangrijke punten nog niet veel zekerheid bezitten. Albert Elkan, wiens werk over de jeugd van de gebroeders Marnix de uitvoerigste bijdrage is over het onderwerp, klaagt herhaaldelijk over de spaarzaamheid, waarmee de schaarse bronnen vloeien; daarbij is het onvermijdelijk dat het verband, dat gelegd wordt tussen de weinige vaststaande feiten, een hypothetisch karakter draagt, ja dat zelfs sommige veronderstellingen op andere, evenmin vaststaande, supposities worden opgebouwd. Hij is er zich dan ook van bewust dat zijn uiteenzettingen niet meer dan waarschijnlijk mogen worden genoemd, en dat de aannemelijkheid ervan geheel afhangt van de mate waarin zijn veronderstellingen

gegrond kunnen heten ¹⁾). Van Schelven, die in het voorwoord van zijn Marnixbiografie mededeelt dat hij gebruik heeft mogen maken van de aantekeningen over Marnix uit Elkans nalatenschap, laat echter bij Marnix' eeuwgetij over het voorwerp van diens universitaire studiën een, — voor het onderhavige boek, — vrij beslist geluid vernemen:

„In de eerste jaren, dat de universiteit te Genève haar deuren heeft opengezet, *kon men uitsluitend theologie aan haar studeeren*. Het lijdt da nook geen twijfel, of de gebroeders Marnix hebben zich tegen het slot van hun studiereis in dat vak pogen te bekwamen. Hebben zij echter misschien vóór dien tijd een ander deel van de wetenschap beoefend? *Philips in allen gevalle wel niet*. De vraag, of die zelfs niet zeer in het bijzonder op de beoefening van die godgeleerdheid aangewezen was uit hoofde van het feit, dat hij ten tijde van zijn rondzwerven langs die verschillende universiteiten, waaraan hij lessen heeft gevolgd, niet-tegenstaande zijn jeugd kanunnik is geweest, laat ik maar liefst onbeslist. . . . Hoe dit echter ook zij: het er voor te houden, dat Marnix ook te Leuven en te Dôle al theologie heeft gestudeerd, *ligt zeer voor de hand*. Want zijn leven lang heeft hij stellig een bij uitstek naar dat vak van wetenschap neigenden geest getoond. Kort voor zijn dood nog, als hij dus tientallen van jaren volledig door zaken van staat en oorlog in beslag genomen geweest is, beantwoordt hij de toezending van eenige godgeleerde geschriften van de zijde van Sibrandus Lubbertus, een vriend in het Noorden van het land, met een opgetogen: 'devoravi', verslonden heb ik ze! En wat uitte zich een zelfde voorliefde ook al niet duidelijk een aantal jaren te voren, toen hij aan den Gelderschen pensio-
naris Leoninus schreef: er is niets in U, dat mij niet recht aangenaam is; dan alleen, dat gij 'nimium es atheologus'! Gij hebt prachtige idealen; niemand te kwetsen en eerbaar te leven: het

¹⁾ A. Elkan, *a.w.*, S. 38.

kan niet beter! Maar zij komen te weinig uit een theologische gedachtenwereld op; gij verankert ze te weinig in den bodem der Godsopenbaring" ²⁾).

In onze twintigste eeuw schijnt deze opvatting over de aard van Marnix' universitaire studie, waarschijnlijk vooral op grond van Elkans onderzoekingen, voetstoots aanvaard te worden. Werd in de *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* nog meer in het vage gesproken over een „gediegene, klassische, juridische und theologische Bildung" ³⁾, het levensoverzicht van Marnix, door F. L. Ganshof in de *Enciclopedia Italiana* verzorgd, plaatst heel Marnix' vormingsperiode in het teken van godgeleerde studiën ⁴⁾. Een dergelijke beslistheid is in de Marnix-litteratuur van ouder datum nergens te vinden; de strekking van zulke oudere uitingen overschrijdt nooit de formulering van de *Realencyklopädie*. Elkan zelf is ook nog meer gereserveerd in zijn verhandeling: voor Marnix' Leuvense tijd sluit hij theologische studie eer uit, dan dat hij er een pleidooi voor houdt en, wanneer hij voor de latere perioden theologische studie wel waarschijnlijk acht, blijft hij toch steeds nadrukkelijk wijzen op het hypothetisch karakter van deze opvatting.

Het betoog nu, waarin Van Schelven zijn mening aannemelijk wil maken, moet wel uiterst zwak worden genoemd. Kon men

²⁾ A. A. van Schelven, a.w., blzz. 10-11. Cursivering van ons, C. N.

³⁾ Band XII, Leipzig 1903. Sp. 348.

⁴⁾ Vol. XXII, Roma 1934, p. 386 a: „Filippo, studiata teologia a Lovanio, Parigi e Dôle, seguì gli studi in Italia, a Pavia e forse a Bologna, e in Italia sembra essere stato guadagnato alla Riforma. Da un soggiorno prolungato a Ginevra, dove subì l'influsso diretto di Calvino e di Teodoro di Beza, trasse la ferma risoluzione di dedicare la vita al trionfo del calvinismo. Rientrato in patria, continuò lo studio della teologia, ma nel 1565 si gettò nella lotta in difesa delle proprie idee, e aderì al compromesso dei nobili, tra i quali egli rappresentava la tendenza più nettamente protestante”.

inderdaad in de eerste jaren van de Geneefse hogeschool aldaar slechts theologie studeren? Het werk van Charles Borgeaud over deze academie⁵⁾ waarschuwt dat men zich de doelstelling van Calvijns stichting niet al te eng moet voorstellen. De afdeling die *Schola privata*, ook wel *Gymnasium* heette, mogen wij natuurlijk buiten beschouwing laten: zij stond buiten het eigenlijk hoger onderwijs, waartoe zij slechts de propaedeuse leverde; maar ook in de *Schola publica* was niet uitsluitend voor de theologie plaats ingeruimd. Van het begin al is er een breder basis gelegd, zodat iemand, die een humanistische ontwikkeling wenste te verwerven, in Genève daartoe in staat werd gesteld, ook zonder dat hij genoodzaakt werd er zich als vaktheoloog te bekwamen⁶⁾. Wij zien dan ook dat de lesrooster der eerste jaren naast colleges, waarin de godgeleerdheid rechtstreeks werd gedoceerd, en naast lessen die in breder verband nog onder de vaktheologie ressorteren, er ook vermeldt die meer van een algemeen humanistische belangstelling getuigen, ja zelfs met godgeleerdheid niets hebben uit te staan. En het aantal uren,

⁵⁾ Ch. Borgeaud, *Histoire de l'Université de Genève. L'Académie de Calvin, 1559-1798*. Genève 1900.

⁶⁾ Borgeaud, *a.w.*, pp. 51-52: „Le but immédiat de Calvin, en instituant les cours supérieurs de son académie, était évidemment de créer un séminaire théologique et aussi, en une certaine mesure, pédagogique. A l'enseignement théologique qu'il avait donné dès le début de son ministère il entendait rattacher, coordonner, un collège des trois langues, plus ou moins imité de celui d'Érasme. Peut-être eût-ce été là le terme de sa pensée, si l'homme qu'il s'était associé en cette entreprise ne l'eût engagé à en élargir le cadre, au moins dans ses prévisions pour l'avenir. Bèze espérait, et il fit partager cet espoir à son maître, qu'avec le temps une université, comprenant les quatre facultés, véritable centre d'études huguenot, sortirait de l'organisme incomplet dont on devait, faute de ressources, se contenter au début”. Borgeaud heeft ook op uitgesproken wijze aandacht gewijd aan den humanist in Calvijn; zie hiervoor bijv. p. 21 van zijn werk.

voor de beide laatste categorieën gereserveerd, is waarlijk niet gering te noemen ⁷⁾).

Een eventueel kanonikaat, aan Marnix in zijn jeugdjaren reeds verleend, mag al evenmin ons doen besluiten dat Philips tijdens zijn rondzwerven langs verschillende universiteiten in het bijzonder op de beoefening der godgeleerdheid was aangewezen. Niemand zal heden ten dage ontkennen dat het uiterst wenselijk, ja noodzakelijk is, dat een jonge man, voor geestelijke bediening bestemd, zich terdege theologisch gaat vormen. Maar dat in de Middeleeuwen die opvatting lang niet algemeen levend was, is enkele jaren geleden nog eens duidelijk door professor Post uit Vatikaanse geschiedbronnen aangetoond. Onder de Nederlandse clerus waren er slechts enkelen, die zich in theologie specialiseerden; een universitaire studie in de rechten en medicijnen valt

⁷⁾ Borgeaud, a.w., p. 52: „Les leçons de la Schola publica, telles qu'elles furent inaugurées, étaient au nombre de 27 par semaine, réparties comme suit:

Théologie		3.
Hébreu	{	Interprétation du Vieux Testament . . 3.
		Grammaire hébraïque 5.
Grec	{	Étique 3.
		Interprétation des auteurs 5.
Philosophie (Artes) . . .	{	Physique ou mathématique 3.
		Dialectique et rhétorique 5.”

Sinds het verschijnen van zijn boek over Marnix, blijkt Van Schelven zelf ook tot het inzicht te zijn gekomen dat het doel van Calvijs stichting breder was, dan hij het in zijn betoog over het voorwerp van Marnix' studie doet voorkomen. Zie hiertoe de bladzijden aan de hogeschool van Genève gewijd in A. A. van Schelven, *Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd. Genève-Frankrijk*. (Amsterdam 1943), blzz. 54-59. Op blz. 53 staat het heel duidelijk: „het is niet waar. . . . dat Calvijn aanvankelijk alleen maar een theologisch seminarie heeft willen stichten. Van meet af aan heeft hij ook de organisatie van een rechtskundige faculteit en een faculteit der medicijnen op het oog gehad”.

daarentegen dikwijls vast te stellen ⁸⁾). Post laat dit duidelijk zien voor de veertiende eeuw; het is de tijd, waarin ook te onzent de landsheerlijke macht ter versterking van haar positie tegenover de standen, door het vergeven van door den vorst gestichte beneficië, bij voorkeur juridisch gevormde clerici als een college van ambtenaren in dienst nam ⁹⁾). De vijftiende eeuw ziet deze toestand in dezelfde lijn zich verder ontwikkelen ¹⁰⁾; vooral voor den juridisch gevormden geestelijke opende zich zo de weg tot een belangrijke carrière, en wanneer in het midden der zestiende eeuw bij kerkelijke instanties een groter zorg voor theologische vorming van de clerus zich baan breekt, en zich al bij de regeling der nieuwe Nederlandse bisdommen van 1559 op gelijke wijze uit als in de hervormingsdecreten van de 22ste en de 24ste sessio van het Trents Concilie enige jaren later, dan zien wij dat met name tot studie van het kerkelijk recht nog evenzeer wordt aangemoedigd, als tot theologische vakstudie; zo is dan ook daarmee deze laatste nog geenszins voor toekomstige geestelijken de normale opleiding geworden ¹¹⁾). De Leuvense theoloog en tijdgenoot van

⁸⁾ R. R. Post, *De Beteekenis van de Romeinsche Archivalia voor de Nederlandsche Kerkgeschiedenis*. Nijmegen-Utrecht 1937, blz. 16.

⁹⁾ Zie voor Holland en Zeeland: T. S. Jansma, *Raad en Rekenkamer in Holland en Zeeland tijdens hertog Philips van Bourgondië*. Utrecht 1932, blzz. 30-43; 193.

¹⁰⁾ Zo stond Paus Eugenius IV op 13 April 1443 aan alle geestelijken, die aan de Leuvense Universiteit als leraar of student verbonden waren, toe zich bezig te houden met studie van burgerlijk recht en medicijnen, ongeacht het kerkelijk verbod i.c. Zie E. Reusens, *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain (1425-1797)*; Louvain, 1893-1902. Tom. I, pp. 120 ss.

¹¹⁾ Vgl. ter oriëntering: Dr. P. Polman O.F.M., *De wetenschappelijke opleiding van den Noord-Nederlandschen clerus secularis in de XVIe eeuw*; in *Ons Geestelijk Erf*, VIII (1934) blzz. 398-417, vooral blzz. 409 e.vv. — Men kan nog al eens lezen dat de pauselijke bul over de nieuwe bisdommen in de Nederlanden de bepaling inhield dat men, om voortaan bisschop te kunnen worden, doctor in de theologie moest wezen. Zo o.a. R. Fruin, V.G., I, blz. 291. Die eis zou, strikt genomen, veel straffer

Marnix, Joannes Molanus, schrijft in zijn *Historiae Lovaniensium* een apart hoofdstukje om aan te tonen dat, behalve theologen, ook „multos jurisconsultos ex schola Lovaniensi ad honores et dignitates promoveri”; hij ziet daarin een nieuwe bevestiging van de oude versregel: „Dat Justinianus honores”¹²⁾.

Zelfs indien de bestemming van Marnix tot een geestelijke

zijn dan de Trentse bepaling dat een te benoemen bisschop „scientia . . . eiusmodi polleat, ut muneris sibi iniungendi necessitati possit satisfacere. Ideoque antea in universitate studiorum magister, sive doctor aut licentiat in sacra theologia vel iure canonico merito sit promotus, aut publico alicuius academiae testimonio idoneos ad alios docendos ostendatur” (*Canones et Decreta Sacrosancti Oecumenici Concilii Tridentini.*, Ratisbonae 1903; sessio XXII — 17 Sept. 1562 — Decr. d. reform., cap. 2; vgl. sessio XXIV — 11 Nov. 1563 — Decr. d. reform., cap. 1). Het hedendaags kerkelijk recht luidt niet anders: (Episcopus debet esse) „laurea doctoris vel saltem licentia in sacra theologia aut iure canonico potitus . . . vel saltem earundem disciplinarum vere peritus” (C. J. C., c. 331, § 1, 50). Slaat men nu de tekst der bulle van 1559 na, dan ziet men hoe deze inderdaad een iets straffere strekking heeft dan de latere, hier aangehaalde verordeningen. Philips II en zijn opvolgers krijgen het recht om, op met name genoemde zetels, tot bisschop te benoemen „personas idoneas, in Theologia Magistros, aut in Decretis Doctores seu Licentiatos, Nobilium Universitatum more, diligenti examine praecedente, promotos . . .”. De faculteit om langs een achterdeur niet-licentiaten toch tot het ambt toe te laten, is den koning niet gegeven. Maar een exclusief doctoraat in de theologie is toch niet vereist. — Zie de bulle in: Auberti Miraei, *Opera diplomatica et historica*. Ed. 2 a. Tom. I, Bruxellis 1723, pp. 472-476. De bedoelde passage op p. 475 b. Vgl. ook L. J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw*. 3 dln., Amsterdam 1945-1947, deel I, blz. 216.

Wij vermoeden dat deze iets straffere formulering werd ingegeven door het streven van Rome, om den koning hij het benoemen toch geen „carte blanche” te geven.

¹²⁾ Joannis Molani . . . *Historiae Lovaniensium libri XIV*. Ed. P. F. X. de Ram. 2 Tom., Bruxellis 1863, Pars I, Liber IX, Cap. XXI, pp. 556-558. Het is haast onbegrijpelijk dat Van Schelven dit over het hoofd heeft gezien, daar toch ook Elkan, a.w., SS. 50-51 er nadrukkelijk op heeft gewezen.

carrière onbetwist vaststond, dan nog zou het een kennelijk anachronisme zijn daaruit te presumeren tot theologische vakstudie boven bijv. juridische; hoe veel te meer moet dan de suggestie, waarmee Van Schelven zijn pleidooi wil steunen en waarover hij nog al breedvoerig uitweidt, in dit betoog misplaatst heten.

Blijft tenslotte nog over het waarschijnlijkheids-argument, dat Van Schelven put uit de neiging, die Marnix zijn leven lang tot de theologische wetenschap zou hebben getoond. Na hetgeen wij in ons vorig hoofdstuk mochten constateren, zal het ons niet worden euvel geduid, wanneer wij Marnix' belangstelling voor de theologische wetenschap nu ook zeer concreet willen zien aange- toond. De beide details nu, die Van Schelven hier naar voren brengt, bieden ons zeker kans om Marnix' houding ten opzichte van „theologie” nader te leren kennen, maar men kan er toch niet mee volstaan deze aan te voeren als afdoende argumenten om Marnix' mentaliteit als een primair theologische te kenschetsen, nog minder om daaruit verder tot het voor de hand liggende van een theologische vakstudie gedurende ongeveer tien jaren te besluiten!

Om de draagwijdte van zijn „opgetogen: *devoravi*, verslonden heb ik ze!” juist te verstaan, behoren wij met die, zoals Van Schelven zegt, „eenige godgeleerde geschriften van de zijde van Sibrandus Lubbertus”, wat beter bekend te wezen. Met die geschriften zijn wel bedoeld de „25 theses de quaestione, an homo in hac vita legem Dei perfecte praestare possit”, waarop Lubbertus op 27 Maart 1587 te Heidelberg tot doctor in de godgeleerdheid promoveerde¹³). Wij konden dit werk niet achterhalen, betwijfelen zelfs of deze theses wel in druk zijn verschenen. Marnix' bibliotheek bevat in de theologische afdeling wel andere, latere werken van zijn vriend aan de Franeker hoge-

¹³) Zie Glasius, *Godgeleerd Nederland*, II, blz. 410; ook De Navorscher, dl. IX, 1859, blz. 78.

school; dít echter ontbreekt. De brief, waarin de bewuste uiting voorkomt, dateert van 21 Augustus 1589, zodat het heel goed mogelijk is dat Aldegonde in die tijd het werk in manuscript ter inzage had ontvangen. Ook Marnix heeft van zijn kant aan Lubbertus wel lectuur geleend¹⁴⁾. Wat wij nu over den hoogleraar aan Frieslands academie weten, is dat hij in zijn geschriften uit de tijd vóór zijn opgaan in de contra-Remonstrantse polemieken, vooral tegen de Roomse opvattingen en met name tegen Bellarminus zich heeft gericht; ook dat zijn 25 *Theses* over een gewild controvers-object tussen Rome en de Protestanten handelen. Daarbij komt dat zijn strijd lustige aard, zijn ijveren ook tegen morele tekortschietingen van hervormde geloofsgenoten, aan den auteur van *Bijencorfe* en *Trouwe Vermaninge* recht aangenaam moeten zijn geweest. Wanneer dan verder Van Schelven in Lubbertus als geleerde meer een „veelweter dan scherpzinnig denker” vermoedt¹⁵⁾, wanneer Marnix zelf begerig uitziend naar Lubbertus' tractaat over den Antichrist, en daarmee wel diens *De Papa Romano* op het oog heeft¹⁶⁾, en zij dus in meerdere opzichten elkaars geestverwant blijken, behoeft het „non tam legi, quam devoravi” niet te getuigen van een onvermoeibare belangstelling in theologische wetenschap, maar kan het ons even goed, misschien nog wel duidelijker te verstaan geven, hoe Marnix van Lubbertus' werk heeft zitten genieten uit gelijke sympathie voor de bepleite opvatting en gelijke afkeer van de bestreden meningen, zonder het werk direkt te waarderen als „theologie” in de zin, waarin wij dat verstaan. Waarschijnlijk echter waardeerde hij het wel als „theologie” in erasmiaanse zin, als geschikte propaganda voor hetgeen hij als zijn eigen geloofsovertuiging erkende. Godsdienstige ijver zal ook gemakkelijker tot het „verslinden”

14) Toor., Versch., blzz. 90-92.

15) *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, II, c. 845.

16) Toor., Versch., blz. 92.

van controversgeschriften leiden, dan dat een wetenschappelijke mentaliteit zich zo spontaan zal uiten. Maar hoe dan ook, uit zo'n detail mede te willen concluderen tot theologische vakstudie in een vroegere levensperiode, lijkt ons wat al te onzeker.

Wat Marnix nu zelf precies onder „theologie” heeft verstaan, moeten wij uit terloopse opmerkingen trachten te achterhalen; een geregelde verhandeling daarover is ons van zijn hand niet bekend. Zulke terloopse uitingen echter zijn wij tot op heden ook nog niet veelvuldig tegengekomen; de meest bruikbare is nog wel de passage uit een brief aan Elbertus Leoninus, die Van Schelven in dit verband ook benut. O.i. is het duidelijk dat Marnix hier „theologie” opvat in humanistisch-erasmiaanse zin, als verkondiging van Gods openbaring, als een getuigen er voor, met de bedoeling Gods woord bij anderen ingang te doen vinden. De omschrijving die Van Schelven van deze passage geeft, achten wij ten enenmale onjuist. Marnix schrijft aan Leoninus als volgt:

„Niets immers is er in U, dat niet recht aangenaam is, dan alleen dat ge al te zeer 'atheologus' zijt. Terwijl ge U immers aan Uw lijfspreuken, — wat zeg ik? veeleer godsspreken! — 'niemand kwetsen', 'eerbaar leven' en andere, als aan een veilig steunpunt vastklampt, schijnt ge mij toe al het zwoegen van alle Apostelen en Profeten voor welhaast zinledig te houden”¹⁷⁾.

Dat is geen lof voor Leoninus' „prachtige idealen”, alsof „het

¹⁷⁾ *Corr. et Mél.*, p. 245: „Nihil enim est in te quod non sit suavissimum, si hoc unum demas, quod nimium es atheologus. Dum enim tuis illis formulis, quid dico formulis? imo oraculis, neminem laedere, honeste vivere, aliisque tanquam scopulis inhaerescis, videris mihi Apostolorum omnium ac Prophetarum laborem omnem prope inanem ducere”. De brief is van 18 Mei 1578. Vgl. de omschrijving van Van Schelven, hierboven, blzz. 95-96.

niet beter kon"! En evenmin wordt hierin het bezwaar naar voren gebracht: „zij (die prachtige idealen) komen te weinig uit een theologische gedachtenwereld op; gij verankert ze te weinig in den bodem der Godsopenbaring"! Wanneer Marnix hier zijn verwijt „nimium es atheologus" toelicht, doet hij zulks door Leoninus onder ogen te brengen dat hij met zijn geliefkoosde leuzen te kort doet aan de ijver en de zware propagandistische arbeid van Apostelen en Profeten! Wanneer men steeds maar er op uit is om, kost wat kost, alle kleinmenselijke gevoeligheden en heilige huisjes te ontzien, betekent dat de doofpot voor iedere apostolische ijver; zo iemand is in Marnix' oog de negatie van een echte theoloog, zoals Erasmus die in zijn *Ratio seu Methodus* heeft geschilderd. Op dit verwijt te besluiten tot een bij uitstek naar theologische *wetenschap* neigende geest bij Marnix van St. Aldegonde, het lijkt ons niet verantwoord.

Maar professor Van Schelven zal, niet zonder grond, mogen opmerken, dat de opzet van zijn werk geen ruimte openlaat voor het uitbalanceren van alle *pro* en *contra* ter verantwoording der verschillende onderdelen, die te samen zijn Marnix-portret uitmaken; dat met name in dit geval zijn mening berust op méér gegevens, dan hij zijn lezers hier onder ogen brengt. Inderdaad zijn door Elkan heel wat meer details op hun mogelijke betekenis voor het object van Marnix' universitaire studies onderzocht; details, die wij niet onbesproken mogen laten. Bij het volgen nu van Elkans beschouwingen en aandachtig reflecteren op zijn hypothesen, heeft het beeld van Marnix' studietijd, dat voor ons geestesoog oprijst, toch andere vormen aangenomen dan het ontwerp, dat Elkan ons als de meest waarschijnlijke gelijkenis voorhoudt. Ziet hij Marnix' studie toch in hoofdzaak theologisch gericht, zonder daarom blind te zijn voor elementen, die in zijn vorming er toe bijdroegen dat hij ook als humanist beschouwd kan worden, wij van onze kant menen heel Marnix' opleiding als een humanistische te mogen karakteriseren, in erasmiaanse geest begonnen en

calvinistisch voltooid; aanwijzingen dat de plaats, die daarin is opengelaten voor wetenschappelijk-theologische bekwaming, er een van overwegende betekenis moet genoemd worden, mochten wij bij onze beschouwing niet ontwaren.

Leuven

30 October 1553 werd Philips van Marnix ingeschreven als student aan de Leuvense hogeschool. De jeugdige leeftijd van dertien jaar zou ons onwaarschijnlijk lijken ter opening van de academische loopbaan, indien wij niet wisten dat de colleges in de faculteit der *Artes*, waar men het eerste universitair onderricht genoot, *mutatis mutandis* in feite gelijk stonden met het studie-program van ons gymnasium, dat ook nu nog zich als „inrichting van voorbereidend hoger onderwijs” doet gelden. In deze faculteit werd hetgeen men op de stadsscholen reeds had geleerd van latijn en soms grieks, van dialectiek en rhetorica, van muziek en soms enige rekenkundige en mathematische noties, in breedte en diepte verder ontwikkeld. Gewoonlijk waren de jongelui die hun academische studies aan deze faculteit aanvingen vijftien of zestien jaar oud; de gevallen dat men er al vroeger mee begon, waren echter geenszins uitzonderlijk en behoeven geen aanwijzing te bevatten voor zeldzame begaafdheden bij de jeugdige student. De stadsschool behoefde men niet in haar geheel te hebben doorlopen, om aan een universiteit te worden toegelaten. Aan verreweg het grootste aantal dezer scholen bestond trouwens niet eens gelegenheid de hoogste klassen (tweede en eerste) te volgen; en wanneer men bedenkt dat het leerprogramma te Gouda in 1521 reeds op de vijfde klas behandeling van *Erasmus' Colloquia*, *Virgilius' Buccolica* en *Cicero's brieven* bevatte¹⁾, dan begrijpt

¹⁾ L. A. Kesper, *Geschiedenis van het gymnasium te Gouda, I. De parochie- of groote school*. Gouda (1897). Bijlage VI, blzz. 84 e.v.

men dat een vlugge jongen, zeker na het doorlopen der vierde en derde klas, met succes zijn studies in de faculteit der *Artes* kon wagen. Wanneer, zoals in Marnix' geval, de opvoeding van twee broers met niet al te uiteenlopende leeftijd een academische vorming wenselijk maakte, zal men er gemakkelijk toe zijn overgegaan den jongste eerder van de stadsschool te doen vertrekken, om ze gezamenlijk hun eerste schreden te doen zetten in de universitaire wereld.

Wat hiervan ook zij, Marnix' leeftijd bij de aanvang van zijn studie te Leuven sluit wel uit, dat hij zich onmiddellijk op de theologie heeft geworpen. Niet duidelijk is het of hij tot die groep van adellijken gerekend moet worden die, naar een woord van Fruin, het beneden zich achtten de graad van doctor te halen²⁾; een feit is dat positieve aanwijzingen voor enige promotie in godgeleerdheid, rechtswetenschap, of zelfs ook maar in de *Artes*, totaal ontbreken. Maar ook indien de Marnixen het hart zo hoog droegen en de jonge Philips dus niet, als degenen die een theologische graad nastreefden, eerst tot *Magister artium* moest gepromoveerd zijn³⁾, dan blijft nog de algemene overtuiging van die tijd: „*Facultas Artium aliarum fundamentum atque initium est facultatum*”⁴⁾ het waarschijnlijk maken, dat ook Marnix zijn universitaire loopbaan, — mede gelet op zijn leeftijd van 13 jaren, — zeker niet in de theologische, maar allerwaarschijnlijkst in de

2) R. Fruin, V.G., I, blz. 291.

3) Zie H. de Jongh, *L'Ancienne Faculté de Théologie de Louvain au premier siècle de son existence (1432-1540)*. Louvain 1911, p. 55. In hetzelfde werk wordt in de tweede voetnoot van p. 51 er op gewezen, dat de aanvankelijke statuten van de theologische faculteit tot op het jaar 1565 vrijwel onveranderd van kracht zijn gebleven. De desbetreffende bepalingen kan men o.a. naslaan in de tekst der *Statuta facultatis theologiae Lovaniensis*, die De Ram aan zijn editie van Molanus' *Historiae Lovaniensium* (Bruxellis 1861; Pars II, pp. 1016, 1017 en 1026) heeft toegevoegd.

4) Vgl. H. de Jongh, *a.w.*, p. 55.

litteraire faculteit is begonnen. Ook Elkan is deze opvatting toegedaan en acht het aannemelijk, dat Philips en zijn oudere broer met name de lessen in het Collegium Trilingue, de zo door Erasmus toegejuichte stichting van Jeroen Busleiden ter cultivering van de Latijnse, Griekse en Hebreeuwse letteren, hebben gevolgd:

„Die Fakultät bestand aus 4 Pädagogien und dem bekannten unter Erasmus' Einfluss gegründeten Drei-Sprachen-Kolleg. Diejenigen Studenten, die in einem der Pädagogien waren, werden in den Matrikeln ausdrücklich bezeichnet, die übrigen müssen also entweder Angehörige des Drei-Sprachen-Kollegs sein, oder Studenten, die schon vorher eine andere Universität besucht hatten, und deshalb nicht mehr in die artistische Fakultät einzutreten brauchten. Die beiden Marnix waren in keinem Pädagogium, und Löwen war sicherlich ihre erste Universität, darnach müsste man also wohl annehmen, dass sie im Drei-Sprachen-Kolleg mit erasmischen Geiste in Berührung kamen. Ihre Jugend wäre dafür kein Hindernis gewesen, auch nicht der Umstand, dass sie schwerlich je die Absicht hatten, Philologen zu werden; denn auch junge Adelige suchten dort die Grundsätze lateinischer Redekunst zu erlernen“⁵⁾.

Hij vervolgt echter: „Indessen möchte ich diese Deduktion nicht als unumstößlich hinstellen“; en als reden voor zijn twijfel geeft hij dan aan:

„Nach Nève, op. cit.⁶⁾ p. 343, 2, sind Ad. de Meetkerke und Bonaventura Vulcanius im Drei-Sprachen-Kolleg gewesen; beide werden in den Matrikeln nicht als Angehörige eines Pädagogiums aufgeführt; das würde also den obigen Schlusz rechtfertigen; indessen hat nach einem

⁵⁾ A. Elkan, a.w., SS. 26-27.

⁶⁾ Bedoeld is hier: F. Nève, *Mémoire historique et littéraire sur le Collège des Trois-Langues à l'Université de Louvain*. Bruxelles 1856.

Brief des Molamus an Petr. Vulcanius dessen Sohn Bonaventura in Löwen Medizin studiert, und ob er wirklich im Drei-Sprachen-Kolleg war, ist mir darnach zweifelhaft".

Voor wie van Nève's werk niet enkel via de registers heeft kennis genomen, blijkt uit dit bezwaar van Elkan, hoe deze auteur een verkeerde indruk heeft van de plaats, die het Collegium Trilingue in de Leuvense universitaire gemeenschap heeft ingenomen. Van verreweg het grootste gedeelte dergenen, die van het onderricht in de stichting van Busleiden geprofiteerd hebben, kan men bezwaarlijk zeggen: „sie sind im Drei-Sprachen-Kolleg gewesen"; die uitdrukking mag van toepassing zijn op hen, aan wie een der beurzen was ten deel gevallen, ook nog op de enkele „pensionnaires", die als internen waren toegelaten, maar zonder gevaar van een verkeerd beeld op te roepen mag men die formulering niet gebruiken ten opzichte van de zeer velen die, zonder dergelijke prerogatieven, de lessen volgden, door de professoren van deze stichting te geven „à qui se présenterait" ⁷⁾). Onder hun gehoor waren studenten, die zich voorbereidden op het Magisteriaat in de Artes en derhalve ook de meer wijsgerige colleges in de betreffende faculteit moesten volgen ⁸⁾), maar anderen onder hun auditorium wensten zich enkel in een of meer van de drie bewuste talen — Latijn, Grieks en Hebreeuws — te bekwamen, zonder zich met andere studie onledig te houden; weer anderen studeerden reeds in een andere faculteit, maar profiteerden toch van de gelegenheid die in het Busleidianum geboden werd, om hun klassieke vorming nog verder te polijsten. Deze groep volgde er dus naar verkiezen enige lessen en had overigens met de stichting niets uit te staan. Nève, t.a.p. bedoelt over Bonaventura Vulcanius ook niet anders mee te delen, dan dat het Collegium Trilingue met voldoening dezen humanist mag rang-

⁷⁾ F. Nève, *a.w.*, pp. 94-95.

⁸⁾ Voor deze categorie werden in het Busleidianum op Zon- en feestdagen aparte lessen gegeven; vgl. Nève, *a.w.*, pp. 96-97.

schikken onder degenen, die hun klassieke opleiding, bij zijn professoren mede genoten, eer hebben aangedaan. Vulcanius' studie te Leuven in de medicijnen behoeft dus niet de minste twijfel te doen rijzen over een volgen van klassieke lessen aan het Busleidianum; en wie met de veelzijdige belangstelling en ontwikkeling van humanisten enigszins bekend is, zal het zelfs niet verwonderen, noch een contradictie lijken, wanneer Ter Horst in het *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*⁹⁾ over Vulcanius meedeelt, dat hij in 1554 naar Leuven kwam, „waar hij o.a. bij Petrus Nannius” (van 1539-1557 docent in de latijnse taal aan het Busleidianum) „studeerde. Hij legde zich hier zoowel op de rechten als op de medicijnen toe”. Indien Vulcanius in Leuven niet de gewone cursus in de faculteit der Artes, die met een magisteriaat kon eindigen, heeft gevolgd, — hetgeen waarschijnlijk is, — dan kunnen wij in dit geval hoogstens constateren, dat van studenten in de rechten en medicijnen de vóórstudie in de faculteit der Artes niet zozeer vereist werd¹⁰⁾. Theologen waren hierin blijkens hun statuten strenger en ook indien zij al uitzonderingen maakten, dan blijft toch, wat Marnix betreft, zijn zeer jeugdige leeftijd er ontwijfelbaar zeker op wijzen, dat hij zich te Leuven allereerst in de letteren zal hebben bekwaamd. En dat, om Elkans argumenten, bij de professoren van Busleidens stichting¹¹⁾.

⁹⁾ Deel X, cc. 1143-1145.

¹⁰⁾ Uit de bepalingen van de *Statuta Collegii utriusque juris Studii Lovaniensis* over de vereisten om tot het afleggen van examens te worden toegelaten, blijkt ook nergens dat studie, laat staan promotie in de faculteit der Artes werd verondersteld. Zie De Ram's *Appendices* op zijn uitgave van Molanus' *Historiae Lovaniensium*, II, pp. 1056 ss.

¹¹⁾ Naar onze mening is ook het mysterieuse, door Marnix in zijn correspondentie met Baius gewraakte, verbod aan de boekhandel om Ruard Tapper's *Explicatio articulorum Facultatis theologiae Lovaniensis* te verkopen, het best te verklaren indien Marnix in Leuven geen theologisch student, doch „artist” is geweest. In zijn briefwisseling verweet

Voor Marnix dus ontbreekt de vermelding van het lidmaatschap van een der „paedagogia” en de daaruit te trekken conclusie wordt voor Philips nog bevestigd door enige gegevens, die de auctie-cataloog van zijn boekerij ons aan de hand doet. Een opvallend aantal van de professoren aan het Busleidianum is daarin vertegenwoordigd met edities van sommige hunner werken, die Philips al tijdens zijn studietijd in Leuven kan hebben aangeschaft. In dat tijdsbestek doceerde er de Alkmaarse humanist

Marnix eerst dat Tappers werk verboden was, omdat de auteur er verschillende malen het gevoel van Calvijn over bepaalde kwesties uitvoerig, ja woordelijk had weergegeven. Bajus ontkende zulks categorisch: hij was toentertijd niet alleen professor in de theologie, doch had ook zitting in de senaat der universiteit en in het bestuur der theologische faculteit; in haar vergaderingen was zo'n verbod nooit ter sprake gekomen. In zijn wederwoord van 1589 ontkent Marnix dat ook niet, maar, zegt hij, aan veel boekhandelaars was de verkoop in het geheim verboden; dat heeft hij zelf van den boekverkoper, die er het sterkst bij geïnteresseerd was, vernomen. (Zie: Elkan, a.w., S. 30 en de aldaar aangehaalde plaatsen.)

Indien dit geheime verbod een algehele strekking had, lijkt het al zeer onwaarschijnlijk; meer kans bestaat er dat Marnix hier waarheid spreekt, wanneer er enkel mee beoogd werd het boek uit handen van onbevoegden, van niet-theologen of te jeugdige studenten te houden. Om aan studenten beneden de 25 jaar, die afzonderlijk woonden zoals de gebroeders Marnix, iets te verkopen, of om iets van hen te kopen, was uitdrukkelijk verlof van den rector der universiteit vereist; speciaal ook de boekverkopers hadden in dezen hun instructies gekregen. Vgl. de *Antiqua Statuta Academiae Lovaniensis* in de *Appendices* van De Ram, a.w., II, p. 929: „De contractibus minorum”, en p. 915: „De impressoribus et venditoribus ac etiam compactoribus librorum”, n. 4).

De bekende Leuvense bezorgdheid voor orthodoxie in aanmerking genomen, die ook in het bijzonder op het bruisende leven in de faculteit der *Artes* een waakzaam oog gevestigd hield, lijkt de veronderstelling niet gewaagd, dat de rector ten opzichte van Tappers werk aan de boekverkopers heeft te kennen gegeven, dat hij aan „artisten”, of zelfs aan alle „minderjarigen” nooit verlof tot aanschaffing van dat werk geven zou. De boekhandelaar, die het mogelijk aan den jongen „artist” Marnix toch verkocht, — het was tenminste bij Philips' dood aanwezig in zijn bibliotheek, — zal dit verteld hebben, opdat de jongeman hem niet als de verkoper ervan in ongelegenheid zou brengen.

Petrus Nannius latijn; de leerstoelen voor grieks en hebreuws werden ingenomen respectievelijk door Hadrianus Amerotius en Andreas Genepius, ook wel Balenus geheten. Van dezen laatste vermeldt Nève in zijn werk over het Drie-talen-college, dat hij geen geschriften uitgaf¹²⁾; Amerotius publiceerde slechts twee werkjes, die wij in Marnix' bibliotheek echter tevergeefs zoeken. Nannius is er evenwel vertegenwoordigd met een viertal uitgaven, respectievelijk uit de jaren 1548¹³⁾, 1552 en 1554¹⁴⁾, en uit het jaar 1556¹⁵⁾. Ook de aanwezigheid in Marnix' boekerij van de *Opuscula* van Damianus van Goës in de Leuvense editie van 1544¹⁶⁾ kan van zo'n vroege belangstelling voor Nannius en diens werk getuigen: het bevat immers ook een vrij uitvoerig gedicht van Nannius op de *Res gestae in India* van zijn vriend¹⁷⁾.

12) F. Nève, *a.w.*, pp. 245-247. E. Reusens, *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain (1425-1797)*; Tom. IV, *Collèges et Pédagogies*. Louvain 1886-1888, II, p. 528, vermeldt wel enige werkjes van Balenus, die in manuscript bewaard bleven.

13) Toor., *Versch.*, blz. 172: „Petri Nannij miscellanea. Louanij 48”. Dit werk, bestaande uit „variae annotationes in diversos autores” werd naar alle waarschijnlijkheid door Nannius als leerboek bij zijn colleges gebruikt; zie Am. Polet, *Une gloire de l'humanisme belge, Petrus Nannius; 1500-1557*. Louvain 1936, p. 16.

14) Toor., *Versch.*, blz. 131: „Nannius in Sapientiam et Cantica 52”. De vertaling door Nannius van de griekse tekst van het boek *Sapientia*, ondernomen „pour satisfaire à la demande de plusieurs théologiens, désireux d'avoir le sens exact du texte grec du livre de la Sagesse”, verscheen in het jaar 1552 bij Froben in Bazel; (vgl. Am. Polet, *a.w.*, pp. 110-112 ss.) — de parafrase van het *Hooglied* echter pas in 1554; bij gelegenheid van het huwelijk van Philips II met Maria Tudor (vgl. pp. 171-173 van hetzelfde werk).

15) Toor., *Versch.*, blz. 126: „Athanasij opera. Basileae 56”; van deze vierdelige uitgaaf verzorgde Nannius de eerste drie delen; zijn opdracht aan Granvelle is gedateerd 20 Aug. 1555. Vgl. Am. Polet, *a.w.*, pp. 116 ss., 324 s.

16) Toor., *Versch.*, blz. 153.

17) Vgl. Am. Polet, *a.w.*, pp. 82-85. Zie ook H. de Vocht, *Monu-*

Van Nannius' voorgangers komt Barlandus minstens tweemaal voor, waarvan waarschijnlijk eenmaal in een editie van 1532¹⁸⁾; de naam Goclenius treffen wij ook twee keer aan, doch daarmee wordt niet de Leuvense professor Conradus Goclenius, maar de latere hoogleraar in Marburg, Rodolphus Goclenius bedoeld¹⁹⁾. Wij vermelden hier echter nog Cornelius Valerius, Nannius' lateren opvolger, die tijdens Marnix' studie te Leuven daar al werkzaam was en zijn voorganger reeds in diens laatste levensjaar aan het Busleidianum verving; vijf maal treffen

menta Humanistica Lovaniensia. Texts and Studies about Louvain Humanists in the first half of the XVIth Century. Louvain 1934, in het hoofdstuk: „Damiað' de Goes and his *Oratio postliminio ad universitatem*, p. 622.

¹⁸⁾ Toor., *Versch.*, blz. 156: „duces Brabantiae Adr. Barlandi” „Barlandi duces Brabantiae et Veneti”. Over de verschillende edities van dit werk raadplege men het prachtige werk van Étienne Daxhelet, *Adrien Barlandus, humaniste belge 1486-1538. Sa Vie, Son Oeuvre, Sa Personnalité.* Louvain 1938. (= *Humanistica Lovaniensia* 6.), pp. 117-118. De eerste redactie van Barlandus' *Duces Brabantiae* beleefde een hele reeks uitgaven en werd in het Nederlands en in het Frans vertaald. Maar Barlandus heeft zelf nog een herziene uitgaaf bezorgd, die in 1532 te Leuven het licht zag onder de titel: *Hadriani Barlandi rhetoris inclytæ Academiae Lovaniensis libri tres, de rebus gestis Ducum Brabantiae. Eiusdem de Ducibus Venetis liber unus.* Marnix bezat dus waarschijnlijk beide redacties.

Toor., *Versch.*, vermeldt onder Marnix' boekenbezit ook nog:

blz. 176: „Aesopi Fabulae Graeco-latine. Antver. 74”.

blz. 171: „Luciani Dialogi Graeco-latine, Basileae 50”.

blz. 174: „C. Plinij secundi Epistolae eiusque panegyricus, Antver. 32”.

blz. 163: „Terentius cum commentarijs Donati et aliorum, Parisijs 36”.

Het is geenszins uitgesloten dat ook dit edities zijn, door Barlandus verzorgd, of herdrukken van zijn uitgaven: zie Daxhelet, *a.w.*, pp. 37, 38, 49 en 81; daar echter Daxhelet geen volledige lijsten geeft van de talrijke edities van Barlandus' werk, is het moeilijk hierover zekerheid te verkrijgen.

¹⁹⁾ Toor., *Versch.*, blz. 169: „Psychologia ex recensione Goclenij, Marpurgi. 90” en blz. 170: „Goclenij disputationes Physicae. Marpurgi. 91”.

wij een werk van hem aan, waarvan er een uitkwam in 1551 en een in 1556²⁰⁾.

Door den voorganger van den graecus Amerotius, Rutgerus Rescius, werden de werken uitgegeven, die in de catalogoog van Marnix' bibliotheek staan aangeduid als „Homeri Opera. Graece. Louanij 35” en „Platonis Minos siue De lege. Graece. Louanij 31”²¹⁾.

Tenslotte vermelden wij nog de aanwezigheid in deze catalogoog van enige werken van Nicolaus Clenardus, een leerling van Gennepius' voorganger Joannes Campensis. Nève getuigt van dezen Cleynarts dat hij, schoon geen professor aan het Bus-

20) Toor., *Versch.*, blz. 171: „Valerij Dialectica, Coloniae. 75.”, blz. 172: „Corn. Valerij institutio Physica, Antver. 67.”, blz. 173: „Corn. Valerij Dialectica, Louanij. 51 Corn. Valerij Grammatica, Antver. 78. Eiusdem Rhetorica et dialectica, Louanij. 56.”.

Reeds jaren geleden is een monografie over Cornelius Valerius beloofd door professor H. de Vocht in de serie *Humanistica Lovaniensia*; hoe lang nog wordt het geduld van wie zich voor het humanisme in de Nederlanden interesseert op de proef gesteld? Intussen bracht reeds de leerzame dissertatie van G. Kuiper, *Orbis artium en Renaissance. I: Cornelius Valerius en Sebastianus Foxius Morzillus als bronnen van Coornhert*; Harderwijk 1941, op blzz. 35-183 de belangrijkste gegevens over dezen Leuvense latinist op uiterst verdienstelijke wijze in een goed overzicht bijeen. Op blz. 167 vermeldt Kuiper dat Marnix' bibliotheek z e s m a a l een boek van Valerius bevatte: misschien beschouwt hij het boven vermelde „Eiusdem Rhetorica et dialectica. Louanij. 56” als twee werken, of weet hij een reden om het in Toor., *Versch.*, blz. 173 nog genoemde „Leonardi Botalli et Valerij Logica. 76” ook aan Cornelius Valerius toe te schrijven; in de lijsten van Valerius' werken vond ik echter nergens een *Logica* opgegeven. Toor., *Versch.*, blz. 175: „Item Valerij Catulli, Albi Tibulli et aliorum opuscula, Basileae. 30” kan moeilijk met den toen 18-jarige iets hebben uit te staan; en verder weet ik niet welke titel uit de catalogoog van Marnix' boekerij nog een werk van Valerius kan aanduiden.

21) Toor., *Versch.*, blz. 166 en 167; vgl. Nève, *a.w.*, p. 304 en A. Roersch, *L'Humanisme Belge à l'époque de la Renaissance. Études et Portraits*. Bruxelles 1910, p. 47, waar juist deze Homerus-uitgaaf geprezen wordt als een van Rescius' meest geslaagde publicaties.

leidianum, daar toch „a exercé à son tour l'influence d'un maître" ²²⁾). Een der werken, die Marnix van hem bezat, — mogelijk aangeschaft toen hij Leuven ging verlaten — draagt de titel „*Peregrinationes*" en is een uitgave van 1551; het andere is weer van later datum ²³⁾).

De mogelijkheid is natuurlijk niet uitgesloten dat Marnix zulke vroege uitgaven ook wel in later jaren kan hebben aangeschaft; toch lijkt het ons het waarschijnlijkst dat hij ze inderdaad in zijn studententijd reeds heeft verworven. Afgezien immers nog van het feit dat een werkje als Nannius' *Miscellanea* door den auteur uitdrukkelijk was samengesteld ten dienste van de colleges die hij gaf ²⁴⁾, mag ook de omstandigheid dat Marnix' belangstelling geleidelijk van richting is veranderd, ons vermoeden in dezen bevestigen. Met het klimmen der jaren heeft de Heer van St. Aldegonde klaarblijkelijk steeds meer smaak gekregen in theologische werken met uitgesproken controversistische instelling, terwijl in vroeger tijd allerlei humanistica hem meer hebben geboeid. De kleine 1800 werken, die in het jaar van zijn verscheiden werden geveild, worden in de cataloog, die de Leidse drukker Christophorus Gujotius deed verschijnen, onderverdeeld in *Libri Theologici*, *Libri Medici*, *Libri Historici* en een afdeling *Philosophi*,

²²⁾ Nève, a.w., p. 314.

²³⁾ Toor., *Versch.*, blz. 174: „Nicol. Cleonardi peregrinationes. Louanij 51". Vgl. ook blz. 170, waar twee edities vermeld worden van Cleynarts' Griekse grammatica uit het jaar 1568, een in Antwerpen en een in Lyon verschenen. Mogelijk is het jaartal door een drukfout onjuist weergegeven: de bibliografie van Cleynarts' Griekse leerboeken in V. Chauvin et A. Roersch, *Étude sur la vie et les travaux de Nicolas Clénard*. Bruxelles 1900, pp. 187 ss. (i.c. p. 192) geeft op het jaar 1568 deze edities niet.

²⁴⁾ Vgl. Am. Polet, a.w., pp. 16, 144-168. Ook de griekse uitgaven, door Rutger Rescius bezorgd in de uitgeverij van Martens, werden wel bij de lessen aan het Busleidianum benut. Vgl. A. Roersch, a.w., Chap. I: *Un bon ouvrier de la Renaissance*. Rescius, pp. 37-55, speciaal p. 49.

Geometrae, Mathematici et Poëtae. Wanneer wij nu de boeken bijeenplaatsen, die Marnix al tijdens zijn studietijd, — dus tot en met het jaar 1561, — kan hebben aangeschaft, dan zijn dat een 620 titels, waarvan er 185 onder de *libri theologici* ressorteren en de 435 overige van meer profane belangstelling getuigen. Evenwel, wanneer men de titels van die 185 *libri theologici* aandachtig beschouwt, blijkt nog een zeer aanzienlijk percentage ervan méér op humanistische belangstelling, dan op strikt theologische interesse te wijzen. Minstens 70 van deze werken zijn in hoofdzaak van belang uit philologisch oogpunt; zo uitgaven en vertalingen van Schriftuurteksten en Kerkvaders, door bekende humanisten verzorgd (wij herinneren bijv. aan de reeds vermelde vertaling van Athanasius door Petrus Nannius); — zo humanistische parafrasen van, en aantekeningen op bepaalde onderdelen der H. Schrift; — zo speciaal ook concordancen, woordenboeken en grammatica's der oude, vooral semietische, talen. Daarentegen worden titels, die naar een strikt theologische verhandeling wijzen, slechts sporadisch aangetroffen. Zeker $\frac{5}{8}$ van de werken uit dit tijdsbestek wijzen zo op een humanistische mentaliteit bij den bezitter ervan.

Plaatsen wij nu daar tegenover de werken, die Marnix in ieder geval pas na de val van Antwerpen in 1583 moet hebben verkregen, dan blijkt zijn belangstelling verschoven. Totaal 268 titels dateren van het jaar 1585 en later²⁵); daarvan treffen wij er 114 onder de *libri theologici* gerangschikt, en het opvallende hierbij is, dat nu slechts maximaal vijftien dezer werken nog den philo-

²⁵) Deze vermindering in het totaal aantal der aangeschafte werken over een nog iets ruimer tijdsbestek (1585-1598) dan de studententijd (1553-1561) omvatte, sluit goed aan op Marnix' eigen uiting, waar hij zijn grote neiging om maar boeken te kopen als eerste in tijdsorde plaatst onder al zijn opeenvolgende uitingen van echt humanistische verzamelzucht. Zie: A. van Buchell, *Diarium*, uitg. G. Brom en L. A. van Langeraad; (Werken H.G., 3de serie, n. 21), blz. 242.

loog kunnen geïnteresseerd hebben, terwijl veruit het grootste gedeelte aan de controvers-theologie dier dagen is gewijd. Zo zien wij dat, bij een totaal aantal werken dat nog niet de helft bedraagt van hetgeen over de periode tot 1562 kan zijn aangeschaft, de vermindering eigenlijk uitsluitend aan het niet-theologisch gedeelte is toegevalen, terwijl bovendien de theologische inslag van hetgeen als „godgeleerde werken” gecatalogiseerd staat, nog aanmerkelijk is toegenomen. Deze geleidelijke verplaatsing van Marnix' belangstelling naar het theologisch terrein geeft steun aan onze mening, dat de humanistica, die hij in oude edities bezat, doorgaans in de beginperiode van zijn bezorgdheid om een bibliotheek te verwerven, zullen zijn aangeschaft.

Parijs

Over de duur van Marnix' studietijd te Leuven is nog geen zekerheid te verkrijgen. Zijn uitingen naar aanleiding van Ruard Tappers *Explicatio articulorum Facultatis theologiae Lovaniensis* doen ons redelijkerwijze veronderstellen dat hij in het najaar van 1555 nog aan de Brabantse Academie verbleef¹⁾; van de andere kant weten wij dat hij in het voorjaar van 1557 zich aan de universiteit van Dôle in de Franche-Comté ophield. Albert Elkan acht het waarschijnlijk, in die tussentijd een verblijf van Philips in Parijs te mogen plaatsen; de gronden, waarop hij deze suppositie bouwt, maken haar inderdaad zeer aannemelijk²⁾. Over hetgeen Philips in de Franse hoofdstad heeft uitgevoerd, bezitten wij echter geen enkel onmiddellijk gegeven; hij zal er wel als student zijn geweest, maar welke inrichting van onderwijs hij er

1) Vgl. A. Elkan, *a.w.*, S. 31. Ook hierboven, blz. 109, noot 11.

2) *a.w.*, SS. 36-37. Uit een terloops bericht in een brief van Daniel Rogers aan Buchanan blijkt, dat Marnix den Schotsen humanist in de Franse hoofdstad heeft leren kennen; de tijd tussen het najaar van 1555 en het voorjaar van 1557 komt daarvoor vrijwel uitsluitend in aanmerking.

bezocht en wat het voorwerp van zijn studies was, daarover kan men slechts gissingen naar voren brengen. Elkan wijst op de mogelijkheid „daz auch Marnix im Collège Boncourt gewesen ist”, aan welk college de Schotse humanist en Calvinist George Buchanan, met wien Marnix te Parijs heeft kennis gemaakt, in vroeger jaren regeens was geweest. Bovendien had Marnix' oom, Gerard van Haméricourt, daar vroeger ook gestudeerd en nu, als abt van St. Bertin, gedeeltelijk de beschikking over vacatures in dit college. Aangaande het voorwerp van Marnix' studie te Parijs, laat ook Elkan zich met de grootste reserve uit:

„Über die etwaigen Studien in Paris lässt sich kaum etwas sagen. Vor allem wurde dort die Theologie betrieben, neben ihr blühte das kanonische Recht, während das Zivilrecht nicht gelehrt werden durfte. Aber über den Gegenstand seiner Studien wird besser später ausführlich gesprochen”³⁾).

De mogelijkheid van Marnix' behoren tot de studenten van het Collège Boncourt zullen wij niet ontkennen; maar, daar er geen één positieve aanwijzing voor bestaat, behouden wij ons toch het recht voor, ook voor andere mogelijkheden nog aandacht te vragen. Wanneer Philips niet langer dan ruim twee jaren in Leuven studeerde, mogen wij gerust veronderstellen dat hij er zich uitsluitend in de „bonae litterae”, of, iets breder, in de „artes” heeft bekwaamd. Het enige, dat wij met zekerheid van zijn verblijf te Parijs weten, is zijn kennismaking aldaar met Buchanan; hetgeen nog wijst op eenzelfde humanistische belangstelling. De roep, die de toenmalige rector van het Collège Boncourt, Petrus Gallandus, als latinist genoot, zou desnoods voor een leerling van den zeker niet minder bekwamen Nannius te Leuven nog aanleiding kunnen zijn, om in Parijs Gallandus' lessen te gaan volgen; maar daartoe was niet nodig zich aan het Collège Boncourt als student te verbinden. Gallandus immers was sinds

³⁾ a.w., SS. 37-38.

1545 de opvolger geworden van Bartholomaeus Latomus als *lecteur royal* in de latijnse taal, en zo dus bereikbaar voor degenen, die zich getrokken voelden tot de humanistisch-wetenschappelijke vorming, die men sedert 1530 ook te Parijs kon genieten in een soortgelijke stichting als het Busleidianum te Leuven, nl. in het *Collège Royal*, later meer bekend onder de naam *Collège de France*. Een eventuele verdere studie van Philips bij de professoren van dit instituut mag welhaast de meest voor de hand liggende voortzetting worden genoemd van zijn vroegere vorming te Leuven.

Voor iemand immers, die te Leuven de geest van het Busleidianum had ingeademd, moet het Parijse *Collège Royal* wel een bijzondere aantrekkingskracht hebben bezeten. Jonger dan het Leuvense Drie-talen-college, was het toch aan eenzelfde behoefte ontsproten en, dank zij de royaler middelen van zijn koninklijken stichter Frans II, gepaard aan de blijvende begunstiging door diens opvolgers, op breder leest geschoeid. Naast de drie dode talen werden hier ook in een oorspronkelijke geest *mathematica*, *philosophie*, *medicijnen*, *botanica* gedoceerd en al wat maar de belangstelling trok van het over Europa nieuw ontwakend geestesleven. Wat in Leuven aan moderne wetenschappelijke vorming begonnen was, kon men hier op breder grondslag nog uitbouwen⁴).

Wij vermoeden dat dit inderdaad de bedoeling is geweest van Marnix' verblijf in de Franse hoofdstad. Er is in ieder geval meer voor te zeggen, dan voor een opname in het *Collège Boncourt*.

⁴) A. Lefranc, *Histoire du Collège de France depuis ses origines jusqu'à la fin du premier empire*. Paris 1893. Zie ook de latere opstellen van denzelfden auteur: *Les Commencements du Collège de France 1529-1544*, in: *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne*, Bruxelles-Paris 1926. I, pp. 291-306; en: *La Fondation et les Commencements du Collège de France*, in: *Le Collège de France. Livre jubilaire composé à l'occasion de son quatrième centenaire*. Paris 1932, pp. 25-58.

Elkans vermelden van Marnix' oom, die als abt van St. Bertin over de vacante beurzen aan dit college mede beschikte, wil ons suggereren dat Philips daarvan misschien wel geprofitteerd heeft; gezien echter de welstand der Brusselse familie, is de vraag gewettigd of zulk financieel voordeel invloed zal hebben uitgeoefend op de keuze van het instituut voor onderwijs, dat de toekomstige Heer van St. Aldegonde als student zou bezoeken. Waarom dan ook niet langer van dit voordeel genoten? Is veeleer de kans niet groot, dat de Marnixen het beneden zich zullen hebben geacht van een beurs te profiteren, daar zij ook zonder dat zich royaal konden bewegen? Bovendien is het opvallend dat in Marnix' bibliotheek geen enkel werk van Petrus Gallandus, toen toch de roem van het Collège Boncourt, voorkomt, terwijl wij daarentegen reeds Leuvense professoren van het Busleidianum er in vertegenwoordigd zagen met sommige hunner werken in edities, die Philips al tijdens zijn Leuvense studententijd kan hebben aangeschaft⁵⁾. Ten slotte, al was Gallandus een in humanistische kringen erkend latinist, in de meer wijsgerige vakken vertoonde hij een nog conservatieve trek; uitgesproken Aristotelist, was hij juist in deze jaren een der voornaamste bestrijders van Petrus Ramus, die in zijn *Dialecticae Institutiones* en in zijn *Aristotelicae Animadversiones* een geheel onafhankelijk standpunt innam, en den vorst der peripatetici zijn bevoorrechte positie in de scholastiek betwistte⁶⁾. Dit conservatisme nu zal Marnix ook niet direct tot Gallandus hebben aangetrokken.

Petrus Ramus daarentegen, sinds 1551 ook *lecteur royal*

⁵⁾ Nogmaals, wij zijn ons ervan bewust, dat Marnix zulke vroege uitgaven ook wel in later jaren gekocht kan hebben; maar ook dan blijft het totaal ontbreken van enige belangstelling voor Gallandus opvallen, tegenover de ruime vertegenwoordiging, welke aan auteurs, die tot het Leuvense Drie-talen-college in relatie stonden, is ten deel gevallen.

⁶⁾ Charles Waddington, *Ramus, sa vie, ses écrits et ses opinions*. Paris 1855, pp. 90 ss.

in welbespraaktheid en wijsbegeerte, genoot bij de universitaire jeugd een buitengewoon aanzien. Zijn welsprekend woord en stijlvolle voordracht bezorgden hem een Europese vermaardheid; menig student toog naar Parijs met als voornaamste doel, zich bij de luisterende menigte te scharen, die zich iedere dag opnieuw rond de leerstoel van den groten man verzamelde ⁷⁾). Ramus behandelde en verklaarde er de grote latijnse schrijvers, bij voorkeur Cicero. Daarbij beperkte hij zich niet tot zuiver litterair onderwijs; gaarne begaf hij zich aan de hand der klassieke auteurs op wijsgerig terrein, en hier was het vooral dat hij met de Aristotelisten, o.a. met Gallandus, slaags geraakte. Het uiteindelijk succes van Ramus' bescheiden vasthoudendheid ziet Waddington al doorbreken in het verschijnen van „une magnifique édition des *Institutiones dialecticae*” in 1554; de catalogoog van Marnix' bibliotheek vermeldt in de herdruk, bezorgd door Van Toorenbergen, deze *Institutiones dialecticae* op blz. 172 ⁸⁾). Eveneens treffen wij hier een vroege editie aan van het andere wijsgerig hoofdwerk van Ramus, de *Animadversiones aristotelicae* ⁹⁾). Het opmerkelijkst is echter, dat ook van de speciale belangstelling,

⁷⁾ Ch. Waddington, *a.w.*, pp. 81 ss.

⁸⁾ „Rami Dialectica cum Talaei praelectionibus. Basileae. 54”. Onder de uitgaven van de *Dialecticae Institutiones*, die Waddington, *a.w.*, pp. 442-443 opgeeft, komt echter geen Bazelse editie van het jaar 1554 voor; een uitgave, te Bazel verschenen, wordt daar pas vermeld onder de „éditions posthumes”. Een editio „Audomari Talaei praelectionibus illustrat(a)”, in octavo-formaat, zoals het exemplaar van Marnix er een was, wordt er enkel vermeld als in 1552 te Parijs en in 1553 te Lyon uitgekomen. Op het jaar 1554 wordt enkel een quarto-editie van Ludovicus Grandinus te Parijs aangegeven, een editie bovendien „sans commentaires”. Al zijn onjuistheden en drukfouten geen uitzonderingen in de auctie-catalogoog van Marnix' boekerij, toch lijkt het ons waarschijnlijker dat wij hier te doen hebben met een aan Waddington onbekende editie, dan dat „Basileae. 54” een verschrijving zou zijn voor „Parijs. 52”.

⁹⁾ Toor., *Versch.*, blz. 173. Het is een Parijse octavo-editie uit het jaar 1548; vgl. Ch. Waddington, *a.w.*, p. 444.

die de Parijse *lecteur royal* sinds 1554 aan de dag legde voor de mathematiek, in Marnix' boekenschat een weerslag valt waar te nemen. Waddington bespreekt Ramus' ervaringen op dit terrein aan de hand van een relaas, dat de geleerde humanist er zelf in 1563 van heeft gegeven¹⁰). Bij den eersten leraar in de *mathematica*, die te Parijs doceerde, Orontius Finaeus, had Ramus lessen gevolgd en in 1544 had hij zelf o.a. de eerste zes boeken van *Euclides* toegelicht. Maar tien jaar later pas, in 1554 dus, heeft hij er zich met volle borst op geworpen. Waddington laat hem verhalen:

„J'avais entrepris d'appliquer la logique aux quinze livres d'*Euclide* Je me mis à l'oeuvre sans m'inquiéter de la redoutable obscurité des mathématiques, et j'arrivai promptement jusqu'au dixième livre d'*Euclide*. Là, malgré les savants *commentaires de Pierre de Mondoré*, je trouvai tant de difficultés, qu'un jour je rejetai bien loin la règle et le compas, et je m'indignai contre les mathématiques, qui donnent tant de mal à ceux qui les étudient et qui les aiment. Mais bientôt j'eus honte de m'arrêter ainsi, et, me revelant plus fort après ce faux pas, je dévorai le dixième livre, et continuai l'étude des pyramides, des prismes, des cubes, des sphères, des cônes et des cylindres. Bien plus, une fois que j'eus franchi ces premiers écueils et enseigné les éléments d'*Euclide*, je lus en entier les *Sphériques de Théodosius*, les *Cylindriques d'Archimède*.”¹¹).

Meerderen onder zijn studenten hebben gelijk met hun meester die toen zo weinig betreden paden doorlopen¹²). Misschien ook Marnix tijdens zijn verblijf te Parijs? Wat de tijd betreft kan het uitkomen: Ramus getuigt gedurende vier jaar, — dus van 1554

¹⁰) Ch. Waddington, *a.w.*, pp. 107 ss.

¹¹) *a.w.*, p. 108. Cursivering door ons, C. N.

¹²) *a.w.*, p. 109.

tot 1558, — met deze arbeid te zijn bezig geweest¹³⁾. En een blik in Marnix' bibliotheek wettigt een positief vermoeden in deze richting; daar toch treffen wij aan: „Euclidis elementa Geometrica cum expositione Campani et aliorum. Basileae. 37”¹⁴⁾. (Euclidis?) „De elementis. Graece cum Procli notis. Basileae. 37”¹⁵⁾. Bovendien: „Euclidis elementa, Montauero interprete. Lutetiae. 52”¹⁶⁾. Vervolgens: „Theodosius De Sphaera”, waarschijnlijk in een uitgaaf van het jaar 1520¹⁷⁾, en: „Archumedis Geometrica Opera. Graeco-latine. 44”¹⁸⁾.

Voeg daarbij nog de aanwezigheid van twee werken van Ramus' vroegeren leermeester in de mathematiek, Orontius Finaeus¹⁹⁾, van Ramus' eigen *Arithmetica*, die in 1555 was verschenen, doch waarvan Marnix pas de tweede Parijse editie van 1557 bezat²⁰⁾, en van het gelijkkluidend werk van Ramus' leerling Forcadel, ook in een Parijse uitgaaf van 1557²¹⁾, dan mogen wij in dit alles toch wel een opvallende aanwijzing zien voor de waarschijnlijkheid van Marnix' studie te Parijs als leerling van Petrus Ramus. Diens wijsgerige lessen aan het Collège Royal kunnen gemakkelijk een eerste contact gelegd hebben; de leerling van den, vooral in zijn latere jaren, zo critischen Nannius moest wel bewondering opvatten voor een zelfstandig denker als Ramus, die vrijmoedig den haast onaanastbaren Aristoteles aanviel; zo zal hij er gemakkelijk toe zijn

¹³⁾ a.w., p. 108.

¹⁴⁾ T o o r., *Versch.*, blz. 163.

¹⁵⁾ a.w., blz. 164.

¹⁶⁾ a.w., blz. 166. Wij wijzen ook op blz. 167: „Ioh. Baptistae resolutio problematum Euclidis, Venetijs. 53”.

¹⁷⁾ a.w., blz. 162.

¹⁸⁾ a.w., blz. 161.

¹⁹⁾ a.w., blz. 166: „Orontij Arithmetica. Lutetiae. 55. Item. Eiusdem in Sphaeram suam canones & De Speculo vstorio”.

²⁰⁾ a.w., blz. 172; vgl. Ch. Waddington, a.w., pp. 111 en 450.

²¹⁾ T o o r., *Versch.*, blz. 168.

gekomen den vereerden meester ook op te zoeken op diens meer eigen terrein, het Collège de Presles, waar deze vooral de mathematica met zijn leerlingen doorworsteld heeft²²).

Een voor de hand liggende vraag rijst nu op: zou een dergelijke studie in Marnix' volgend leven in het geheel geen sporen hebben nagelaten? Uit zijn geschriften, voor zover die ons bekend zijn, blijkt nergens iets van verdere belangstelling voor mathematische problemen! Dit laatste is niet te ontkennen; toch menen wij een belangrijk resultaat van zijn eventuele mathematische studie te kunnen aanwijzen. Geen levensbericht over den Heer van St. Aldegonde kan men naslaan, of er wordt min of meer uitvoerig in gewezen op zijn bekwaamheid in het ontcijferen van in

²²) Ch. Waddington, *a.w.*, p. 111 deelt mede dat Ramus pas in 1559 lessen in de mathematica begon te geven in het Collège Royal. — Ramus heeft in de tijd dat zijn beste leerling en collega, Jean Péna, stierf, — dus in de jaren 1556 en 1557, — het plan gekoesterd zich op de studie der fysica te werpen en zich daartoe ook al enigszins voorbereid. Mogelijk wijzen zo de aanwezigheid van „Euclidis optica et catoptica. Parisijs. 57” (Toor., *Versch.*, blz. 166) en het „De speculo vstorio” van Orontius Finaeus (Toor., *Versch.*, t.a.p.) in Marnix' boekerij ook nog op de relatie van Marnix met Ramus.

De studie van J. T i d e m a n, *Remonstrantisme en Ramisme*, in: *Studiën en Bijdragen op 't gebied der historische theologie*, verzameld door W. M o l l en J. G. d e H o o p S c h e f f e r, III, (Amsterdam 1876), blzz. 389-429, wijst er op hoe de wijsgerige opvattingen van Ramus „door elegante humanisten, door mannen van Erasmiaanschen geest” volgaarne werden aangenomen (*a.w.*, blz. 407). Dit geldt nog meer voor de mentaliteit van het Ramisme, dan voor de afzonderlijke opvattingen. Vooral de praktische strekking van wetenschappelijke arbeid, die in zake godgeleerdheid speciaal de v r o o m h e i d, het „bene vivere” beklemtoont, treedt bij Ramus heel sterk op de voorgrond (*a.w.*, blzz. 414, 424 e.v.); hoezeer ook Erasmus daar gewicht aan hecht, mochten wij in het voorafgaande reeds opmerken (hierboven, blzz. 29 e.vv.). Het studeren van Marnix bij Ramus in Parijs zou derhalve met zijn eerste vorming aan het Busleidianum te Leuven in erasmiaanse geest allesbehalve een breuk betekenen, doet eerder vermoeden dat hem bij zijn academische omzwervingen een vast omschreven plan voor ogen stond.

geheimschrift gestelde stukken en brieven; voor een aanzienlijk deel is het deze gawe geweest, waardoor hij telkens opnieuw als een bruikbare hulp werd aanvaard in de politieke arena van zijn dagen²³).

Nu is het opvallend dat het vooral mathematici waren, die zich vanaf de zestiende eeuw met de kunst van het systematisch ontcijferen bezig hielden²⁴). Tegenwoordig nog wordt een grondige kennis der mathematiek als een der eerste vereisten beschouwd voor het systematisch kunnen ontcijferen van geheime codes²⁵); maar ook in de zestiende eeuw al werd de beoefening der mathematische wetenschap het meest geschikt geacht als middel om zich in het ontcijferen van geheimschrift te bekwamen. Iohannes Baptista Porta somt een zestal hoedanigheden op, nodig om iemand een geschikt *déchiffreur* te doen zijn²⁶); de eerste daarvan luidt:

„In primis itaque acutissimum eum natura esse expedit, ut si ingenii praestantia multum in universis disciplinis adferat adiumentum, in hac praecipue arte suas vires natura possit ostentare, ut quod proverbii loco usurpatur, Quemadmodum aurum igni probatur, sic in mathematicis disciplinis ingenium experiri, id aptius ad hanc disciplinam transferri videatur”.

Aangezien nu de bekwaamheid van Marnix in het ontcijferen zonder twijfel van bijzondere aard was, zodat een loutere afhankelijkheid van geluk en toeval moeilijk als enige verklaring

²³) Men zie bijv. de samenvatting van Marnix' leven door Prof. Dr. H. van Werveke, in: *Gedenkboek*, blzz. 21-46; met name de blzz. 32 en 42.

²⁴) A. Langie, *De la Cryptographie. Étude sur les Écritures secrètes*. Paris 1918, pp. 38-43.

²⁵) A. Langie, *a.w.*, pp. 41-42.

²⁶) Io. Baptista Porta, *De occultis literarum notis, seu artis animi sensa occulta aliis significandi, aut ab aliis significata expiscandi enodandique libri III.*, Montisbeligardi 1593; Liber tertius, Caput I: Notarum interpretem qualem esse conveniat., pp. 172-174.

voor zijn blijvend succes hierin kan worden aangevoerd, lijkt het niet vermetel in zijn bedrevenheid ter oplossing van allerlei codes een bevestiging te zien voor zijn studie in mathematiek, die wij voor zijn verblijf in Parijs tussen de jaren 1555 en 1557 het waarschijnlijkst achten ²⁷⁾).

In deze tijd stond de belangstelling voor mathematiek ook veelal in verband met de bestudering van het krijgswezen en wel speciaal met betrekking tot de ontwikkeling der fortificatie. Ook hiervoor heeft Marnix zich geïnteresseerd ²⁸⁾ en heeft hij zijn kennis praktisch dienstbaar willen maken bij de versterking van Maaslandsluis, mogelijk nog vaker tot aan de val van Antwerpen in 1585. Maar wat er ook zij van de latere toepassing door Marnix van zijn studie in de Parijse jaren, wij mogen in ieder geval vaststellen dat nergens uit gebleken is, dat hij in Leuven of in Parijs zich met vaktheologische studie heeft onledig gehouden.

27) Dr. Marcel Grijpdonck, *De Pedagogische Ideeën van Marnix van St. Aldegonde*, in: *Dietsche Warande en Belfort*, jg. 1937, blzz. 665-687, 765-780 en 848-860, oordeelt uit de manier waarop Marnix in zijn *De institutione principum ac nobilium puerorum* over de mathematische wetenschappen en haar methodes spreekt, dat „de auteur er zelf weinig voor voelt . . . of er weinig van kent. Het is duidelijk dat hij hier de algemeene methodes volgt, en zijn programma voor de mathesis bevat niet veel persoonlijk inzicht” (blz. 778). Reeds vroeger vermeldde wij de bijdrage van Prof. Dr. J. D. M. Cornelissen, getiteld: *Marnix over de opvoeding der jeugd*, die overtuigend laat zien, dat in heel dit opvoedkundig tractaat van den Heer van St. Aldegonde niet veel persoonlijks te vinden is. Met name in een toen zo nieuw vak als de mathematiek is dat dan ook niet te verwachten: het feit dat er in dit traktaat met enige uitvoerigheid over gesproken wordt, dat Marnix er dus belangstelling voor had, is al veel. En al meent Grijpdonck dat Marnix geen aanhanger was van Ramus' dialectiek, op ander gebied, vooral op grammatikaal terrein en in mentaliteit, acht ook hij Ramistische invloed niet uitgesloten; integendeel! Vgl. t.a.p., blzz. 769 en 779.

28) Vgl. hierna blz. 163 noot 46.

Wat nu zijn verblijf aan de Universiteit van Dôle betreft: vast staat dat Philips hier op 9 Mei 1557 werd geïmmatriculeerd¹⁾. Betekende ook dit weer enkel een decor-verandering, of wijst het op een totaal nieuwe phase in de vorming van den nu zeventien-jarigen jongeman? Op zichzelf getuigt dat telkens veranderen, en heel in het bijzonder zijn hierna komend vertrek naar Italië, van het doorwerken ener humanistische mentaliteit in zijn, nu volgende, studie-perioden. In verband met Marnix' leven is hierop al meermalen de aandacht gevestigd; met name Albert Elkan heeft in een leerzame bladzijde gewezen op de humanistische behoefte om de nieuwe geest dier dagen aan de bron (Italië), en bij zijn eerste en krachtigste uitloper (Frankrijk) te gaan waarnemen. Daarbij kwam nog de zucht naar een kennisneming door eigen aanschouwing van landen en volkeren, van onderscheiden staatkundige inrichtingen en verhoudingen, en, speciaal voor wie zich later in diplomatieke zendingen wilde laten gebruiken, ook de behoefte om met de ontstane nationale idiomen vertrouwd te geraken²⁾. Voor de beide Marnixen, in wier familie het vervullen van gezantschappen al een traditie begon te worden³⁾, mag deze laatste consideratie zeker niet over het hoofd worden gezien.

De universiteit van Dôle werd door tal van Nederlanders bezocht. Vrees voor het binnensluipen van ketterij was mede oorzaak dat de hoge overheid der Bourgondische erflanden ongaarne zag dat de jeugd aan buitenlandse hogescholen onderricht ging zoeken.

1) A. Elkan, *a.w.*, S. 43.

2) *a.w.*, S. 32.

3) Philips' vader Jacob van Marnix was een der gezanten, die in 1553 naar Engeland werden afgevaardigd, om te onderhandelen over een huwelijk van Philips II met Maria Tudor; zijn grootvader Jean de Marnix vervulde reeds in 1519 een diplomatieke zending voor keizer Karel V. Zie hierover A. van Schelven, *Marnix van St. Aldegonde*, blz. 4.

Toch was het onmogelijk te ontkomen aan de drang naar humanistische vorming en het daarvoor gewenste bezoek aan meerdere inrichtingen van onderwijs, liefst in verschillend taalgebied. Naast het Nederlandse Leuven was Dôle, in de Frans sprekende Franche-Comté, voor „de landen van herwaarts over” géén vreemde hogeschool; hier regeerde immers dezelfde vorst, hier werd hij vertegenwoordigd door denzelfden gouverneur⁴⁾. Als wetenschappelijk milieu kon Dôle wel moeilijk met Leuven concurreren; toch waren, dank zij de krachtige steun van Karel V en de nauwlettende zorg van Granvelle, in het midden der zestiende eeuw de faculteiten, zowel van burgerlijk als van kerkelijk recht, er tot grote bloei gekomen⁵⁾. De theologische faculteit evenwel heeft altijd slechts een kwijnend bestaan gekend: in ijver voor rechtzinnigheid, die ook wel tot bekrompenheid leidde, trachtten haar professoren aan te vullen hetgeen hen aan grootse allure ontbrak⁶⁾.

Wat hebben de gebroeders Marnix in Dôle gestudeerd? De oudste wel rechten, evenals later te Padua; niemand die het betwijfelt. Doch aangaande Philips durft men bezwaarlijk beslissen. Elkan staat hier absoluut afwijzend tegenover juridische studie van den jongsten Marnix, ofschoon hij erkent dat in Dôle de beide juridische faculteiten verreweg de belangrijkste waren, dat vrijwel alle Nederlanders, van wie bekend is dat zij te Dôle studeerden, er zich in de rechten hebben bekwaamd: Viglius. Morillon, Rataller, de beide Van der Mijle's, Paulus Buys, Reinier Cant en de oudste Marnix zelf. Elkans grootste bezwaar is het zo opmerkelijk verschijnsel, dat

⁴⁾ A. Elkan, *a.w.*, S. 40.

⁵⁾ H. Beaune et J. d'Arbaumont, *Les Universités de Franche-Comté: Gray, Dôle, Besançon. Documents inédits publiés avec une introduction historique*. Dijon 1870, pp. XCII-XCIII.

⁶⁾ Vgl. *a.w.*, pp. CXXIX-CXXX.

Marnix' bibliotheek bij zijn overlijden slechts twee of drie *juridica* bevatte⁷⁾. Die voorstelling is te somber; Chais van Buren merkte reeds aangaande de auctie-cataloog van Marnix' bibliotheek op: „Onder de *libri historici* zijn ook de regtsgeleerde boeken opgenomen”; hij wijst er dan een veertiental met name aan⁸⁾. Toch blijft dat weinig en met recht acht ook deze auteur het vreemd „dat men het Romeinsche regt niet vertegenwoordigd vindt; want de juridische boeken zijn van staatkundigen aard”. Er is hier klaarblijkelijk een lacune, ter verklaring waarvan door verschillende historici allerlei, min of meer vernuftige, veronderstellingen zijn geopperd; met name ook om het probleem op te lossen wat er van de, in hoofdzaak wel juridische bibliotheek van Joachim Hopperus, die in 1573 door Oranje aan Marnix was toegewezen, geworden is⁹⁾.

Wanneer Elkan opmerkt dat ook overigens niets in Marnix' leven op een juridische vakstudie wijst¹⁰⁾, dan lijkt ons dat te positief beweerd. Hij heeft toch zeker de naam gehad van in de rechten onderlegd te wezen. De uitingen van zijn vriend Melchior van Amsweer en die van zijn tegenstander Cornelis Loos mogen al niet te zwaar tellen¹¹⁾, er zijn toch ook kleine feitelijke gegevens, die er voor pleiten dat aan Marnix, althans gedeeltelijke, juridische vakstudie niet geheel vreemd is gebleven. Neem bijv. het feit van zijn afvaardiging naar de rijksdag in Worms, in het jaar 1578; voor het bepleiten der Nederlandse belangen op zulk

7) A. Elkan, *a.w.*, S. 51.

8) C. A. Chais van Buren, *De Staatkundige Beginnselen van Ph. van Marnix, Heer van St. Aldegonde*. diss. Leiden. Haarlem 1859, blz. 178.

9) Zo A. Elkan, *a.w.*, S. 51; R. Fruin, V.G., IX, blzz. 88 e.vv.; J. J. van Toorenbergen, *Marnixiana anonyma*. 's Gravenhage 1903, blzz. 68 e.vv. en J. H. Kernkamp, *Marnix van St. Aldegonde bibliophil of bibliomaan?* in: *Het Boek*, 1939, blzz. 215-223.

10) A. Elkan, *a.w.*, S. 52.

11) Van Amsweer prijst in 1582 bij gelegenheid van het huwelijk van Marnix' dochter Maria, de rechtsgeleerde kennis van haar vader; Cornelis

een bijeenkomst heeft men in analoge gevallen bij voorkeur steeds personen uitgekozen, die zich in de rechtswetenschap hadden bekwaamd¹²⁾). Ook het in details onderhandelen over de capitulatie van Antwerpen in het jaar 1585 veronderstelt bij Marnix enige juridische scholing, waar hij met drie door Parma aangewezen juristen, in diens bijzijn, alle punten van het capitulatieverdrag te bespreken had en voor zichzelf niet de assistentie van een beroepsjurist nodig achtte¹³⁾). En laat ook het feit dat Melchior Adamus een levensbericht over den Heer van St. Aldegonde liever plaatste in zijn *Vitae Germanorum jureconsultorum* dan in zijn soortgelijk werk over de theologen al niet te zwaar wegen, Elkans eigen erkenning van Marnix' grote bekwaamheid in het canonieke recht moest voor hem toch een studieperiode in een juridische faculteit des te dringender bepleiten. Men mag immers niet zeggen dat Marnix zich die bekendheid met de decreten en decretalen ook als theoloog kan hebben eigen gemaakt¹⁴⁾). Dat is een klaarblijkelijk anachronisme. Tegenwoordig worden ontegenzeggelijk ook in de theologische faculteiten van katholieken kerkrechtelijke colleges gegeven; in vroeger tijd evenwel was men voor universitaire bekwaming in het kerkelijk recht op de afzonderlijke faculteit aangewezen.

Loos getuigt in 1579 dat van Marnix verteld wordt, dat hij in de rechtsgeleerdheid bedreven is. Zie hierover A. Elkan, *a.w.*, S. 51, noot 6.
¹²⁾ Vgl. R. Fruin, *De voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde Kerk van Holland*, (V.G., II, blzz. 235-276), waar een dergelijke afvaardiging naar de rijksdag te Spiers in 1570 ter sprake komt op blz. 245 en ook weer op blz. 251; het zijn doctoren of een licentiaat in de rechten, die daarvoor in aanmerking komen.

¹³⁾ L. van der Essen, *Alexandre Farnèse, prince de Parme, Gouverneur Général des Pays-Bas, (1545-1592)*. 5 tom., Bruxelles, 1933-1937. Tom. IV, p. 125.

¹⁴⁾ A. Elkan, *a.w.*, S. 52. Of echter Marnix' bekwaamheid in het canonieke recht zo groot was, als Elkan het doet voorkomen, mag wel betwijfeld worden, indien de verwijzingen in de *Bijenkorf* naar kerkelijke rechtsbronnen uitsluitend het fundament uitmaken, waarop Elkan zijn oordeel opbouwde. Vgl. hierna, blz. 236.

Bovendien, Marnix heeft ook in zijn laatste levensjaren nog blijk gegeven van belangstelling voor de rechtswetenschap. Sedert zijn vestiging in de Hollandse academiestad in de voorzomer van het jaar 1595 schijnt hij niet zelden aanwezig te zijn geweest bij juridische disputen, waarin de leerlingen van professor Everardus Bronchorstius gelegenheid kregen hun bekwaamheid en vorderingen te tonen. In zijn dagboek tekent deze hoogleraar in de rechtsgeleerdheid op 8 Juli 1595 aan:

„respondit me praeside Stickius de Axiomatibus juris controversi, expedite et audacter. Opposuerunt Boricius, Qwirin-
nus Delphensis et Vloswick. Interfuit disputationi primo
Dominus Aldegonde”¹⁵⁾.

Uit het feit dat Bronchorstius de aanwezigheid „voor het eerst” van Marnix bij zo’n rechtsgeleerd tornooi vermeldenswaardig acht, mag men wel opmaken, dat de officiële Bijbelvertaler van de Heren Staten-Generaal hier niet present was, louter uit bijzondere belangstelling voor den student Stickius of het door dezen behandelde onderwerp; veeleer zou men geneigd zijn te besluiten dat hij in de komende jaren, wanneer hij in de stad vertoefde, een vrij geregeld bezoeker van dergelijke juridische steekspelen is geweest.

Wat hiervan ook zij, de Heer van St. Aldegonde is op het gebied der rechtsgeleerdheid niet volslagen vreemdeling gebleven, en dan blijft het een opmerkelijk verschijnsel dat de auctie-cataloog van zijn boekerij zo goed als geen juridica bevat. Een opmerkelijk ver-

¹⁵⁾ *Diarium Everardi Bronchorstii, sive Adversaria omnium quae gesta sunt in Academia Leydensi 1591-1627*, uitgegeven door J. C. van Slee, 's Gravenhage, 1898, in *Werken H.G.*, 3e ser., n. 12; blz. 92. Helaas is dit dagboek over de jaren 1597-1603 slechts in uiterst beknopte vorm bijgehouden; de tijd van 6 Mei 1598 tot 8 Mei 1599, waarin dus Marnix' overlijden viel, ontbreekt zelfs geheel. Daar Aldegondes zending naar Orange hem nog van November 1596 tot begin 1598 buiten Leiden deed vertoeven, mag het geen verwondering wekken, dat hij in dit *Diarium* niet nog meerdere malen vermeld staat.

schijnsel, óók als de bibliotheek van Hopperus nooit Marnix' eigendom is geworden. Daarom zou men geneigd zijn de oplossing in een andere richting te zoeken, dan tot op heden is geschied. Indien ook wij derhalve ons aan een veronderstelling mogen wagen: zou juist niet het zo radikaal ontbreken van alle juridica „pur sang”¹⁶⁾ een aanwijzing kunnen bevatten, dat deze hele collectie aan een der erfgenamen is toegewezen, of door vóórkoop aan de publieke veiling door een, met de familie bevriend, jurist is onttrokken? Het is een veronderstelling, doch niet minder redelijk dan hetgeen Kernkamp, Fruin of Van Toorenbergen hierover hebben geopperd. Marnix' laatste wilsbeschikking uit het jaar 1590 bevat geen enkele bepaling over zijn boeken; een later testament is mij niet bekend¹⁷⁾. Wij mochten daar een nauwkeurig onderzoek naar instellen in de protokollen der Leidse notarissen, die op het gemeentearchief der oude Sleutelstad bewaard worden en tot in de zestiende eeuw teruggaan; echter zonder resultaat. Toch komt daardoor onze ver-

16) Die met staatkundige of theologische inslag mogen verwaarloosd worden; het zijn er tenslotte toch maar weinig.

17) Het testament van Marnix, in Juni 1590 ten overstaan van Schepenen te West-Souburg opgemaakt, heb ik niet zelf ingezien; de kans daarop is wel voorgoed verkeken na de gebeurtenissen van Mei 1940 en October 1944. Prof. Dr. J. N. Bakhuizen van den Brink vermeldt dit testament in zijn opstel over *Marnix' geboortjaar en graf* in *De Gids*, CII, 1938, blz. 330, aant. 2. Op mijn verzoek om inlichtingen over dit stuk was de Leidse hoogleraar zo voorkomend mij mee te delen dat hij met zekerheid kon verklaren, dat in dit testament niets over boeken voorkomt; het bevat slechts bepalingen over goederen en geld in verband met de verschillende huwelijken en kinderen van den Heer van St. Aldegonde. Ook prof. Bakhuizen van den Brink kent geen later testament. Het verkopen van Marnix' boeken meent hij te moeten toeschrijven aan de weinige geldmiddelen, waarmee de weduwe was achtergelaten. Dat zou dus onze veronderstelling meer op de vermoede vóórkoop richten. — Wij mogen hier nog wel eens uiting geven aan onze erkentelijkheid voor de vriendelijke bereidwilligheid, waarmee professor Dr. J. N. Bakhuizen van den Brink ons verzoek om inlichtingen heeft beantwoord.

onderstelling nog niet te vallen; uit de notariële archieven immers is meer verloren gegaan, dan werd bewaard!¹⁸⁾. Een spoor van eventuele vóór-koop der juridica hebben wij evenmin gevonden; ons onderzoek daarnaar is echter verre van volledig geweest. Wij hebben het echter beëindigd omdat de daarvoor benodigde tijd en moeite niet geëvenredigd zouden zijn aan het belang van het verhoopte resultaat met het oog op ons onderwerp¹⁹⁾.

Intussen, juridica ontbreken in de auctie-cataloog, die ons zo kostelijke fingerwijzingen gaf aangaande Marnix' vermoedelijke studies in Leuven en Parijs. Met Albert Elkan uit dit gemis te besluiten dat Philips te Dôle geen rechten heeft gestudeerd, zoals zijn broer Jan, achten wij, overeenkomstig hetgeen wij zo even hebben uiteengezet, onjuist. Wij missen wel de steun van een argument, zoals wij dat voor de Parijse studieperiode ontwikkelden, maar meer ook niet. Juist het totale gemis van alle onvermengde juridica belet ons, hier met een „argumentum e silentio” tot niet-rechtskundige studie van den jongsten Marnix in Dôle te besluiten. Maar wanneer Elkan een lans breekt voor godgeleerde studie van Philips van Marnix aan de universiteit der Franche-Comté, staan de zaken enigszins anders!

Heel de argumentatie, die Elkan daartoe ten beste geeft, bevat geen enkel positief bewijs. Er wordt eenvoudig betoogd dat Marnix in heel zijn leven een uitgesproken belangstelling had voor theologische problemen, zoals moet blijken uit zijn *Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften*, uit het overwegend aandeel

¹⁸⁾ Zie hierover: W. J. J. C. Bijleveld, *Hoe men eertijds placht te leven met de oude notariele archieven*; in: *Leidsch Jaarboekje*, XVI, 1919, blzz. 75-79.

¹⁹⁾ Men kan hier niet volstaan met een onderzoek in Leiden; een enkel spoor wees mij al in de richting van 's Gravenhage. Ook de oorlogsomstandigheden maakten het zoeken meer tijdrovend en moeilijker dan in normale tijden.

der *theologica* in zijn bibliotheek en natuurlijk ook uit zijn reeds vroeger²⁰⁾ vermelde verwijt aan Elbertus Leoninus, dat deze al te zeer „a t h e o l o g u s” was. Bovendien heet Marnix terdege op de hoogte van de Katholieke leer, zozeer „dasz er sie sich als Calvinist kaum hätte aneignen können”²¹⁾. Hij moet dus wel als student theologie gestudeerd hebben, en al was Dôle daartoe wel niet de geschiktste plaats, toch acht Elkan theologische vakstudie voor den jongsten Marnix daar nog het waarschijnlijkst.

Na hetgeen wij in het voorafgaande, — met name op blzz. 101 e.vv., — hebben uiteengezet, behoeft het geen nader betoog dat wij een dergelijke bewijsvoering ten enenmale waardeloos achten: alle premissen zijn stuk voor stuk aanvechtbaar. Wij zouden er tegenover willen stellen dat, i n d i e n Marnix te Dôle zich aan de studie der H. Godgeleerdheid had gewijd, daarvan in zijn bibliotheek toch wel e n i g spoor zou zijn overgebleven. *Theologica* immers bevat zijn boekerij in overvloed. En aangezien wij reeds sporen van Marnix’ studies in Leuven en Parijs in zijn boekenschat mochten waarnemen, zou het voor de hand liggen dat ook voor zijn wetenschappelijke belangstelling tijdens het jaar in de Franche-Comté doorgebracht, enige vingerwijzing in de auctie-cataloog werd gevonden.

Het reeds geciteerde werk van H. Beaune en J. d’Arbaumont over *Les Universités de Franche-Comté* bevat op pp. 187 e.vv. een „Liste des Professeurs des Universités de Dôle et de Besançon de 1423 à 1789”. Nu is het opmerkelijk dat niet slechts de theologie-professoren uit Marnix’ tijd niet met een of ander werk in zijn boekerij met name te vinden zijn, maar dat hetzelfde geldt voor al hun voorgangers; uitgezonderd de befaamde Henricus Cornelius Agrippa von Nettesheim, die van af het jaar 1509 korte tijd te Dôle theologie doceerde, maar zich als alzijdig ontwikkeld humanist ook op juridisch, militair, genees-

²⁰⁾ Zie hierboven, blz. 103.

²¹⁾ A. Elkan, a.w., S. 52.

kundig, wijsgerig, taalkundig en astrologisch terrein bewoog²²⁾ en in Marnix' bibliotheek dan ook niet met een theologisch werk is vertegenwoordigd, doch met geschriften, die terecht onder de *libri historici* en onder de *Philosophi, Geometrae, Mathematici et Poëtae* gerangschikt staan²³⁾. Met de „professeurs en Médecine“, „professeurs de Philosophie et de Belles-Lettres“ en „professeurs en langue Grecque et Hébraïque“, door Beaune et d'Arbaumont vermeld, is het precies zo gesteld als met de theologie-docenten²⁴⁾. Wanneer wij derhalve zien dat de bibliotheek, die in 1599 geveild werd, wel sporen vertoont van Marnix' studie in Leuven en Parijs en mogelijk — zoals nog blijken zal — ook van zijn belangstelling in latere perioden, dan is het totale gemis aan overblijfselen uit zijn verblijf te Dôle nog het gemakkelijkst te verklaren, wanneer hij aldaar geen theologie, geen medicijnen of letteren heeft gestudeerd, maar zich, evenals zijn broer Jan en de meeste Nederlanders uit die tijd, aldaar op de rechtswetenschap heeft toegelegd. Want het ontbreken van alle juridica lijkt ons gemakkelijker te verklaren, dan dat uit de andere categorieën van werken nu juist de vingerwijzingen naar het wetenschappelijk milieu van de Franche-Comté zouden verdwenen zijn²⁵⁾.

22) H. Beaune et J. d'Arbaumont, a.w., pp. CXXIX-CXXX.

23) Toor., *Versch.*, blz. 157: „Corn. Agrippae Romanorum historiae. 30“; blz. 169: „Henr. Corn. Agrippa De occulta Philosophia. Lugd.“ en blz. 175: „Cornelio Agrippio della vanita delle Scienze. In Venetia 49“.

24) Toor., *Versch.*, blz. 161 vermeldt: „Nicolai Perotti Cornucopia Latinae linguae, Basileae 36“; auteur hiervan is niet de professor in de medicijnen Nicolas Perrot, die te Dôle doceerde omstreeks de tijd dat Marnix er verbleef, maar een Italiaans prelaat en philoloog, die van 1430 tot 1480 leefde en in Bologna professor was.

25) Misschien mogen wij een enkele vingerwijzing naar Marnix' verblijf te Dôle zien in de aanwezigheid in de auctie-cataloog van twee werken van den befaamden Charles Dumoulin. Toor., *Versch.*, vermeldt blz. 152: „Carolus Molinaeus De Monarchia Francorum, Lugd. 64“ en blz. 159: „Charles du Molin de l'origine de la couronne de France, Paris

Met dat al blijft het voorwerp van Marnix' studie in Dôle nog vrij onzeker; wij achten evenwel het aannemen van juridische studie aldaar het best verantwoord, vooral wanneer wij nog zullen zien dat hij waarschijnlijk ook te Padua in de rechtskundige faculteit is ingeschreven.

In Italië

I. Padua

Marnix zelf heeft in later jaren zich eens uitgelaten over zijn studieperiode in het El Dorado voor humanisten uit noordelijker streken, in het van leven bruisend Italië der zestiende eeuw. Paolo Rinaldi, thesaurier in Parma's leger bij het beleg van Antwerpen in 1585, verhaalt hoe de burgemeester van die stad, bij de onderhandelingen over de capitulatie in Juli 1585 te Beveren gevoerd, vol lof was over de edele karaktertrekken van Alexander Farnese:

„Il disait avoir parlé à deux empereurs, à divers archiducs, ducs et princes d'Allemagne, au roi de France, au duc de Cranton(?) et à d'autres grands seigneurs de ce royaume, à la reine d'Angleterre, au roi d'Écosse, au roi de Suède,

61". Zoals men ziet zijn deze werken pas na Marnix' studietijd verschenen. Ook heeft hij Dumoulin in Dôle niet meegemaakt. Deze immers verbleef alleen in de jaren 1555 en 1556 in deze universiteitsstad, gaf er openbare colleges en maakte een geweldige opgang, zonder nochtans als professor aan de universiteit verbonden te zijn. Pogingen om hem door Philips II toegelaten te krijgen als gewoon hoogleraar in de juridische faculteit, stuitten af op de onwil van den vorst, die de leer van dezen vreemdeling wantrouwde en niet geschikt vond voor de vorming van jonge mensen. In December 1556 moest Dumoulin vertrekken. De roep van hem uitgegaan bleef levendig onder de studenten der rechten en kan zo den jongsten Marnix bewogen hebben tot belangstelling in de vermelde werken, die enige jaren later verschenen. Mogen wij in het bezit van deze werken ook geen belangstelling voor „staatsrecht" opmerken? — Zie voor het verblijf van Dumoulin te Dôle: H. Beaune et J. d'Arbaumont, a.w., pp. CXLVII-CLVII.

au roi de Danemark et à plusieurs autres septentrionaux, à bien des ducs, cardinaux et princes d'Italie pendant qu'il faisait ses études et qu'il visitait ce pays, et il conclut qu'il n'a jamais rencontré, à son avis, de figure comparable à celle de son Altesse; il lui semble retrouver en elle toutes les qualités des grands hommes" ¹⁾).

In al haar beknoptheid geeft deze uiting toch reeds een aanwijzing over de aard van Marnix' studie in de tijd, die besloten ligt tussen zijn vertrek uit Dôle en zijn aankomst in Genève. „Pendant qu'il faisait ses études" en „(pendant) qu'il visitait ce pays" beoogt niet twee onderscheiden tijdperken aan te duiden, maar het laatste is een nadere bepaling van het eerste. Want, afgezien van het feit dat Marnix' later leven, voor zover het ons bekend is, geen tijdsruimte overlaat voor een tweede bezoek aan Italië, een studieperiode in de bakermat van het humanisme doorgebracht, zonder veel in het land zelf gereisd te hebben en zonder bezoek aan de vele cultuurcentra, die er zich rond de hoven der talrijke vorsten hadden gevormd, was in de zestiende eeuw ondenkbaar. Wij zullen daar nog op terugkomen, wanneer wij onze gedachten laten gaan over hetgeen Marnix vermoedelijk als doel van zijn verblijf in Italië heeft beoogd.

Van de andere kant wijst de uitdrukking „pendant qu'il faisait ses études" er toch wel op, dat Marnix' verblijf in Italië niet uitsluitend als een studiereis dient te worden beschouwd, maar dat hij er waarschijnlijk toch ook een hogeschool met enige regelmaat heeft bezocht, en van daar uit bij voorkomende gelegenheden met

¹⁾ Brief van Paolo Rinaldi, d.d. Beveren, 15 Juli 1585, berustend in het staatsarchief te Parma: *Carteggio farnesiano. Paesi Bassi, carteggio 1584-1589*. Geciteerd in L. v. d. Essen, *Contribution à la biographie de Philippe Marnix de Sainte-Aldegonde. Ses rapports avec Alexandre Farnèse en 1590, d'après les archives farnésiennes de Naples*; in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*. 3e série, tome 7e, (XXXVIIe de toute la collection), 1911, pp. 53-66; i.c. p. 57.

diverse uitingen van humanistische cultuur door persoonlijk contact nader is bekend geraakt. Wij menen zelfs een positieve aanwijzing te bezitten, dat de gebroeders Marnix hier eenzelfde studieprogram hebben verwerkt, en in dezelfde faculteit van dezelfde hogeschool tegelijkertijd zijn ingeschreven. Naar verluidt is ons enkel de inschrijving van Jan van Marnix in de juridische faculteit van Padua bewaard gebleven. Wij achten het nu geenszins uitgesloten, eerder waarschijnlijk, dat de vorm waarin ons die inschrijving werd bewaard, er op duidt dat ook Philips tegelijk met zijn ouderen broer aan deze hogeschool werd geïmmatriculeerd. Verwonderlijk is het dat Albert Elkan dit al niet geïrgeerd heeft. In een voetnoot toch op S. 61 van zijn, reeds zo vaak aangehaald, werk verklaart hij woordelijk:

„Ein paduaner Aufenthalt ist für Philipp doch nicht ganz ausgeschlossen, ja nicht einmal das juristische Studium dort. Die Herrenmatrikel, in der Johannis Name steht, ist nämlich nur eine spätere Abschrift, bei der ja Philipps Namen versehentlich ausgefallen sein könnte”.

Wanneer ons dan op S. 63 een afschrift van de tekst der inschrijving van den Heer van Tholouse als juridisch student woordelijk wordt meegedeeld: „*Joannes a Mornix (sic) Bruxelensis, Dominus a Thoulosa, Marnix Budenghien*”, zouden wij dan niet eerder mogen constateren dat de naam van zijn jongeren broer hier niet is weggevallen, maar dat ook Philips' inschrijving, — zij het in een geschonden tekst, — door deze mededeling nadrukkelijk aan ons is overgeleverd?

Elkan dankt de tekst der inschrijving aan professor A. Luschin von Ebengreuth, die hem vond op blz. 11 van deel 459 uit het universiteitsarchief van Padua. Om het belang der zaak informeerden wij bij Dr. G. J. Hoogewerff van het Nederlands Historisch Instituut te Rome, of mogelijk nadere gegevens hierover te krijgen waren. Ondanks het bezwaar dat het Archivio Antico Universitario te Padua in het jaar 1943 op een veilige

plaats was opgeborgen, wist Dr. Hoogewerff toch na enig aandringen en door vriendelijke tussenkomst een foto te verkrijgen van de betreffende bladzijde der matrikels van de „Nazione Germanica dei legisti” te Padua. Een nauwkeurige en volledige transcriptie deed hij ons toekomen:

„*Sub Magnifico Rectore Augustino Mulie Bergomate, Consiliario Christophoro Taufkhircher* (sic), *Procuratoribus Ioani Christophoro à Layming et Ioanno Leonis* (in margine bijgeschreven: *Yprensus Flander*) Anno MDLVIII.

Ioannes à Mornix Bruxelensis Dominus à Thoulousa Marnix Budenghien(sis).”

De datum van inschrijving blijkt niet; de volgende had echter op de eerste Augustus 1558 plaats.

Bezien wij nu de tekst der inschrijving goed, dan is het opmerkelijk dat de familienaam Marnix hier twee maal in voorkomt. Deze omstandigheid alleen reeds doet het vermoeden rijzen dat mogelijk hierbij de voornaam Philippus is weggefallen, — men bedenke dat de inschrijving niet in oorspronkelijke tekst, doch enkel in een later afschrift tot ons kwam, — zodat in het origineel vermoedelijk gestaan heeft: „*Ioannes à Marnix Bruxelensis, Dominus à Thoulousa. Philippus à Marnix Budenghiensis*”. De toevoeging „*Budenghiensis*” in plaats van „*Sancto-Aldegondius*”, waarmee hij in later jaren tekent, moge op het eerste gezicht wat vreemd lijken, wijl het bekend is dat de bezitting Budenghien eigendom van den oudste der gebroeders Marnix is geworden²⁾; wanneer wij echter bedenken dat Philips zelf heeft meegedeeld dat hij in Genève zich naar die bezitting van zijn broer „*Budenguenius*” placht te noemen³⁾, dan kan deze

²⁾ A. Elkan, *a.w.*, S. 54.

³⁾ *Oeuvres de Ph. de Marnix de Sainte-Aldegonde. Correspondance et Mélanges.* (introd. p. A. Lacroix), Paris-Bruxelles, 1860, p. 118. Vgl. A. van Schelven, *a.w.*, blz. 14 en A. Elkan, *a.w.*, S. 84.

Gezien de enorme slordigheid, die de uitgave van de *Oeuvres* ken-

benaming na het herhaalde „Marnix” ons vermoeden, dat hiermee werkelijk Philips bedoeld is, slechts bevestigen. Welke reden hem bewogen heeft zich in Genève aldus te laten noemen, weten wij niet. Men vermoedt dat hij, mogelijk uit hoofde van zijn bestemming tot een geestelijke loopbaan, in ieder geval toch als minder doortastend en durvend dan zijn ouderen broer, met zijn verblijf in dat gereformeerd centrum niet gaarne te koop wilde lopen⁴); eenzelfde voorzichtigheid nu was ook niet overbodig, wanneer een onderdaan van Philips II zich in het, op het punt van orthodoxie nog al verdachte, Padua langere tijd om studierekenen ophield⁵). Maar wat er ook zij van de reden, die Philips

merkt, mag het verschil in schrijfwijze tussen „Budenguenius” en „Budenghiensis” ons niet aan verschillende bezittingen doen denken. De brief van Marnix aan Beza, waarin deze passage voorkomt, wordt gedateerd „ex rure Budenghenio”. Dat een drukfout in de bewuste passage de *h* in *u* deed veranderen, mag in deze uitgave wel als zeker worden aangenomen; wij achten het zelfs niet uitgesloten dat in het — onbekende — origineel van deze brief niet „Budenghenius-Budenghenio”, maar „Budenghiensis-Budenghiense” stond.

Of de bezitting *Budenghien* al zonder meer eigendom van Jan van Marnix was in de jaren 1558 e.vv., is ook niet geheel zeker. *A. Cauchie* en *L. v. d. Essen* vermelden in hun *Inventaire des Archives farnésiennes de Naples, au point de vue de l'histoire des Pays-Bas catholiques*, Bruxelles 1911, onder Nr. 1085 een „Requête de la veuve de Jacques de Marnix, seigneur de Toulouse, afin d'être aidée dans sa misère et ne pas être forcée de vendre le fief de Budenghien, ce qui ferait perdre des titres à ses enfants”. Het verzoek is vermoedelijk uit het jaar 1562 en gericht aan Margaretha van Parma.

⁴) Vgl. bijv. *A. van Schelven*, *a.w.*, blz. 14.

⁵) Over de universiteit van Padua als centrum, waar heterodoxe opvattingen in Italië het veiligst konden geuit worden, zie o.a. *A. Elkan*, *a.w.*, S. 73; de politieke tegenstellingen tussen de Venetiaanse republiek, waartoe Padua behoorde, en de Kerkelijke Staat en Spanje, waren daaraan grotendeels debet.

De betrekkingen der Nederlanden met de hogeschool te Padua zijn reeds besproken door *Mr. J. C. de Jonge* in zijn *Nederland en Venetië*; 's Gravenhage 1852. Op blzz. 348-353 van dit werk laat de auteur ons in het bijzonder zien, hoe veel Nederlandse hervormingsgezinden uit de

kan bewogen hebben om zijn verblijf in een bepaald studiecentrum — laat het enkel Genève, of ook Padua zijn — verborgen te houden, wij achten de aanduiding die ons door de tekst van de inschrijving van zijn broer Jan aan de hogeschool der Venetiaanse republiek wordt geboden, sterker dan alle gegevens, die Albert Elkan ontleent aan sporen van Jans of Philips' aanwezigheid in Pavia, Bologna en Venetië, om daaruit tot Philips' mogelijk studieverblijf in Italië te besluiten ⁶⁾).

Philips' aanwezigheid te Pavia wordt vermeld door den Vlaamsen arts Paschasius Justus, die jarenlang in Spanje en Italië heeft gereisd en in de opdracht van zijn boek *De alea seu de curanda ludendi in pecuniam cupiditate* meedeelt, dat hij den jongsten Marnix in Pavia meermalen ten huize van een landgenoot, zekeren Charles de Souastre, heeft ontmoet. In Bologna had hij bovendien als medicus den Heer van Tholouse in een ziekte geholpen ⁷⁾. Elkan nu is voorzichtig en wil uit die spaarzame gegevens niet onmiddellijk besluiten tot zekerheid over een studie aan de hogescholen van Pavia en Bologna; te meer daar elke andere aanwijzing daarvoor ontbreekt. Vooral ten opzichte van Bologna is dit bedenkelijk, omdat de bescheiden en registers van de „Natio Germanica” aldaar goed bewaard zijn en toch geen spoor van een der Marnixen bevatten. Toch kan hij niet nalaten op te merken: „Es kann kaum einem Zweifel unterliegen, dasz die beiden Brüder in Pavia und Bologna die Universität

zestiende eeuw in Padua studeerden, en hoe met name onder de eerste hoogleraren van de Leidse universiteit er velen waren, die met de hogeschool van Padua op enigerlei wijze in betrekking stonden.

⁶⁾ Het deed ons genoegen van Dr. Hoogewerff te mogen vernemen, dat hij onze mening aangaande het vermoedelijk wegvallen van de voornaam *Philippus* ook waarschijnlijk acht. Onze dank voor zijn vriendelijke bemoeiingen om hierin tot groter klaarheid te geraken, willen wij hier gaarne openlijk betuigen.

⁷⁾ A. Elkan, *a.w.*, S. 66. Het werk van Paschasius Justus raadpleegden wij in een latere editie: Amsterodami 1642.

besucht haben" ⁸⁾). Misschien een korte tijd als belangstellende toehoorders, maar toch wel niet als serieuze studenten. Daarvoor pleit althans de omstandigheid dat Marnix' bibliotheek weer geen aanwijzingen bevat voor studie in een van deze beide plaatsen.

In het eerste hoofdstuk van zijn uitgave over de universiteit van Pavia, geeft Plinio Fraccaro een vrij uitvoerige opsomming van professoren uit allerlei faculteiten, die in de tijd van het humanisme te Pavia opgang maakten ⁹⁾). Van deze docenten gaven er 64 hun onderricht vóór de uiterlijke datum van Marnix' vertrek uit die stad: Augustus 1560; van hun namen vonden wij er slechts vier in de auctie-cataloog terug. En dan nog maar één van iemand, die er ten tijde van Marnix' verblijf in Italië gedoceerd kan hebben, nl. Gerolamo Cardano, die sinds 1559 weer aan de medische faculteit zijn lessen gaf ¹⁰⁾). Evenwel,

⁸⁾ A. Elkan, a.w., S. 67.

⁹⁾ Plinio Fraccaro, *L'Università di Pavia*. Küsnacht, o.J., (ná 1930). *La storia dell' Università*, pp. 11 ss.

¹⁰⁾ Pl. Fraccaro, a.w., p. 17: „Ma tutti li superò per potenza d'ingegno e fama immensa Gerolamo Cardano Insegnò a Pavia dal 1536 al 1562 e quindi fino al 1571 a Bologna, che dovette lasciare per sospetto di eresia, e morì a Roma nel 1576". Dat wil echter niet zeggen dat hij van 1536 tot 1562 onafgebroken te Pavia doceerde; uit de uitvoerige levensbeschrijving, die de *Enciclopedia Universal Illustrada*, vol. XI, pp. 824-826 van Cardano geeft, blijkt dat hij na voltooiing van zijn studies in Pavia en Padua sinds 1534 in Milaan les gaf in de mathematica en van daar uit weldra ook enige lessen over geneeskunde begon te geven in Pavia. In 1552 werd hij door den aartsbisschop van Edinborough naar Schotland geroepen om hem van een hopeloos geachte ziekte te genezen; bij die gelegenheid doorreisde hij ook Engeland, Frankrijk, de Nederlanden en het Duitse gebied. Terug in Italië vestigde hij zich gedurende enkele jaren in Milaan en wijdde zich daar weer uitsluitend aan verdere studie. Pas in 1559 hervatte hij zijn lessen in de medicijnen aan de hogeschool te Pavia.

Augustus 1560 is de uiterste termijn, die voor het vertrek van Marnix uit

de werken van Cardano die Marnix bezat, staan in de catalogoog niet bij de *libri medici*, maar bij de *Philosophi, Geometrae, Mathematici et Poëtae* ingedeeld¹¹⁾. En terecht; „*De Sapientia*” is een werkje met wijsgerige inslag en „*De utilitate ex adversis capienda*” is een opvoedkundig tractaat, waarin vooral de verstandige opmerkingen over opvoeding van blinden en doofstommen de aandacht hebben getrokken. De aanwezigheid nu van deze geschriften wordt afdoende verklaard door de grote roep van Cardanus’ geleerdheid in heel het wetenschappelijk Europa der zestiende eeuw. Hetzelfde kan gezegd worden van twee andere auteurs, die lang vóór Marnix’ verblijf in Italië te Pavia doceerden en die ieder met één werk in de auctie-catalogoog voorkomen: Lorenzo Valla en de grote Thomas-commentator uit het begin van de zestiende eeuw, kardinaal Cajetanus¹²⁾. En de laatste van het viertal is Henricus Cornelius Agrippa von Nettesheim, dien wij ook reeds als professor te Dôle ontmoetten¹³⁾. Zo is het wel duidelijk dat al de hier opgesomde werken te samen bezwaarlijk een aanwijzing kunnen genoemd worden voor een waarschijnlijke studie aan de universiteit van Pavia. Het — overigens vaststaand — tijdelijk verblijf van Marnix in deze stad is niet eens nodig, om de aan-

Pavia moet worden aangenomen; de opdracht van het boek van P a s c h a s i u s J u s t u s is gedateerd op 31 Augustus van dat jaar en hij vermeldt in die opdracht dat het vertrek van Marnix uit die stad hem zeer zwaar gevallen is. Daar het echter geenszins is uitgesloten dat de gebroeders Marnix al in 1559 naar Genève zijn getrokken, moet de kans dat zij in Pavia persoonlijk contact hadden met den beroemdsten geneesheer uit die dagen, wel gering worden genoemd.

11) T o o r., *Versch.*, blz. 167: „Cardanus de Sapientia, Norimbergae 43” en blz. 173: „Cardanus De vtilitate ex aduersis capienda, Basileae”.

12) T o o r., *Versch.*, blz. 148: „Thucidides Grece & Latine per Laur. Vallam, Henr. Steph. 64” en blz. 163: „Thomas De vio in Thomam De Aquino de ente & essentia”. Thomas de Vio, cardinalis Cajetanus is, behalve in Pavia, ook hoogleraar in Bologna en Padua geweest.

13) Vgl. hierboven, blz. 133.

wezigheid van die werken in zijn boekerij op aannemelijke wijze te verklaren.

Ten opzichte van Bologna getuigde, zoals wij zagen, Elkan zelf al dat het ontbreken van iedere vermelding der Marnixen in het archief der „Natio Germanica” aan die universiteit, een bedenkelijk vraagteken plaatst achter de waarschijnlijkheid van hun studie aldaar. En dat bedenkelijke wordt nog geaccentueerd, wanneer wij constateren dat van al de professoren, die over de jaren 1557-1560 vermeld worden in *I Rotuli dei Lettori Legisti e Artisti dello studio Bolognese dal 1384 al 1799*¹⁴⁾, er slechts één, en dan nog maar met één enkel werk, in Marnix' bibliotheek wordt teruggevonden¹⁵⁾. En dat is dan nog Francesco Robortello, die enkele jaren — van 1557 tot 1559 — in Bologna doceerde, maar die zowel daarvóór als daarna aan de hogeschool van Padua verbonden was!¹⁶⁾. Een breder onderzoek naar de professoren uit de eerste helft der zestiende eeuw (tot 1560) in Bologna, met behulp van het werk van Guido Zaccagnini¹⁷⁾ verricht, geeft al geen beter resultaat. Behalve Robortello, ontmoeten wij dan enkel weer kardinaal Cajetanus, die echter ook in Padua gedoceerd heeft¹⁸⁾. Wij achten derhalve niet voldoende

¹⁴⁾ *I Rotuli dei Lettori Legisti e Artisti dello studio Bolognese dal 1384 al 1799, pubblicati dal Dottor Umberto Dallari*. 2 vol., Bologna, 1888-1891.

¹⁵⁾ Toor., *Versch.*, blz. 174: „Franc. Robortellus in Aeschylum Graece, Venetijs 52”.

¹⁶⁾ Zie A. Sorbelli e L. Simeoni, *Storia della Università di Bologna*. 2 vol., Bologna 1940; II, pp. 42-45. Guido Zaccagnini, *Storia dello Studio di Bologna durante il Rinascimento*. Genève 1930; pp. 285-286. E. Costa, *Le prima cattedra d'umanità nello Studio bolognese durante il secolo XVI*; § 5 Francesco Robortello e i suoi studi antiquari (1557-1561); in: *Studi e Memorie per la storia dell' Università di Bologna*. Vol. I, Parte I, Bologna 1907; pp. 23-63.

¹⁷⁾ Zie de vorige aantekening.

¹⁸⁾ Toor., *Versch.*, blz. 160 signaleert een werk: „Nicolaus Leonicus De varia historia, Lugd. 55”. Auteur hiervan is niet Nicolo Leonicens

redenen aanwezig om een studie van Marnix aan de universiteit te Bologna te veronderstellen; hetgeen echter geenszins wil zeggen dat wij ook een bezoek aan die stad, te samen met zijn broer, die er ziek is geweest, voor onwaarschijnlijk houden.

Ook in Venetië is Marnix zeker geweest. Elkan beroept zich hiervoor op een mededeling van Mr. J. C. de Jonge, die in zijn werk *Nederland en Venetië*¹⁹⁾ verhaalt hoe Philips zich heeft laten vinden om in het Album amicorum van zekeren Jacob Taets van Amerongen een bijdrage te plaatsen tijdens zijn verblijf in de stad van San Marco. Wel wringt er iets in de tijdsopgave van De Jonge's zegsman: tussen 1569 en 1575 zou Taets van Amerongen de Venetiaanse bijdragen in zijn Album verzameld hebben; de Jonge zelf vermoedt dan ook reeds dat Marnix' vriendenblijk van vroeger dateert. Elkan beklagde zich over de omstandigheid dat hij in 1910 dit Album amicorum niet meer kon vinden, maar ook zonder dat wij deze bron nader kunnen controleren, bezitten wij voldoende zekerheid over een oponthoud van Philips in de befaamde lagunen-stad. Dr. G. J. Hooge-

die, naar Zaccagnini, a.w., p. 216 verhaalt, in het begin der eeuw in Bologna professor was en in 1524 te Ferrara op 96-jarige leeftijd stierf, maar Nicolo Leonico Tomeo, die in 1456 in Venetië werd geboren, in Padua en Florence studeerde en vanaf 1485 tot aan zijn dood in 1531 onafgebroken in Padua zijn domicilie had en er zijn humanistisch-wijsgerig onderricht gaf. De *libri III de varia historia* zijn eigenlijk jeugdwerk, maar werden door hem pas op zijn oude dag, na rijp overleg, in het jaar 1531 te Bazel uitgegeven. Vgl. *Enciclopedia Italiana* XX, p. 912; en C. G. Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, Leipzig 1750-1751, IV, cc. 1142-1143.

Toor., *Versch.*, blz. 163 vermeldt nog: „Nicolaus Copernicus De revolutionibus orbium celestium”, doch in een Bazelse editie van 1566, zodat het zeker geen klaarblijkelijke vingerwijzing mag heten naar belangstelling van Marnix rond 1559 voor dezen astronoom, die ook enige tijd in Bologna heeft gewerkt. Vgl. Zaccagnini, a.w., p. 248.

¹⁹⁾ 's Gravenhage 1852, blzz. 348-349. Zie A. Elkan, a.w., S. 68.

werff immers maakte er ons op attent, dat de bekende Nederlandse schilder Dirck Barendsz. uit Amsterdam, die in 1555 naar Venetië was getrokken en daar in het atelier van Titiaan was opgenomen, tijdens zijn verblijf aldaar onzen Marnix heeft leren kennen; er is tussen hen vriendschap ontstaan, die zich ook in latere, latijnse correspondentie heeft geuit²⁰).

Wanneer nu een bezoek aan Venetië ons enige aanwijzing kan geven aangaande de universiteitsstad, waar Marnix zich tijdens zijn verblijf in Italië kan hebben opgehouden, dan richten onze blikken zich het eerst naar de universiteit op haar eigen gebied, naar Padua. Elkan citeert in zijn reeds vaak aangehaald werk een brief van Georgius Rattaller uit het jaar 1580, die ons laat

²⁰) G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*. 's Gravenhage 1936 e.v.v.; deel IV, blzz. 626 en 646. Hoogewerff ontleent dit detail aan Karel van Mander. In zijn *Schilderboek* vertelt deze over Barendsz.: „Toen Dirck ongeveer 21 jaar oud was, reisde hij naar Italië. Te Venetië woonde hij bij Titiaan in, waar hij het al heel prettig had, ja als kind in huis was. Zijn hierheen overkomende en hem bezoeken-de landgenooten ontving hij zeer gastvrij, hetgeen hem door zijn meester toegestaan en opgedragen werd. Daar er echter een edele geest en een voortreffelijk verstand in hem huisden en hij letterkundige, latinist en zeer ontwikkeld was, ging hij gaarne om met aanzienlijke, invloedrijke menschen en geleerden. In Italië ging hij zeer intiem om met den heer van Aldegonde, welke vriendschap in Nederland altijd voortduurde, zoodat Aldegonde nooit in Amsterdam kwam zonder Dirck te bezoeken en van zijn gezelschap te genieten. Zoo was hij ook zeer bekend met Lampsonius, en zij schreven elkaar dikwijls Latijnsche brieven. Hij was dus een man van beteekenis die veel aanzien genoot, ook was hij een goed musicus die uitstekend verschillende instrumenten bespeelde, welke hij altijd in huis had”. Zie *Het Schilder-boek*, in de uitgave: *Wereldbibliotheek*, Amsterdam 1936, blz. 373.

Correspondentie tussen Marnix en Dirck Barendsz., waarover Hoogewerff spreekt, is ons niet bekend; Karel van Mander wijst ook enkel op correspondentie van Dirck met Lampsonius. Terloops wijzen wij er op dat „intieme omgang” van Dirck Barendsz. met Marnix in Italië gemakkelijker te verklaren valt, wanneer de laatste in het nabije Padua studeerde, dan bij een voorbijgaand bezoek aan Venetië vanuit Bologna, zoals Elkan suggereert. Vgl. A. Elkan, *a.w.*, S. 69.

zien hoe gaarne juridische studenten uit Padua enkele dagen naar Venetië trokken, het ideale oord voor wie belangstelling had voor staatsinrichting en voor diplomatie!

„Als ich vor etwa 30 Jahren in Padua war um römisches Recht zu studieren, da bin ich mit meinen Kameraden häufig nach Venedig geeilt, wo wir einige Tage weilten, begierig Neues aus dem Orient oder anderswoher zu hören. Nicht nutzlos verstrich dort die Zeit, sondern wir unterhielten uns dort mit unterrichteten Leuten über ernste Dinge, beobachteten die Sitten und Gebräuche der Stadt, das will also fast sagen, der grössten und glücklichsten Welt, und sorgten somit dafür, dasz wir für unsere Reise und unser Nichtstun andere Früchte einheimsten“²¹⁾.

Padua gold tenslotte in de zestiende eeuw als het middelpunt van universitaire cultuur op positief-wetenschappelijk en wijsgerig gebied in Italië²²⁾, en het werk van Mr. J. C. de Jonge laat al wel duidelijk zien, welk een aantrekkingskracht dit wetenschappelijk centrum uitoefende op de toenmalige moderne Nederlandse jeugd²³⁾. Wanneer wij dit alles in aanmerking nemen, is het toch niet te veel gezegd dat de aanwijzingen, die voor Philips van Marnix' studie te Padua pleiten, sterker zijn dan alle gegevens, die Albert Elkan ontleent aan sporen van de aanwezigheid der gebroeders in andere Italiaanse universiteitssteden²⁴⁾.

²¹⁾ A. Elkan, *a.w.*, S. 69; G. Rattaller, *Euripidis tragoediae*, 1581, p. 207.

²²⁾ G. Zaccagnini, *a.w.*, p. 135.

²³⁾ J. C. de Jonge, *a.w.*, blzz. 348-353.

²⁴⁾ A. Elkan, *a.w.*, SS. 69-70, suggereert dat misschien enkele details uit de Bijencorf over Italiaanse steden aan persoonlijke waarneming zijn ontleend; hij tekent echter zelf hierbij aan: „Es ist natürlich möglich, dasz er das alles aus den Beschreibungen des Landes kennt, die er, wie wir es wissen, in seinem Besitz gehabt hat, aus den Erzählungen von Freunden oder auch aus der groszen Anzahl geschichtlicher und satirischer Werke, die er kannte“. O.i. zijn zulke gegevens werkelijk te problematisch, dan dat wij er enig houvast aan zouden hebben.

om daaruit tot Philips' mogelijk studieverblijf te besluiten ²⁵⁾).

Bijlage

I. Aanbevelingsschrijven van M. Antonius Muretus voor enkele buitenlandse studenten, die van uit Padua een bezoek willen brengen aan Paulus Manutius in Venetië ¹⁾).

M. Antonius Muretus Paullo Manutio S.

Adolescentes, qui ad te has litteras perferent, si genus requiris, nobilissimo, ac splendidissimo inter suos orti sunt loco; si dotes animi, et studium laudandarum artium spectas, coniecturam facere vel ex eo potes, quod cum ipsis domi in summis deliciis, et in maxima rerum omnium affluentia vivere liceret, longinquas peregrinationes suscipere, seseque, excolendi ingenii caussa, infinitis difficultatibus obiicere maluerunt. Ii cum iudicarent

²⁵⁾ Doordat wij geen lectuur over de universiteit van Padua in het midden der zestiende eeuw konden bereiken, vonden wij ook geen gelegenheid ons te oriënteren over de hoogleraren, die er ten tijde van Marnix' verblijf in Italië onderricht gaven. Zo was het ons niet mogelijk na te gaan of Marnix' bibliotheek misschien een positieve aanduiding bevat voor een studie te Padua. Wel is reeds opmerkelijk dat de werken uit Marnix' bibliotheek, die wij naar aanleiding van mogelijke studie in Pavia of Bologna vermeldde, meermalen evenzeer op relaties met Padua kunnen wijzen, als op betrekkingen tot beide andere steden; vgl. hierboven, blz. 141, noot 10, blz. 142, noot 12 en blz. 143, tekst en noot 18. Ook in de nu volgende bladzijden zullen wij herhaaldelijk gelegenheid vinden er op te wijzen, hoe dikwijls bepaalde auteurs, die Marnix' belangstelling hadden, in bijzondere relatie met Padua of althans Venetië stonden.

Om uit de tijd zelf dat de gebroeders Marnix in Italië vertoefden, een beeld te geven van het leven der buitenlandse studenten aldaar en van de waarde, die aan zulk een vorming werd toegekend, plaatsen wij hier als Bijlage een tweetal brieven, die rechtstreeks op het studentenleven betrekking hebben.

¹⁾ Deze brief is uitgegeven in de *Epistolae clarorum virorum, selectis de quamplurimis optimae, ad indicandam nostrorum temporum eloquentiam, nunc demum emendatae, auctae, summaque diligentia excusae*. Venetiis, . . . 1568. ff. 164 r-164 v. Bij de datering ontbreekt het jaartal; hij is echter afgedrukt te midden van brieven, die rond het jaar 1560 geschreven zijn. Wie weet, zijn de gebroeders Marnix de hier bedoelde „adolescentes” geweest?

idem, quod omnes, qui recte sentiunt, iudicant, ingenii et eloquentiae gloria Italiam ceteris nationibus, in Italia autem longe unum ceteris omnibus Paullum Manutium antecellere, neque se desiderio suo satisfacere // posse arbitrati sunt, nisi in Italiam venirent; neque, cum in Italiam venissent, nisi Paulli Manutii aspectu, et collocutione fruerentur. Quod autem de scriptis utriusque nostrum intellexerant, quanta inter nos voluntatum, ac studiorum coniunctio esset: statuerunt, mecumque egerunt, ut se tibi quam diligentissime commendarem. Ita igitur facio, petoque a te, ut, si ulla unquam apud te mea commendatio valuit, quod scio valuisse quamplurimas, huic plus etiam, quam ceteris,tribuendum putes: adiiciasque ad illam humanitatem, qua omnes excipere solitus es, quidquid, rogante atque obsecrante me, adiici potest. Vale.
postrid. non. Sept. Patavio.

II. Raadgevingen uit het vaderland aan twee broers, die in Italië op studie zijn ²⁾).

Adrianus Masius Taxiis suis. S.P.

Parens vester, carissimi Taxii, pro ea sollicitudine quam de vestra salute assidue gerit semel iterumque me rogavit, ut vestram alacritatem in studiis Epistolio aliquo incitarem. Ego itaque qui illius multis beneficiis obstrictus nihil ipsi vel negare vel potius non ultro offerre debeo, ut votis ipsius obsequar, pauca haec ad vos nunc scribo, non tam ut instigem, quos sponte sua currentes nihil dubito, quam ut quarundam rerum moneam, quae in Italiam profectis nostratibus solent varia pericula creare.

Fecit quidem consultissime vester parens, quod post visas Gallias in Italiam vos miserit. Nam ut vestram visus sum aliquando coram videre indolem ad optime quaeque amplectenda appositissimam, et ut novi Italiam non solum omnium optimarum disciplinarum, et praesertim Jurisprudentiae primam magistram, verum etiam omnis civilitatis et elegantiae officinam, fieri non poterit, ut non tum Jurisprudentissimi, tum iis moribus qui

²⁾ Uitgegeven als „Epistola XIII” in: *Epistolae celeberrimorum virorum, nempe H. Grotii, G. J. Vossii, A. Schotti, J. Wouerii, D. Heinsii, C. Gevartii, I. F. Gronovii, G. Patini, N. Heinsii, aliorumque antehac ineditae. In quibus plurima ad omne Eruditionis genus illustrandum occurrunt; ex Scriniis Literariis Jani Brantii.* Amstelaedami, apud Janssonio-Waesbergios M.D.CC.XV., pp. 47-49.

in vita communi elegantissimi habentur ornatissimi inde revertamini, unum hoc si memineritis memoresque observaveritis. Nempe παρὰ τοῖς πατριώταις οὐδὲν εἰ μὴ τὰ πατρια μανθάνεσθαι. Quare sunt quidem conterranei vestri vobis istic blande habendi, ceterum cum Italis hominibus, si me audietis, familiariter versabimini, dum datur. Nam fortasse non dabitur diu, et amissa occasio solet vehementer deinde animos prudentium cruciare.

Equidem non ignoro quam soleant nostri homines Germani et Belgae in Italiam studiorum causa profecti, ab Italicorum consuetudine, quasi non sincerorum hominum, aversi esse, atque ipsi inter se fere gregatim convivere, unde plerunque evenire solet, ut ex Italia nihil nisi temporis valetudinisque jacturam referant. At est profecto familiaritatis quaedam mediocritas, quam citra periculum cum viris etiam non optimis exercere quis possit. Est etiam in conciliandis amicis delectus habendus, ut non nisi optimos, eosque quatenus prodesse non nocere possint, si nostrum nos iudicium fefellerit, in nostram familiaritatem admittamus.

Ego certe an ullos unquam amicos, quam in Italia, sinceriores, amantiores, stabiliores, commodiores habuerim, nescio; hoc scio qui Italis recte utatur eum posse illorum elegantissima doctrina, moribus aptissimis, gravitate virili, perspicace prudentia et omnino vitae quadam // suavitate comitateque cordata, plurimum poliri atque emendari. Sicut contra si quis improborum Italarum vitia sectari in animum induxerit, eum vix ipsa queat servare salus: ut enim nusquam deest Scholasticis hominibus peccandi materies, ita in Italia abundat maxime, quapropter non solum aures vestras cera Ulyssis obturare debetis, sed sensus omnes ἐν τῇ τῆς ἐγκρατείας ἰσοπεδῇ religare, si in hac vestra aetate salvi ad parentem enavigare per studiorum hoc pelagus, in quo versamini, vultis.

Sed utimini (ut audio) domestico praeceptore ut literatissimo ita probissimo. Quare haec ita a me scripta esse velim interpretemini, ut ab eo qui parentis vestri amantissimus est et illius de vobis curae penitus conscius. Valete, optimi Taxii, et graviter literis operam date ut mature, dum parentem habetis superstitem, vestra studia absolvatis, cujus apud summos quoque Principes singularis gratia maximum habitura est ad vos amplificandos, splendidissimisque conditionibus facile ornandos momentum. Iterum atque iterum valete.

Ex Clivis III Calendas Januarii M.D.LXIV.

II. „Il Cortegiano”

Hetgeen uit al de details, die Elkan naar voren brengt, als het samentreffen van Philips met Paschasius Justus te Pavia en de vervaardiging door Aldegonde van een grieks vers ter aanprijzing van Justus' boek *De alea*, ook de ziekte van een der broers in Bologna, daarbij nog Philips' bijdrage in een *album amicorum* te Venetië en zijn contact met het kunstenaarsmilieu aldaar, — wél blijkt, is: dat de Marnixen het volle profijt van hun Italiaans verblijf hebben willen trekken en zich niet te straf lieten binden door hun juridische studie. Hun humanistische vorming werd er voltooid. In Pavia zag hen Paschasius Justus als begaafde en welbeschaafde jonge edelen, die zich vlot en aangenaam bewogen, geheel opgaand in het spel der schone vormen van die tijd. Herinneren wij ons ook hoe Marnix zelf later zijn studietijd in Italië mede gezien heeft als een bezoek aan dit land met zijn talrijke hoven van kerkelijke en wereldlijke vorsten¹⁾. Bologna, een ideaal oord voor wie zich met rechtskundige studiën onledig hield, mocht daarbij niet worden overgeslagen! En Venetië, welk een prachtige gelegenheid om door eigen aanschouwing kennis te nemen van een unieke staatsinrichting!, welk een paradijs ook, voor wie zich een diplomatieke loopbaan in de toekomst durfde dromen!

Dat zeker Philips zich in Italië op breder terrein heeft bewogen dan uitsluitend juridische vakstudie, dat hij zich met name ook voor het letterkundig leven sterk heeft geïnteresseerd, behoeft ons geen verwondering te baren, wanneer hij zich werkelijk zijn toekomst heeft voorgesteld in de lijn van zijn vader en grootvader, als die van een belangrijk staatsambtenaar, van een in hofkringen invloedrijk functionaris. Baldesar Castiglione laat in zijn boek *Il Cortegiano*²⁾ door den lateren bisschop van Bayeux, graaf

¹⁾ Vgl. hierboven, blz. 136.

²⁾ *Il Cortegiano del conte Baldesar Castiglione*, annotato e illustrato da Vittorio Cian., in Firenze 1908. Het werk verscheen voor

Lodovico da Canossa, een typisch humanist-diplomaat, die zowel in Venetië als aan het Franse hof zendingen heeft vervuld, het beeld schetsen van de perfecte diplomaat-hoveling. Naast tal van morele qualiteiten, welke den diplomaat-hofdignitaris behoren te sieren, worden ook verschillende kundigheden opgesomd, waarover hij moet kunnen beschikken. De eisen worden niet licht gesteld! Natuurlijk moet zo iemand in de wapenkunde bedreven zijn als ieder edelman, maar Canossa betoogt met grote nadruk tegen het einde van het eerste boek, dat bekendheid met en liefde tot de „bonae litterae” een eerste vereiste is in „il nostro Cortegiano”³⁾. Hij zij terdege humanistisch gevormd, niet slechts bedreven in het latijn, maar ook in het grieks. Hij behoort goed thuis te wezen in de geschriften van dichters, redenaars en historieschrijvers, en bovendien ook zelf actief op te treden als prozaschrijver en poëet, vooral in de eigen volkstaal⁴⁾. De voordelen van zulk een vorming worden door Canossa breed uitgemeten. Toch is hij hiermee nog niet tevreden:

„ricominciando il Conte, Signori, disse, avete a sapere, ch'io non mi contento del Cortegiano, s'egli non è ancor musico, e se, oltre allo intendere ed esser sicuro a libro, non sa di varii instrumenti”⁵⁾.

Ook deze kundigheid zal niet enkel den man tot sieraad strekken, maar is voor hem een werkelijk noodzakelijk vereiste⁶⁾. Op ge-

het eerst in het jaar 1506. Dr. J. Hoeksma en Dr. A. Zijderfeld verzorgden een Nederlandse vertaling: *De Hoveling*, Zutphen 1930.

³⁾ B. Castiglione, a.w., pp. 91 ss.

⁴⁾ a.w., pp. 95-96: „Il qual voglio che nelle lettere sia più che mediocramente erudito, almeno in questi studii che chiamano d'umanità; e non solamente della lingua latina ma ancor della greca abbia cognizione, per le molte e varie cose che in quella divinamente scritte sono. Sia versato nei poeti, e non meno negli oratori ed istorici, ed ancor esercitato nel scriver versi e prosa, massimamente in questa nostra lingua vulgare;”.

⁵⁾ a.w., p. 101.

⁶⁾ a.w., p. 106; een opmerking, niet van Canossa, maar van „il Magnifico Giuliano”; Canossa gaat er hier ter plaatse niet verder op in.

lijke wijze moet hij verstand hebben van de schilderkunst⁷⁾, van beeldhouwwerk, van bouwkunde, van munten, penningen, cameeën, van graveerwerk en zo voorts⁸⁾. Een en ander wordt in het tweede boek van *Il Cortegiano* nog uitgewerkt; ongeveer de helft echter van dit boek wordt besteed aan een verhandeling over diverse vormen van geestigheid, waarmee men de lachlust der mensen kan opwekken; wie aan hoven verkeert moet immers dit wapen kunnen hanteren en ook in staat zijn zich tegen de aanwending ervan te verdedigen.

Het zijn slechts enkele punten, die wij uit dit zo rijke program naar voren brengen, maar het is lonend er de aandacht aan te schenken, wanneer men op Marnix' vormingstijd een goede kijk wil verwerven. Wij doen nu weer een greep in Marnix' bibliotheek. Het wordt eentonig, maar de bron lijkt ook wel onuitputtelijk en ze is nog zo weinig benut!

Vestigen wij dan eerst onze aandacht op de werken die, blijkens de weergave der titels in de catalogoog, in de Italiaanse taal zijn verschenen; 65 Italiaanse titels treffen wij dan aan. Van deze werken zijn er 28 uitgekomen, nadat Marnix' studieverblijf in Italië zeker beëindigd was (anno 1561 e.vv.); drie werden er in het jaar 1560 uitgegeven en 24 nog vroeger, zodat Marnix deze reeds ter plaatse kan hebben aangeschaft; van tien titels is het jaar der uitgave niet aangegeven. Opmerkelijk is nu dat van deze

⁷⁾ a.w., pp. 106 ss.

⁸⁾ a.w., p. 113: „Però basti solamente dire, che al nostro Cortegiano conviensi ancor della pittura aver notizia, essendo onesta ed utile, ed apprezzata in que' tempi che gli omini erano di molto maggior valore che ora non sono: e quando mai altra utilità o piacer non se ne traesse, oltre che giovi a saper giudicar la eccellenzia delle statue antiche e moderne, di vasi, d'edificii, di medaglie, di camei, d'intagli e tai cose, fa conoscere ancor la bellezza dei corpi vivi, non solamente nella delicatezza de' volti, ma nella proporzion di tutto il resto, così degli omini come di ogni altro animale”.

65 titels er slechts vier onder de *libri theologici* vermeld staan; daarvan zijn er dan nog twee niet in Italië zelf, maar in Zwitserland uitgekomen⁹⁾. Ook mag er de aandacht op gevestigd worden dat van de 27 dezer werken die vóór het jaar 1561 uitkwamen, er maximaal 24 in Italië zelf werden uitgegeven, nl. een in Rome, een in Florence, een in Ferrara, een in Fano, achttien in Venetië en nog twee op onbekende plaats; dus zeker 75% in de stad, tot wier gebied ook Padua behoorde, waar wij vermoeden dat Marnix een aanzienlijke tijd zal hebben gestudeerd.

De aanwezigheid van zo weinige *theologica* onder deze categorie van werken uit Marnix' boekerij geeft te denken. Hierin zonder meer een sterke aanduiding te willen zien voor een totaal ontbreken van theologische belangstelling bij Marnix in deze levensperiode, zou voorbarig wezen. Uiterst zeldzaam waren immers nog de theologische verhandelingen, die in de volkstaal verschenen. Pas een aanvullend onderzoek naar de Italiaanse edities van werken met latijnse titel, kan ons hier enig houvast verschaffen. Welnu, de resultaten van zo'n onderzoek wijzen weer in dezelfde richting. Wij mochten 58 Italiaanse uitgaven van zulke

9) Toor., *Versch.*, blz. 139: „Le cente & dieci diuine considerationi del S. Giouani Valdesso, Basileae. 50. Dialogo del ragionamento del messia de Messer Benedetto Poscantino. In Vinegia. 48". En blz. 142: „Risposta di Francesco Betti. Sacri Psalmi de Dauid del Signor Paschali. In Geneua. 92".

Het laatste van deze werken — dat wij in een andere catalogoog onder de „*libri Italici poetici*" gerangschikt vonden (vgl. Clessius' *Elenchus consummatissimus librorum*, Francofurti 1602) — is natuurlijk van ná Marnix' studietijd; het voorlaatste waarschijnlijk ook. Het enige wat wij er over konden vinden is de mededeling van Jöcher, *a.w.*, I, c. 1057: „Fr. Bettus, ein römischer Edelmann, aus der andern Helffte des 16. Seculi, muste der Religion wegen sein Vaterland verlassen Er hat wider Hier. Mutium aus Istrien einen Brief geschrieben, darinne er die Ursachen seines Abschieds aus Italien angeführet".

Valdes' werk interesseerde een humanist mogelijk nog meer dan een vaktheoloog. Over de aard van het werk van Poscantino, noch over zijn persoon, konden wij ons nader oriënteren.

latijnse geschriften in de catalogo van Marnix' boekerij noteren; daarvan zijn er 37 vóór het jaar 1561 uitgekomen en twintig ná dat jaar, slechts van een zo'n werk wordt het jaar der uitgave niet vermeld.

Van die 37 oudste werken staan er zeven onder de *libri theologici* gerangschikt en daar komt dan nog het ongedateerde werk bij; maar het opvallende is nu dat stuk voor stuk die „theologische” werken toch zeer duidelijk van humanistische belangstelling getuigen. Zo treffen wij hier vooreerst enkele uitgaven van Kerkvaders aan, die in de eigen drukkerij van den humanist Giovanni Mt. Giberti, bisschop van Verona, het licht zagen¹⁰⁾; uitgaven, die de bisschop zelf bekostigde en die in zijn tijd ten zeerste werden gewaardeerd¹¹⁾. In dezelfde sfeer hoort ook thuis de vertaling van Eusebius' *Euangelicae demonstrationes*, door Bernardus Donatus op instigatie van Giberti vervaardigd¹²⁾. De aanwezigheid van een uitgave der Hebreeuwse grammatica van rabbi David Kimchus¹³⁾ getuigt eer van taalkundige dan van godgeleerde belangstelling, zoals ook het *Psalterium Hebreum, Graecum, Arab. Chaldaicum, cum tribus Latinis interpr. & glossis. Taurini 1516* meer wijst naar cultivering der letteren als propaedeuse op een studie van strikt theologische aard, dan naar directe godgeleerde vakstudie¹⁴⁾. Dat ook de *Itinera deserti Gerardi Veltuyck Hebraice, Venetijs. 39*¹⁵⁾ bij de *libri theologici* zijn ondergebracht, laat wel heel

¹⁰⁾ Toor., *Versch.*, blz. 131: „Damascenus de orthodoxa fide Graece, Veronae 31” en blz. 127: „Oecumenius & Arethas in Acta & Epistolas omnium Apostolorum Graece. Veronae. 32”.

¹¹⁾ Vgl. Hurter, *Nomenclator*, I, cc. 1250-1251.

¹²⁾ Toor., *Versch.*, blz. 128: „Eusebij Euangelicae demonstrationes. Venetijs 1536”; vgl. Hurter, *a.w.*, I, c. 1251.

¹³⁾ Toor., *Versch.*, blz. 126: „Grammatica Hebraea Kimchi. Venetijs”.

¹⁴⁾ Toor., *Versch.*, blz. 125.

¹⁵⁾ Toor., *Versch.*, blz. 131; vgl. hierover: *Nieuw Nederl. Biogr. Woordenboek*, VII, cc. 1226-1227 en Foppens, *Bibliotheca Belgica*, I, 362.

duidelijk zien, hoe rekbaar hierbij het „theologisch” karakter wordt genomen; dit dichtwerk in de Hebreeuwse taal van Marnix' in 1555 overleden landgenoot, — *cortegiano* van Karel VI — heeft betrekking op de Joodse leerstellingen en haar ijdelheid; zo is het minstens evenzeer een specimen van het humanistisch genre dat belangstelling vraagt voor zeden en gewoonten van vreemde volken, als van een categorie die bij godgeleerde geschriften een plaats zou verdienen¹⁶⁾.

De catalogoog vermeldt verder een *Pontificale rituum S. Romanae ecclesiae. Venetijs 1520*, waarmee zo goed als zeker bedoeld is de uitgave van het Pontificale, die door den Venetiaansen Dominicaan Albertus Castellanus is verzorgd; in dat geval dus humanistenwerk, dat sterker historische dan theologische belangstelling verraaft¹⁷⁾. Rest tenslotte nog een publicatie: *Litterae de Priuilegijs Societatis Jesu, Romae. 59*¹⁸⁾, waarvan de titel alleen al ons duidelijk maakt dat ook hieruit ons niet direct vaktheologische interesse wordt geopenbaard¹⁹⁾.

Zo zien wij dat de gegevens van Marnix' bibliotheek ons niet de geringste aanleiding geven om, — zoals toch maar te veel geschiedt, — theologische studie voor zijn verblijf in Italië waar-

¹⁶⁾ Vgl. hiervoor de laatste hoofdstukken van het prachtige, uiterst leerzame werkje van Pierre Villey, *Les sources d'idées au XVIe siècle*. Paris 1912, pp. 234 ss.

¹⁷⁾ *Toor., Versch.*, blz. 128; vgl. Hurter, a.w., I, c. 1088 en Jöcher, a.w., I, cc. 1741-1742.

¹⁸⁾ *Toor., Versch.*, blz. 131.

¹⁹⁾ Ook van deze latijnse geschriften, die in Italië werden uitgegeven, verscheen het grootste gedeelte in Venetië. Totaal 37 er van kwamen uit vóór het jaar 1561, waarvan 27 (dat is 73%) in de lagunenstad. Dit is te meer opvallend daar van de twintig ná 1561 uitgekomen werken van deze categorie, er slechts negen (45%) in Venetië het licht zagen. Daar evenwel Venetië verreweg de belangrijkste uitgeversplaats in het Italië der zestiende eeuw is geweest, mogen wij dit gegeven niet al te straf urgeren als een verwijzing naar de streek, waar Marnix waarschijnlijk het langst heeft vertoefd. Maar het klopt toch wel aardig met onze andere gegevens!

schijnlijk te achten. Doch bij dit negatieve resultaat behoeven wij niet stil te staan; opvallend is hoe juist de werken, die hij in deze tijd en in dit land kan hebben aangeschaft, vrijwel uitsluitend getuigen van een meer humanistische belangstelling, en dat herhaaldelijk in die zaken en kundigheden, die door Lodovico da Canossa voor „il perfetto Cortegiano” worden vereist.

Dat Marnix in latijn en grieks op humanistische wijze gevormd is, wij zagen het reeds. Zijn griekse verzen, tegen het einde van zijn verblijf in Italië vervaardigd om Paschasius Justus' *De alea* aan te prijzen, getuigen dat hij zich in vaardigheid met de klassieke letteren is blijven oefenen. Ja zelfs zijn wij geneigd te geloven dat hij zich bijzonder in deze periode van zijn leven op de studie van het grieks uit liefhebberij heeft toegelegd, zo ongeveer op de wijze waarop Vulcanius met zijn medische studie in Leuven belangstelling voor klassiek onderricht aan het Busleidianum kon combineren. Die belangstelling voor het Grieks bracht dan met zich mee een nadere kennisneming van de grote Griekse wijsgeren, wier teksten in de oorspronkelijke taal werden gelezen ²⁰). In het voorafgaande ²¹) maakten wij melding van de

²⁰) Hierbij bedenke men wel dat de studies der humanisten met betrekking tot de oude wijsgeren niet direct zelf een wijsgerig karakter droegen, maar meer filologisch getint waren. In dit verband willen wij gaarne de aandacht vestigen op de zeer juiste woorden, die Francesco Flaminio hierover neerschreef in zijn inleiding op het door hem verzorgde deel van de *Storia Letteraria d'Italia: Il Cinquecento*, Milano ecc., s.a., p. 1: „Il Rinascimento nostro fu politico e artistico più che filosofico. I componenti l'Accademia Platonica eran soprattutto letterati, il Ficino soprattutto un erudito, non punto originale come filosofo. Traviarono nel misticismo alessandrino, come il Pico nella cabala giudaica e nella magia. Essi importano alla storia: valore scientifico ebbero scarcellissimo. Invece, le forze vive degli Italiani, lasciate da banda le speculazioni della metafisica, tutte si volsero in quel tempo allo studio del mondo qual' è nella nuda realtà, fuori d'ogni astratta intellesione”.

²¹) Hierboven, blzz. 154-155.

37 werken met latijnse titels, die Marnix' bibliotheek in Italiaanse edities van vóór het jaar 1561 bevat. Daarvan staan er dus zeven bij de *libri theologici* gerangschikt; van de overigen één bij de *libri medici* en zes bij de *libri historici*. Alle andere, 23 in getal, ressorteren onder de *philosophi*, *geometrae*, *mathematici* & *poëtae*. Van deze laatste groep nu getuigen er achttien van belangstelling voor griekse filologie en griekse wijsgeren. Sommige op duidelijke wijze voor taaltechniek, zoals het geschrift van den Italiaansen grammaticus uit de vijftiende eeuw, Johannes Tortellius Aretinus, *De orthographia, sive commentarii de orthographia dictionum a Graecis detractarum*, en het werk van den Milanesen professor Stephanus Niger, *Dialogus de reconditis graecarum litterarum penetralibus*²²⁾; andere voor klassieke dichters²³⁾; de overige voor teksten van Griekse wijsgeren in de oorspronkelijke taal of in latijnse vertaling, ook voor commentaren daar op, of voor oorspronkelijk werk dat toch op de Griekse wijsbegeerte aansluit; hierbij neemt het werk der oude peripatetische school en van latere Aristotelisten een zeer ruime plaats in²⁴⁾. In dit

22) Toor., *Versch.*, blz. 163: „Ioh. Tortelij Orthographia, Venetijs 1501”; vgl. Jöcher, *a.w.*, IV, cc. 1271-1272. Toor., *Versch.*, t.a.p.: „Dialogus Stephani nigri, Mediolani. 1499”; vgl. Jöcher, *a.w.*, III, c. 946.

23) Toor., *Versch.*, blz. 174: „Franc. Robortellus in Aeschylum Graece, Venetijs. 52. Euripedes cum commentarijs. Graece, Venetijs 1503. Opus Homeri Graece 2. vol. venetijs, 24”. Over Francesco Robortello zie hierboven, blz. 143; Jöcher, *a.w.*, III, cc. 2147-2149 weet over hem nog mee te delen dat hij bijzonder gezien was bij de studenten der „Natio Germanica” in Padua: zij zorgden na zijn dood in 1567 voor een gedenkteken op zijn graf.

24) Toor., *Versch.*, blz. 162: „Porphyrius De non necandis ad epulandum animantibus. Florent. 48. Item, Bapt. Comotius in Metaphysicen Theophrasti, Graece, Venetijs 51. Ioh. Grammaticus in Aristotelis resolutoria Graece, Venetijs 34”; (auteurs, die in deze noot cursief gedrukt worden, mogen tot de Aristotelische school worden gerekend).

blz. 164: „Alexander Aphrodiseus in metereologica. Graece, Venetijs. 27. Item, in Aristotelem De Philosophia, Romae 27”;

blz. 166: „Avicennae varia opuscula Physica, Venetijs 46. Simon

verband mag er door ons wel op gewezen worden dat juist de universiteit van Padua in de Renaissancetijd een centrum was van Aristotelische wijsbegeerte, tegenover Florence, waar in de „Academie” de voorstanders der Platoonse richting elkaar hadden gevonden²⁵).

De vijf nog resterende werken van de groep, die wij hier bespreken, liggen toch ook alle in de sfeer waarin wij tot nu toe Marnix zich zagen bewegen. Een er van wordt in de catalogoog van Marnix' bibliotheek vermeld als „Ioh. Baptistae resolutio

Portius De coloribus. Florent. 48." (vgl. *Enciclopedia Italiana*, XXVII, p. 964: Simone Porta betwijfelde reeds in deze latijnse vertaling en commentaar het auteurschap van Aristoteles over dit werk en schreef *De coloribus* liever aan Theophrastus toe).

blz. 168: „Opera Aristotelis cum Theophrasto Graece 4 vol. Venetijs. 51”;

blz. 171: „Artemidorus De somniorum interpretatione, Venetijs. 18. Timaeus Locrus De Mundi anima & natura, Venetijs 55”;

blz. 174: „Trapezuntij comparationes Aristotelis & Platonis, Venetijs, 23” (tegen dit werk van den ijverigen Aristotelist Georgius Trapezuntius — 1395-1483 — schreef Bessarion zijn bekende werk: *in calumniatorem Platonis*);

blz. 177: „Aug. Niphus De immortalitate animae, Venetijs. 21” (vgl. Jöcher, *a.w.*, III, cc. 956-957: Augustinus Niphus leefde van 1473 tot 1546 en was een overtuigd Aristotelisch wijsgeer, die aan vrijwel alle Italiaanse universiteiten enige tijd gedoceerd heeft. Zowel Paus Leo X als keizer Karel V hebben hem zeer hoog geacht. Het werk waarvan hier sprake is schreef hij „contra Pomponatium”); op dezelfde bladzijde in Toor., *Versch.*, ook nog: „Alchabitius cum commento, Venetijs. 12” (vgl. Jöcher, *a.w.*, I, c. 227: „Alchabitius, ein arabischer Astrologus im 12 Seculo, schrieb in seiner Muttersprache eine Einleitung zu der Erkenntnis der himmlischen Einflüsse; einen Tractat von Conjunction der Planeten; von der Optica. Seine astronomische Wercke hat Johann von Sevilien übersetzt, und Johann von Sachsen mit der Auslegung, Anton von Fantis aber mit Verbesserungen edirt”). Dit laatste werk, ofschoon dus niet van een Grieks auteur, sluit toch door zijn inhoud onmiddellijk aan op het Griekse denken. Van de hier aangetroffen dertien wijsgerige teksten zijn er dus niet minder dan negen van Aristotelische aard.

²⁵) Vgl. K. Vorländer, *Geschichte der Philosophie*. Berlin-Charlottenburg 1932, SS. 205-206.

problematum Euclidis, Venetijs. 53". Wij konden geen verdere bijzonderheden over dit werk achterhalen, maar het kan zeer gemakkelijk zijn aangeschaft uit nog niet verminderde belangstelling voor het speciale voorwerp van zijn studie in de Franse hoofdstad, nauwelijks een goed jaar te voren²⁶). Ter zelfder plaatse ontmoeten wij de werken van den alzijdigen Renaissancist Leon Battista Alberti: *De commodis litterarum atque incommodis*, waarin zijn idealen en teleurstellingen, zijn voldoeningen en ontberingen bij zijn litteraire studie in Bologna worden beschreven, en *De re aedificatoria*, het beroemdste werk van dezen voorloper van Leonardo da Vinci, waarin hij, voortbouwend op Vitruvius als model, zijn ideeën schetst over de onderbouwkundig opzicht, ideale stad²⁷). Werk, dat een „Cortegiano" moet interesseren! Volgt nog het werk van een jong gestorven dichter uit de tijd van keizer Domitianus, Cajus Valerius Flaccus, die het grootste deel van zijn kortstondig leven in Padua sleet en aldaar ook zou begraven zijn²⁸). Een nieuwe aanduiding voor Marnix' verblijf in Padua?

„*Verrij flacci opera & Pompeus De verborum significatione*, Venetijs. 59"²⁹) is niet slechts een taalkundig woordenboek, zoals de titel alleen laat vermoeden, maar een encyclopedisch werk, dat ook tal van aardrijkskundige, historische, archeologische en juridische notities bevat; een kostelijk bezit derhalve voor den jongen humanist. En tenslotte is er dan nog het *Opus Macaronicorum* van Merlin Cocai in een Venetiaanse editie uit het

²⁶) Toor., *Versch.*, blz. 167. De mogelijkheid is ook geenszins uitgesloten, dat Marnix dit werk al in Parijs verworven heeft.

²⁷) Toor., *Versch.*, blz. 167: „Leon Baptista De Commodis & incommodis litterarum, & De Reaedificatione, Romae. 20" (sic!); vgl. over Leon Battista Alberti en zijn werken de *Enciclopedia Italiana*, II, pp. 181-188.

²⁸) Toor., *Versch.*, blz. 170: „Valerij Flacci argonauticon & alia Opera, Venetijs. 23"; vgl. Jöcher, *a.w.*, IV, c. 1412.

²⁹) Toor., *Versch.*, blz. 174; vgl. Jöcher, *a.w.*, IV, c. 1546 en II, c. 590; ook de *Enciclopedia Italiana*, XXXV, p. 192.

jaar 1520³⁰⁾. Een zeer merkwaardig werk. Teofilo Folengo, die achter het pseudoniem Merlin Cocai schuil gaat, publiceerde dit half-latijnse, half-italiaanse werk in eerste redactie in het jaar 1517 te Venetië. In latere jaren is het steeds uitgegroeid; de eerste uitbreiding zag het licht in 1521, de derde en laatste in het jaar 1552 na de dood van den auteur. Marnix bezat derhalve het werk in zijn eerste gedaante, die van de „gesta magnanimi et prudentissimi Baldi” alleen de eerste zeventien boeken bevatte. Maar daarmee kan hij zich ook al danig hebben geamuseerd. De Baldus, waardoor ook Rabelais zich heeft laten inspireren, is een parodie op het streven naar klassieke vormen en gepolijste beschaving in die dagen; alle personen, die er in optreden, kenmerken zich door een gewilde ongemanierdheid: ze zijn lomp en boers in hun uiterlijk en in hun gedragingen, onbehouwen in hun redeneringen. Hoort men er een spreken, dan denkt men onwillekeurig: wat een ongelikte beer! Hun geestigheden zijn grof en altijd laag-bij-de-grond, vuil en smerig, zonder echter direct wulps te zijn; heel hun doen en laten beklemt toont sterk het sensitieve in de mens en negeert ieder overwicht van de geest: hoffelijkheid, een complimenteus woord, en zeker al wat maar in de verte naar gehuichel zweemt, is hun totaal onbekend³¹⁾. Wij zagen reeds hoe een „Cortegiano” op de hoogte behoort te zijn van allerlei geestigheden, die als strijdmiddel in woord en geschrift kunnen worden aangewend³²⁾; de parodie is daarvan een geduchte vorm en in de *Baldus* wordt dit wapen gehanteerd juist tegen de

³⁰⁾ Toor., *Versch.*, blz. 172: „Macerronea Merlini Cocai, Venetijs. 20”.

³¹⁾ Vgl. de gegevens van de *Enciclopedia Italiana*, XV, pp. 602-603 over Folengo en zijn werk; o.a.: „Il motivo ispiratore del Folengo è la grossolanità in tutti i suoi aspetti: la grossolanità fisica e intellettuale, la malcreanza, la sudiceria (non lasciva), l'istinto con tutto quello che esso ha di bestiale e di umano. Perciò lo spirito del Baldus è antiletterario, anticortegiano, anticurialesco; il Baldus è una rappresentazione della vita di natura, una negazione continua del galateo e delle ipocrisie”.

³²⁾ Hierboven, blz. 152.

idealen, die in het werk van Castiglione gepropageerd worden. Mag het wonder heten, dat Marnix hiervoor blijkbaar belangstelling had?

De bibliotheek van Aldegonde verraaft ook nog op andere wijze zijn interesse voor allerlei zaken en kundigheden, die door Lodovico da Canossa voor „il Cortegiano” worden vereist. Immers, ook voor de volkstaal is zijn belangstelling in die jaren gaande gemaakt. De aanwezigheid van zoveel Italiaanse werken uit deze vroege periode getuigt daar al van. Hieronder treffen wij van Paolo Giovio het *Ragionamento sopra i motti e disegni d'arme e d'amore; lettere volgari*³³⁾; een vertaling van 'Tacitus' *Historiae*³⁴⁾; Boccaccio's *Decamerone* is aanwezig³⁵⁾, eveneens de eerste Italiaanse tragedie *La Sofonisba* van Gian Giorgio Trissino³⁶⁾; verder een geschrift van Alessandro Piccolomini, die een der eersten was die wijsgerige of natuurwetenschappelijke vraagstukken in de Italiaanse volkstaal aan de orde stelden³⁷⁾; ook het prozawerk van Pietro Bem-

³³⁾ Toor., *Versch.*, blz. 153: „Dialogo dell' imprese militari & amoroso di Giomo Vestono. In Lione. 59” (sic!); vgl. Jöcher, *a.w.*, II, c. 1983.

³⁴⁾ Toor., *Versch.*, blz. 158: „Le historie di Cornelio Tacito, In Vinegia. 44”.

³⁵⁾ Toor., *Versch.*, blz. 158: „Il decamerone di Giouanni Bocacio, In Venetia. 45”; en blz. 160: „Il decamerone de Giouanni Boccacio, In Vinegia. 56”.

³⁶⁾ Toor., *Versch.*, blz. 168: „La Scophonisba del trissimω, In Vicenza. 29” (sic!). De auteur leefde ook enige jaren in Padua; vgl. de *Enciclopedia Italiana*, XXXIV, pp. 384-385. De editie welke Marnix bezat wordt uitdrukkelijk vermeld in de *Nouv. Biogr. Gén.*, XLV, cc. 640-642.

³⁷⁾ Toor., *Versch.*, blz. 168: „M. Alessandro Piccolomini De le Theorice, In Venetia. 58”. Hiermee is wel bedoeld: *La theorica de pianetti*, waarvan een quarto-editie te Venetië in 1558 uitkwam. Ook Alessandro Piccolomini heeft van af 1540 geruime tijd te Padua gedoceed; vgl. *Enciclopedia Italiana*, XXVII, p. 156; Jöcher, *a.w.*, III, c. 1545; en het vervolg op dit werk door Rotermund, IV, c. 129.

bo³⁸⁾ en natuurlijk Dante's *Divina Comedia*³⁹⁾. Maar daarnaast nog meer theoretische verhandelingen over de volkstaal als *Le ricchezze della lingua volgare sopra il Boccaccio* door Francesco Alunno⁴⁰⁾ en een anonym werk: *Origine della lingua fiorentina*. Firenze 49''⁴¹⁾. Hierbij verdient nog in het bijzonder de omstandigheid opgemerkt te worden dat zowel Trissino als Bembo figuren waren, die het ideaal van „il Cortegiano” vrijwel verwezenlijkten; zo ook Serafino de' Ciminelli dell' Aquila, wiens *Opere Volcari* ook in Marnix' bezit waren in een uitgaaf van het jaar 1517⁴²⁾.

Aangaande vrijwel alle Italiaanse werken van vóór 1561, die Marnix in eigendom had, is te zeggen dat zij op een of andere wijze in dit verband speciale vermelding verdienen. Zij verraden ons belangstelling voor geografie en geschiedenis⁴³⁾, voor oude

³⁸⁾ Toor., *Versch.*, blz. 177: „Le prose di M. Pietro Bembo, In Venetia. 56”. De *Enciclopedia Italiana*, VI. pp. 590-591 bericht over dit werk: „le Prose della volgar lingua, anch' esse in forma di dialogo (prima ediz. 1525), che sono il più antico tentativo notevole di grammatica volgare e strenua battaglia in favore del fiorentinità...”. Ook Bembo verbleef veel in Padua. Marnix bezat van hem ook enkele latijnse geschriften: vgl. Toor., *Versch.*, blzz. 155 en 168.

³⁹⁾ Toor., *Versch.*, blz. 177: „La diuina comedia di dante, In Venetia. 55”.

⁴⁰⁾ Toor., *Versch.*, blz. 164: „Le ricchezze della lingua volgare di Francisco Alunio sopra il Bocacio, In Vinegia. 55” (sic!).

⁴¹⁾ Toor., *Versch.*, blz. 178.

⁴²⁾ Toor., *Versch.*, blz. 175: „Opere Volcari De Seraphino, In Fano. 17”; vgl. Fr. Flaminio, a.w., p. 242; ook p. 237.

⁴³⁾ Toor., *Versch.*, blz. 153: „Tauolas di tutta la terra conosciuta fin a Tempi di Ptolomeo”; vrijwel zeker wordt hiermee aangeduid de keur van 26 Ptolomeïsche en 34 eigen kaarten, die door den beroemdsten Italiaansen cartograaf der zestiende eeuw, Giacomo Gastaldi, werd toegevoegd aan de Italiaanse editie van Ptolomaeus' *Geografia*, welke in 1548 te Venetië het licht zag. Zie de *Enciclopedia Italiana*, XXXII, p. 985 en vooral ook i.v. Gastaldi.

Toor., *Versch.*, t.a.p.: „Descriptione de l'Italia di Leonh. Alberti, In Vinegia. 57” (sic!); auteur van dit werk is niet Leon Battista Alberti,

penningen⁴⁴), voor problemen van wijsgerige of natuurwetenschappelijke aard⁴⁵); ook voor architectuur⁴⁶), voor de kunst van

maar de Dominicaan *Leandro Alberti*; de volledige titel van het werk luidt in de *Enciclopedia Italiana*, II, p. 18: „Descrittione di tutta Italia, nella quale si contiene il sito di essa, l'origine et la signoria delle città e dei Castelli, ecc.”.

Toor., *Versch.*, blz. 153: „Ristretto dell' historie genouesi di Paolo Interiano. 51”; deze editie in quarto verscheen te Lucca, vgl. *Nouv. Biogr. Gén.*, XXV, c. 927.

Toor., *Versch.*, blz. 158: „Opere di Nicolo Machiaueli. 43”.

Waarschijnlijk zijn ook de door Toor., *Versch.*, blz. 175 vermelde „*Due dialogi di Mercurio & Caronte & di Lattantio & vno Archidiacono*, In Vinegia.” uitgegeven vóór 1561. Onder deze titels verschenen in de jaren 1527 en 1528 enkele beschouwingen van *Alfonso Valdès* over de „Sacco di Roma”. Vgl. Ph. A. Becker, *Geschichte der Spanischen Literatur*. Strassburg 1904, S. 44. Ook de Spaanse tekst van de eerste dezer dialogen was in Marnix' boekerij aanwezig; zie Toor., *Versch.*, blz. 158.

⁴⁴) Toor., *Versch.*, blz. 158: „Erisso Sopra le Medaglie antiche, In Venetia. 59”. *Sebastiano Erizzo*, geboren te Venetië, leefde aldaar tot zijn dood op 5 Mei 1585. Hij was een gezaghebbend lid van de Senaat en van het „Consiglio dei Dieci”. Fr. Flaminio, *a.w.*, p. 430 bericht over hem: „fu antiquario e numismatico valente, noto in ispecial modo per un *Discorso sopra le medaglie degli antichi*”; vgl. ook de *Enciclopedia Italiana*, XIV, p. 237.

⁴⁵) Toor., *Versch.*, blz. 175: „Cornelio Agrippio delle vanita delle Scienze, In Venetia. 49”.

Toor., *Versch.*, t.a.p.: „Giouan Bapt. Porta de miracoli della natura, In Venetia 60”. Dit werk van *Giambattista delle Porta* verscheen in het latijn voor het eerst in 1558, werd weldra in het Italiaans, Frans en Duits vertaald, en bezorgde den auteur een Europese vermaardheid. Enkele jaren later (1563) publiceerde hij zijn vier boeken *De furtivis litterarum notis, vulgo de ziferis*, over de geheimschriften. Vgl. de *Enciclopedia Italiana*, XII, pp. 548-549.

⁴⁶) Toor., *Versch.*, blz. 153: „M. Giaconio Lauteri di paratico da brescia, In Vinegia. 60” (sic!); *Giacomo Lanteri* uit Brescia schreef ook nog andere werken over vestingbouw en stadsbolwerken; vgl. *Rotermund, a.w.*, I, c. 1288. Misschien mag in dit verband ook meespreken het in Toor., *Versch.*, blz. 158 vermelde „*Libro De fortificare vna citta, Venetia*”, waarvan het jaar der uitgave echter niet wordt vermeld. Het werk in de auctie-catalogoog (Toor., *Versch.*, blz. 168) aangeduid als „*Architectura*

paardrijden misschien⁴⁷⁾ en zeker opvallend voor muziek: zeven muzikale werken van Italiaanse origine vermeldt ons de auctie-cataloog, en van vijf of zes daarvan dateert het jaar van uitgave van vóór het jaar 1560⁴⁸⁾. Interesse voor het komische

di Martino Bassi", mag nog geen getuige heten van Marnix' belangstelling voor architectuur in zijn Italiaanse studietijd; naar alle waarschijnlijkheid wordt in deze beknopte vorm verwezen naar het werk, dat in 1572 te Brescia verscheen onder de titel: *Dispareri in materia d'architettura et prospettiva con pareri di eccellenti e famosi architetti, che li risolvono*.

⁴⁷⁾ Toor., *Versch.*, blz. 177: „Ordini di Caualliarre di Frid. Grissone". Jöcher, *a.w.*, II, c. 1189 kent alleen de edities van de jaren 1568 en 1610; de *Enciclopedia Italiana*, XIV, p. 166 (i.v. „Equitazione") weet echter te vermelden dat *Gli ordini di cavalcare* van dezen Napolitaansen edelman te Napels in het jaar 1550 uitkwam en alleen reeds in de zestiende eeuw een twintigtal edities beleefde; ook werd het werk in de belangrijkste idiomen vertaald.

Het bezit van een dergelijk werk mag geen verwondering wekken, wanneer Marnix zich werkelijk tot „Cortegiano" wilde vormen; in het eerste boek van Castiglione's werk wordt het nadrukkelijk vereist: „Però voglio che'l nostro Cortegiano sia perfetto cavalier d'ogni sella; ed oltre allo aver cognizion di cavalli e di ciò che al cavalcare s'appartiene, ponga ogni studio e diligenza di passar in ogni cosa un poco più avanti che gli altri, di modo che sempre tra tutti sia per eccellente conosciuto". (*Il Cortegiano*, p. 47; vgl. ook p. 50).

⁴⁸⁾ Toor., *Versch.*, blz. 178: „Instabolatura De lauto, In Venetia. 54. — Il libro De Madrigali a 4 voci. 2. parties. Ferrariae. 50. — Madrigali di Aribadelt. (sic!) Altus & bassus, In Vinegia. 58. — Madrigali di Cypriani de rore Tenor & Altus, Venetia. 57. — Instabolatura De lauto, Venetia. 46".

De eerste en laatste van deze titels kan ik niet nader determineren; dat overigens het werk van uit de Nederlanden naar Italië gekomen musici voor Marnix bijzondere aantrekkingskracht bezat, is wel zeer begrijpelijk. Jacob Arcadelt vierde vooral in Florence en Rome, later ook in Parijs, zijn grote triomfen; Cypriaan de Rore in Ferrara, Venetië en tenslotte in Parma en Piacenza. De tweede van de hierboven vermelde titels duidt waarschijnlijk ook op een werk van De Rore; diens *Il primo libro de Madrigali a quattro voci*, waarvan de eerste editie in Venetië ten

genre komt in deze boeken nog niet zo duidelijk naar voren als in die, welke Marnix in de volgende jaren heeft aangeschaft; toch mogen de blijspelen van Lodovico Dolce al stimulerend in deze richting hebben gewerkt⁴⁹). Het hiervóór reeds vermelde *Opus Macaronicorum* van Merlin Cocai mag als half-Italiaans hier nog bij gerekend worden.

De Italiaanse uitgaven van vóór 1561 met Latijnse titels hebben

jare 1542 verscheen, beleefde wel een twaalfstal uitgaven. Vgl. *Biographie Nationale*, XX, c. 94.

Een zesde muziek-uitgave met Italiaanse titel wordt in de auctiecatalogoog (Toor., *Versch.*, t.a.p.) nog als volgt aangeduid: „Musica di Adriano Willard. 7. vol.”; plaats en jaar van verschijnen ontbreken dus. In de *Bijdragen tot de kennis der Vlaamsche Toonkunstenaars* verzorgde Edward G. J. Gregoir een levensschets van dezen, ook Nederlandsen, voorganger van De Rore als kapelmeester van San Marco in Venetië. (E. G. J. Gregoir, *Adriaan Willaert. Levensschets*. Brussel enz., 1869). In dit werkje wordt een lijst gepubliceerd van verschillende uitgaven van Willaerts oeuvre; toch is met behulp daarvan geen zekerheid te verkrijgen over de editie, die Marnix bezat. Wel zal het „7. vol.” waarschijnlijk een drukfout zijn voor „7. voc.” en ook is de kans zeer groot dat deze editie uit de eerste helft der zestiende eeuw dateert en in Venetië, of althans Italië is gedrukt; bijna alle uitgaven van Willaert komen uit die hoek in de jaren tussen 1519 en 1549.

Ook „Le Institution Harmoniche di Gioseffo Zarlino, In Venetia 61” (Toor., *Versch.*, blz. 164) verraaft nog blijvende belangstelling bij Marnix in dezelfde richting.

⁴⁹) Toor., *Versch.*, blz. 177: „Comedie di M. Lodouico Dolie, In Venetia” (sic!); van de vijf kluchten die Dolce vervaardigde, verschenen er twee, *Il Marito* en *Il Ruffiano* in 1560 te Venetië in een 16^e-editie. Vgl. *Nouv. Biogr. Gén.*, XIV, c. 454.

Ook de aanwezigheid van geschriften van Paolo Giovio (Toor., *Versch.*, blzz. 153, 156 en 157) kan misschien getuigen van Marnix' oog voor spotternijen; vgl. hetgeen L. von Pastor meedeelt over Giovio's aard in *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance und der Glaubensspaltung*, IV (2), Freiburg i.Br., 1923, SS. 153 f. Zie ook L. von Ranke, *Zur kritik neuerer Geschichtschreiber*, Leipzig-Berlin 1824, SS. 68-78; en B. Croce, *Intorno a Paolo Giovio* in: *La Critica Rivista di Letteratura. Storia e Filosofia*, vol. XXVII (1929) pp. 177-185.

wij voor het grootste gedeelte hierboven reeds besproken ⁵⁰⁾). Wij zagen daarbij dat de zeven titels, die onder de *libri theologici* gerangschikt staan, toch duidelijk op humanistische belangstelling wijzen; dat van de 23, die onder *philosophi, geometrae mathematici & poëtae* ressorteren, er achttien getuigen van belangstelling voor griekse taal en wijsbegeerte, terwijl de vijf andere alle op het terrein liggen, waarop een „Cortegiano” zich min of meer behoort thuis te gevoelen. Herinneren wij ons in het bijzonder de aanwezigheid van Leon Battista Alberti's *De re aedificatoria*; van denzelfden auteur bezat Marnix ook een werk over de schilderkunst: *De pictura, praestantissima et numquam satis laudata arte*, in een Bazelse octavo-editie uit het jaar 1540 ⁵¹⁾).

Één werk van deze groep is in de auctie-cataloog bij de *libri medici* ondergebracht, nl. „Matthiolus in Dioscoridem, Venetijs. 60” ⁵²⁾. Nadat hij als medicus fortuin gemaakt had, heeft Pierandrea Mattioli (1500-1577) zijn leven uitsluitend in dienst gesteld van de natuurwetenschap, speciaal van de botanica; en in deze commentaar op Dioscorides „riunì e coordinò tutte le conoscenze di botanica medica del tempo” ⁵³⁾. Een vroeg symptoom van Marnix' belangstelling voor het „Lant-bedrijf” ⁵⁴⁾. Of zou hij dit werk pas in later jaren hebben aangeschaft?

⁵⁰⁾ Blzz. 153-155, 157-160.

⁵¹⁾ Toor., *Versch.*, blz. 172: „Item, Leon Baptista De picturis. 40”. Vgl. hierbij het citaat uit *Il Cortegiano* in noot 8 op blz. 152 hierboven. Vgl. ook: *Nouv. Biogr. Gén.*, I, c. 618.

⁵²⁾ Toor., *Versch.*, blz. 144; vollediger troffen wij de titel aan in de *Enciclopedia Italiana*, XXII, p. 601: „*Pedacii Dioscoridis de materia medica libri sex, interprete Petro Andrea Matthiolo cum ejusdem commentariis*”. De eerste editie verscheen in Venetië in 1544; latere ter zelfder plaatse in 1558, 1559, 1560, 1563 en 1565, waarvan de laatst vermelde ook de fraaiste is. Vgl. *Nouv. Biogr. Gén.*, XXXIV, c. 326.

⁵³⁾ *Enciclopedia Italiana*, t.a.p.

⁵⁴⁾ Vgl. J. D. M. Cornelissen, *Marnix en de tuinbouw*, in: *Historisch Tijdschrift*, XIX, 1940, blzz. 223-251; A. A. van Schelven, *Marnix en zijn „Lant-bedrijf”*, in: *Historisch Tijdschrift*, XX, 1941, blzz.

De zes *historische* titels detoneren vanzelfsprekend niet in het kader van een „Cortegiano”-belangstelling. Behalve de beide exemplaren van het werk van Johannes Stor over de geschiedenis van Gothen en Zweden⁵⁵), zagen wederom al deze werken het licht in Venetië⁵⁶). De helft van deze *historische* werken lijkt toch met een *juridisch* sausje overgoten: het boek van Carlo Sigonio, — die van 1552-1560 in Venetië en van 1560-1563 te Padua doceerde, — verraaft belangstelling voor staatsrecht, terwijl het werk van Sigonio's vriend, den Augustijn Onofrio Panvinio, ons in de sferen van het kerkelijk recht verplaatst. Misschien wordt de Venetiaanse staatsinrichting beschreven in het werk, dat als *De rebus Venetis* wordt aangeduid; wij konden echter deze titel nog niet nader determineren.

Uit later jaren kunnen nog heel wat meer getuigen voor een dergelijke belangstelling worden opgeroepen; de hier vermelde mogen ons echter al zonder vermetelheid doen besluiten dat allerwaarschijnlijkst ook reeds tijdens zijn studieverblijf in Italië, Marnix' interesse zo humanistisch breed was gericht. Het komt ons voor dat de toekomstige Heer van St. Aldegonde zich in die studiejaren heeft willen vormen tot een veelzijdig, humanistisch georiënteerd aristocraat, tot een geschikt lid derhalve van die maatschappelijke groep, waaruit de vorsten toen ter tijd steeds vaker

71-73. Zie ook de *Brieven van Marnix aan Carolus Clusius*, onlangs door A. A. van Schelven medegedeeld in de B.M.H.G., LXVI, 1948, blzz. 68-84.

⁵⁵) Toor., *Versch.*, blz. 150: „Item, Ioh. Magni Gothorum & Suronum historia, Romae. 54. . . . Ioh. Magnus De regibus Gothorum, Romae. 54.” Zie over dit werk: Jöcher, *a.w.*, III, cc. 42-43.

⁵⁶) Toor., *Versch.*, blz. 147: „De rebus Venetis. Venetijs 1487”; blz. 150: „Onuph. Patuinus (sic!) De pontificum & Cardinalium creatione. Venetijs. 57”;

blz. 153: „Car. Sigonius De antiquo iure Italiae, Venetijs. 60”;

blz. 156: „Galeacius capella De Francisco Mediolani duce. Venetijs. 35”.

het liefst hun gezanten en hoogste staatsdienaars kozen ⁵⁷⁾). In ieder geval lijkt ons theologische vakstudie tijdens Marnix' verblijf in Italië wel uitgesloten.

Genève

Aan het slot van hun academische omzwervingen zijn de gebroeders Marnix in Genève beland. Al eerder vermeldde wij de opvatting dat men zich daar in de eerste jaren van het bestaan der hogeschool uitsluitend aan de vak-theologie kon wijden. Zo oordeelde aanvankelijk professor Van Schelven, zo eerder al Albert Elkan ¹⁾). De onjuistheid van die opvatting mochten wij reeds aantonen: men kon zich van de aanvang af aan deze universiteit een algemene wetenschappelijke ontwikkeling eigen maken, zonder dat de noodzaak bestond zich hier als vak-theoloog te bekwamen.

De bedoeling waarmee wij dit naar voren brachten was enkel: te laten zien dat het wat al te eenvoudig is uit het studieverblijf te Genève te besluiten tot vak-theologische opleiding van den student Marnix. Wij willen dus niet de indruk wekken alsof de beide broers naar Genève zouden zijn getogen uitsluitend met de opzet, om ook daar hun humanistische vorming nog verder te ontwikkelen, noch ook dat zij er de theologische lessen slechts hebben bezocht, voor zover daaraan nu eenmaal niet te ontkomen was. Integendeel, het zijn wel juist de figuren van Calvin en Beza geweest, die hen naar deze jonge academie trokken. Maar van de andere kant mogen wij deze belangstelling toch wel zien als een afsluiting van hun vorige ontwikkeling. Niet onmogelijk heeft Philips te Leuven al een zwak gehad voor al wat nieuw en

⁵⁷⁾ Vgl. het slot van de brief van Adrianus Masius, hierboven, blzz. 148-149.

¹⁾ A. Van Schelven, *a.w.*, blzz. 10-11; A. Elkan, *a.w.*, S. 75. Vgl. ons betoog hierboven, blzz. 97 e.vv.

modern heette, werd hij toen reeds geprikkeld tot kennisneming van bij kerkelijke instanties niet gewilde auteurs en hun sententies²⁾. De professoren aan het *Collège Royal* te Parijs werden vrijwel allen van reformatorische gezindheid verdacht; doorgaans niet ten onrechte. Ramus zelf had, toen Philips zijn lessen volgde, nog niet met de Moederkerk gebroken; zijn definitieve overgang dateert pas van ná het „Colloque de Poissy” (September 1561), maar het proces was wel reeds ingeleid: evenals de meeste humanisten voelde hij zich met zijn rijke positieve kennis vereenzaamd in de orthodoxe gelederen; vrijwel allen uit het Parijse milieu, die in de critische sfeer van zelfstandig onderzoek iets bereikten, vervreemdden van de oude kerk en sloten zich aan een in het gereformeerde kamp³⁾. Ook bij de Marnixen kunnen twijfels zijn opgekomen; bij het klimmen der jaren en bij hun regelmatige vooruitgang in allerlei kennis, in steeds heviger aandrang.

In Dôle zijn zij nog katholiek, althans niet officieel met de Kerk gebrouilleerd; bij klaarblijkelijke heterodoxie had Jan — die het eerst is overgegaan — onmogelijk daar rector kunnen zijn⁴⁾. Maar Padua was een centrum, waar de critiek op alle gevestigde leringen hoogtij vierde; zelfs goddeloze, antichristelijke tendenzen konden zich hier ongehinderd uiten⁵⁾. Daar zo iets echter, voor

²⁾ In deze richting wijst een opmerking van Joh. David, S.J. in zijn *Christelycken Bie-Corſ der H. Roomscher Kerke*, Antwerpen 1600, over Philips' belangstelling in die tijd voor auteurs als Rabelais, Erasmus en Macchiavelli (vgl. Toor., III, blzz. XXXV-XXXVI); ook hetgeen Marnix zelf bericht over zijn mogelijke — en dan zo gedwarsboomde — belangstelling voor Ruard Tappers *Explicatio articulorum Facultatis theologiae Lovaniensis*: vgl. hierboven, blz. 109, noot 11.

³⁾ Ch. Waddington, *a.w.*, pp. 123-134.

⁴⁾ A. Elkan, *a.w.*, SS. 40-50.

⁵⁾ Vgl. H. Hauser, *La Modernité du XVI^e siècle*, Paris 1930, p. 41: „C'est une chose troublante que tous les esprits audacieux, tous les novateurs qui dépassent ou nient le christianisme aient plus ou moins goûté

wie er zich aan waagde, een partij kiezen voor het uiterste betekende, ligt het voor de hand dat nog een groter aantal zich hier liet winnen door een met ijver gevoerde en het christendom behoudende, gereformeerde propaganda⁶⁾. Zo zal het godsdienstig probleem zich hier waarschijnlijk ook te sterker aan de gebroeders hebben opgedrongen, en wanneer dan bij hen de tweestrijd zijn ontknoping nadert, ligt het voor de hand bij zulke gevormde humanisten, dat zij de beslissende stap niet zetten, alvorens zij zich, door eigen aanschouwing en kennismaking van Calvijn en diens leer, voor hun besluit geheel verantwoord achten. In Genève zal Beza Philips tenslotte hebben gewonnen; een aanwijzing daarvoor menen wij te mogen zien in de omstandigheid dat Philips hem, in zijn enige brief aan Calvijns opvolger die wij bezitten, tot twee maal toe als zijn „parens in Christo” betitelt⁷⁾. Zo mag dan zijn „theologische” studie in Genève reeds een vrucht wezen van zijn humanistische ontwikkeling.

l'enseignement de l'Université de Padoue”. Opmerkelijk is ook dat hier niet enkel gewezen wordt op een academische bestrijding van godsdienstigheid, maar tegelijk op een streven om de godsdienst belachelijk te maken.

⁶⁾ Vgl. A. Elkan, a.w., SS. 71-73.

⁷⁾ Zie deze brief van Marnix uitgegeven in de *Correspondance et Mélanges*, pp. 114 ss. De bewuste aanspreking op pp. 114 en 117. Vgl. daarbij I Cor., 4, 15.

Dr. H. Ph. Visser 't Hooft schreef in het jaar 1930 een artikel in het *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, n.s., XXIII, blzz. 99-118: *Het Tijdstip van Overgang tot het Protestantisme van Marnix van St. Adegonde*, waarvan de strekking is te betogen „dat Filips Marnix reeds in zijn eerste universiteitsstad de nieuwe leer aanhing en 'ketter' werd” (blz. 118). Schrijver maakt in het geheel geen onderscheid tussen jeugdige critiekzucht en erasmiaans anti-clericalisme aan de ene zijde en een heterodoxe mentaliteit, zoals die de „hervormers” kenmerkt aan de andere kant. Daardoor wordt de formulering van zijn these misleidend. Als schrijver betoogt dat in Leuven „de druppel van den twijfel (is) beginnen te vallen” (blz. 112), is de situatie zuiverder getekend; dat is ook het enige, waar een zestal van zijn 12 argumenten op duiden. Ook de overige argumenten

Evenwel, die „theologische” belangstelling, welke Marnix' schreden naar Genève richtte, willen wij toch ook weer niet te veel als een echte vak-studie beschouwd zien. Immers, het tijdsbestek van één, hoogstens twee jaar, door Marnix in Genève doorgebracht, is voor een degelijke godgeleerde vakstudie veel en veel te gering. In het voorjaar van 1562 is Philips zeker weer in de Nederlanden; meestal plaatst men zijn vertrek uit Genève in het jaar daarvóór. Bovendien is het tamelijk onzeker of hij onmiddellijk bij de opening der Hogeschool in 1559 zich daar heeft laten inschrijven; Borgeaud geeft in zijn werk⁸⁾ in facsimile de 162 handtekeningen weer van studenten, die in de jaren 1559, 1560 en 1561 zich verplichtten tot het nakomen der academische voorschriften en het onderschrijven der Geneefse geloofsbelijdenis; de gebroeders Marnix uit Brussel tekenden daar als respectievelijk nr. 93 en nr. 94, zodat Albert Elkan in zijn dissertatie niet zonder grond kan menen, dat zij waarschijnlijk pas in 1560 naar Genève zijn gegaan⁹⁾. Het komt mij voor dat Philips, wiens filologische belangstelling tot dan toe naar klassieke teksten was uitgegaan, tijdens die paar jaren in Genève bijzonder interesse zal gekoesterd hebben voor de interpretatie der Schriftuurteksten; dat hij zich daarom met name nog eens op het Hebreeuws zal hebben toegelegd, indien hij daarmee nu niet pas voor het eerst kennis maakte. Dan had hij vooral te maken met de professoren Theodorus Beza en Antoine Raoul Chevalier. Deze

(4, 5, 6, 8, 10 en 11) leggen weinig gewicht in de schaal. Alsof iemand, oud-student van Leuven, die in een publicatie blijk geeft in de oude sfeer goed thuis te zijn, noodzakelijk die publicatie tijdens zijn verblijf in dat milieu al geconcipieerd moet hebben! En dan Marnix als jongen van 13-15 jaar!

⁸⁾ Ch. Borgeaud, *a.w.*, pp. 58-63.

⁹⁾ A. Elkan, *Johann und Philipp von Marnix während des Vorspiels des niederländischen Aufstandes 1565-1567*, diss. Jena. Leipzig 1913, S. 7. Vgl. ook H. de Vries de Heekelingen, *Genève Pépinière du Calvinisme Hollandais. I.* Fribourg (Suisse) 1918, p. 44.

laatste genoot als classicus een uitstekende reputatie en ook zijn hebreeuwse lessen kenmerkten zich door een prettige en succesvolle methode¹⁰). Tijdens Marnix' verblijf te Genève verscheen de „editio princeps” van Chevalier's *Rudimenta hebraicae linguae*; het werk wordt in Marnix' bibliotheek weer aangetroffen¹¹). En het enige werk van Beza, dat Marnix in een editie van vóór 1562 bezat, is juist diens tekstuitgave van het Nieuwe Testament met aantekeningen; Beza zal daarmee in zijn colleges wel hebben gewerkt¹²).

Aangezien Beza met Calvijn de strikt theologische colleges verzorgde, zouden wij, in de veronderstelling dat Marnix in Genève zich aan een vak-theologische studie wijdde, wel gaarne in diens bibliotheek wat méér sporen hebben aangetroffen van zijn belangstelling voor het werk van zijn professor uit die tijd, dan deze éne foliant over het Nieuwe Testament. Beza had toen al meer gepubliceerd; maar de 22 werken van zijn leermeester, die Marnix buiten het reeds vermelde nog bezat, zijn alle pas in 1563 of nog later uitgekomen¹³).

10) Ch. Borgeaud, a.w., pp. 64-65.

11) Toor., *Versch.*, blz. 169: „Anth. Ceuallerij rudimenta Hebraicae linguae. Geneuae 60”.

12) Toor., *Versch.*, blz. 125: „Novum testamentum Theodori Bezae Graecolatinum. Tiguri 1559”.

13) Toor., *Versch.*, blzz. 127 (2 titels), 130 (3 titels), 133 (1 titel), 134 (13 titels), 137 (1 titel), 143 (1 titel), en 144 (1 titel). Bij al deze werken wordt het jaar van uitgave vermeld, behalve op blz. 130 bij „Th. Bezae ad Acta montis Belgardensis responsio”, dat in twee delen te Genève verscheen bij Joan le Preux in de jaren 1587 en 1588 (zie o.a.: Eug. e. Ém. Haag, *La France Protestante* 2e éd., II, c. 538, n. LXXVI); en op blz. 134 bij „Item, Responsio Bezae ad Claudium de Saintes”, een letterstrijd als gevolg van het „Colloque de Poissy”, waarvan het deel in kwestie uitkwam in Genève bij Eustathius Vignon. Vgl. Haag, a.w., II, c. 532, n. XXXV; en ook P. Polman, O.F.M., *L'Élément Historique dans la Controverse religieuse du XVIe siècle*. Gembloux 1932, pp. 132-133.

Uit Calvin's oeuvre zijn vroegere edities in ruimer mate aanwezig en wij behoeven de verklaring hiervan niet uitsluitend te zoeken in de omstandigheid, dat de Geneefse reformator al in Mei 1564 is gestorven. In de auctie-cataloog vermelden 23 nummers werken van Calvin; daaronder zijn er zeker acht, die Marnix al tijdens zijn studieverblijf in de rue des Chanoines aldaar kan hebben verworven¹⁴). Uit deze groep zijn er dan drie, waarvoor Marnix' belangstelling kan gewekt zijn door aanwezigheid bij Calvijns lessen en preken in de jaren 1559 en 1560. In zijn colleges behandelde Calvin van af Juni 1559 tot April 1560 den profeet Daniël; daarna begon hij met de profetieën van Jeremias, waarmee hij tot in 1562 bezig bleef. Tijdens de wekelijkse predikatie op Vrijdag sprak hij in het jaar 1559 nog over Isaias; daarmee klaargekomen, begon hij op 4 September met de behandeling van het boek Genesis; tegen het eind van dat jaar — Calvin trad toen niet zelf op, daar hij bloed had opgegeven en zich moest ontzien — begon men te preken over de vier andere boeken van Mozes „par forme d'harmonie, ainsi que Calvin l'a comprinse en son Commentaire qu'il fit imprimer depuis”; op de Zondagen preekte Calvin sinds Juli 1559 over de harmonie tussen de synoptici. De werken nu, die ons geneigd doen zijn te besluiten tot Marnix' aanwezigheid onder Calvijns gehoor bij het behandelen van deze onderwerpen, worden in de auctie-cataloog als volgt vermeld: „In Daniele. 61”, „In Esaiam. Geneuae 59” en „Harmonie des trois Euangelistes Math, Marcq, Lucq par Ian Caluin. 55”; wij mogen hier uit de

¹⁴) Van die 23 nummers zijn elf werken pas verschenen na Marnix' terugkeer in de Nederlanden; van de vier resterende zijn er twee uit het jaar 1562, één dateert uit 1561 en één werk (Toor., Versch., blz. 134: „Defensio orthodoxa de Trinitate, Rob. Steph. 94”) wordt vermeld als uitgegeven in 8° in het jaar 1594; daar ik evenwel zo'n uitgaaf van het werk tegen Servet nergens elders vermeld vond, lijkt het mij niet uitgesloten dat hier toch de editie in klein quartoformaat van 1554 wordt bedoeld.

latere edities nog bijvoegen: „Praelectiones in Hieremiam. Geneuae 63”, „Caluin sur les 5 liures de Moyse. Geneu. 64” en „Sermons de Caluin sur la Concordance des trois Euangelistes, Geneue 65”¹⁵). De overige edities van 1562 en vroeger zijn bijna alle werken van hetzelfde genre: commentaren op of preken over de zogenaamde kleine profeten of op afzonderlijke geschriften uit het Nieuwe Testament; onder deze laatste signaleren wij met name de commentaren op de Handelingen der Apostelen, die juist in het jaar 1560 door Calvijn werden herzien¹⁶). Slechts drie titels verwijzen naar een aparte theologische kwestie en wel alle drie naar het kardinale punt der predestinatie, waarover Philips zich, alvorens de Geneefse geloofsbelijdenis te onderschrijven, wel nader georiënteerd moet hebben¹⁷).

¹⁵) Toor., Versch., blzz. 127, 128 en 140. Het laatst vermelde van deze werken werd door M. Denys Raguenau verzameld „à mesure qu'on les preschoit” (Haag. a.w., III, c. 617, n. LXXVI). De beide andere der latere edities konden door Marnix ook pas worden aangeschaft ná zijn vertrek uit Genève, daar Calvijn deze stof nog niet had beëindigd bij Philips' vertrek. Opmerkelijk is, dat in Marnix' bibliotheek het werk van Calvijn over het boek der Rechters en dat over de boeken van Samuel niet aanwezig zijn; dit was de stof, die in de Vrijdagpreken in het jaar 1561 behandeld werd. Een aanwijzing dat Marnix toen al vertrokken was?

De gegevens over de door Calvijn in deze jaren behandelde materie danken wij aan Dr. J. L. Witte, S.J.; zij zijn ontleend aan het *Vie de Calvin* van Nicolas Colladon uit het jaar 1564, opgenomen in het *Corpus Reformatorum*, vol. XLIX, (op. Calvini, vol. XXI), cc. 51-118; de jaren 1559-1562 worden hier besproken in cc. 88-94.

¹⁶) Toor., Versch., blz. 127: „In acta Apostolorum. 60”. Vgl. het *Vie de Calvin par Nicolas Colladon*, t.a.p., c. 90. Deze nieuwe uitgaaf van Calvijns commentaar verscheen te Genève bij J. Crespin; zie: Haag. a.w., III, c. 602, n. XLVII.

¹⁷) Toor., Versch., blz. 127: „Eiusdem opuscula”; dit is wel de folio-editie uit het jaar 1552, waarin des Gallars, predikant te Genève, twintig opuscula van Calvijn verzamelde onder de titel: „*Joannis Calvini Opuscula omnia in unum volumen collecta. Quibus accessit libellus nunc primum editus de aeterna Dei Praedestinatione adversus A. Pighium Cam-*

Theologische interesse heeft Marnix dus ongetwijfeld naar de boorden van het Lac Léman gevoerd en daar zijn verdere studie bepaald; intussen menen wij uit de korte duur van zijn verblijf aldaar en uit de materie, die er zijn belangstelling zal hebben gehad, toch te mogen besluiten dat hij er geen strikte vak-theologische studie zocht, maar zich hoofdzakelijk oriënteerde in hetgeen nodig was om zijn overgang tot het Calvinisme te verantwoorden; de humanistische inslag in zijn studie bleef daarbij nog overwegend sterk.

In diezelfde richting wijst immers nog de hierboven reeds vermelde brief van Marnix aan Theodorus Beza d.d. 10 Januari 1566

pensem et Georgium Siculum. Genevae, apud J. Gerardum 1552, in fol. 946 pp." Vgl. H a a g, *a.w.*, III, c. 631; deze editie moet hier wel bedoeld zijn, want de Geneefse editie van 1563 verscheen in 8°-formaat, en van de beide folio-edities die te Genève in 1566 verschenen is de ene een franse, terwijl de latijnse als titel voert: „*Joannis Calvini Tractatus theologici omnes . . .*”.

T o o r., *Versch.*, blz. 134: „Eiusdem responsio ad calumnias quasdam. 58”; dit werk moet een deel bevatten van de controvers van Calvijn met Castellio over de predestinatieleer; vgl. H a a g, *a.w.*, III, c. 607, n. LVI. T o o r., *Versch.*, blz. 143: „Sermons de Caluin de l'election divine. 62”; vgl. H a a g, *a.w.*, III, c. 619, n. LXXXVII. Ook E. D o u m e r g u e, *Jean Calvin. Les hommes et les choses de son temps*. 7 tom., Lausanne 1899 — Neuilly-sur-Seine 1927, t. I, p. 603.

Misschien mag in dit verband ook meespreken een enkel werk uit die tijd, wel niet van Calvijns hand, maar toch een kwestie rakend, die den Geneefsen hervormer juist in de jaren 1560 en 1561 bezighield, nl. de „*Epistola Tigurinae Ecclesiae Ministrorum ad Ecclesias Polonicas de negotio Stancariano. Tiguri. 61*” (T o o r., *Versch.*, blz. 136), door J ö c h e r, *a.w.*, I, c. 1479 onder het werk van Heinrich Bullinger vermeld. Zie het *Vie de Calvin par Nicolas Colladon*, t.a.p., c. 90: „Au mois de luin (1560), il (Calvin) fut adverti par les frères de Poloigne, qu'un certain Stancarus troubloit leurs Eglises, disant que Iesus Christ estoit nostre Moyenneur, seulement en sa nature humaine, sans aucun regard de la Divinité. Lequels aussi luy envoyans sommairement les argumens dudit Stancarus, le requierent d'y respondre: ce qu'il fit briefvement et bien peremptoirement par une epistre qu'il leur envoya. Mais depuis, à leur requeste, il leur fit derechef une seconde response sur ceste matiere. . . .”.

en het antwoord van Calvijns opvolger op 16 Maart van hetzelfde jaar. Men is wel eens geneigd in dit schrijven van Marnix een symptoom te zien van zijn overwegende belangstelling voor de theologie. Ik geloof ten onrechte. Wij moeten in deze brief niet op de eerste plaats een getuigenis zien van *theologische* bezorgdheid, die in een onklare kwestie ogenblikkelijk steun wil zoeken bij hoogste kerkelijke autoriteit, — een voor calvinistische mentaliteit al zeer onwaarschijnlijke neiging! Veeleer is het een uiting van *humanistisch* verlangen om met beroemde persoonlijkheden rechtstreeks contact te zoeken, als een geschikte gelegenheid om eigen begaafdheden ook meer wereldkundig te maken; nog tijdens Marnix' leven is zijn briefwisseling met Beza reeds openbaar geworden¹⁸). En Beza's antwoord is dan ook zeer tekenend. Ons verwondert het niet, na al hetgeen wij over Philips' studielevens mochten achterhalen; dat Calvijns opvolger er zijn voldoening over uitsprekt dat Philips in zijn schrijven blijk gaf niet enkel een liefhebber van wetenschap te zijn, maar ook naar waarheid te dorsten¹⁹). In die eerste hoedanigheid kende hij zijn leerling al; de tweede blijkt uit diens brief en stemt den leermeester tot dankbaarheid. En dan volgt in antwoord op Marnix' vragen een zeer elementaire uiteenzetting, heel geschikt voor een niet theologisch

¹⁸) Op deze humanistische trek heeft nog onlangs Dr. P. Grootens, S.J. gewezen in zijn Nijmeegse dissertatie: *Dominicus Baudius. Een levensschets uit het Leidse humanistenmilieu 1561-1613*. Nijmegen-Utrecht 1942. Een kernachtige typering van de betekenis van het humanistisch corresponderen troffen wij aan in een brief van Jos. Scaliger aan Marnix' lateren vriend Sibrandus Lubbertus: „officium litterarum negligere non potest, nisi qui aut amicitiam ipsam negligit, aut amicis in odio esse cupit”. Zie: Simon Abbes Gabbema, *Epistolarum ab illustribus et claris viris scriptarum centuriae tres*. Harlingae Frisorum 1665, p. 385. Men mag dit niet over het hoofd zien bij de beoordeling van Marnix' ontzaglijk uitgebreid briefverkeer.

¹⁹) „Gratulor tibi animum istum non tantum φιλομαθῆ, sed etiam veritatis amantem”; Beza's brief is te vinden in D. Gerdes, *Scrinium Antiquarium*, T. II, P. I, (Groningae-Bremae 1750), p. 549.

ontwikkeld persoon, maar waarmee ieder, die een vak-theologische opleiding had genoten, reeds lang en breed op de hoogte behoorde te wezen.

Nogmaals: wij menen Marnix' opleiding te mogen karakteriseren als een humanistische, in erasmiaanse geest begonnen en calvinistisch voltooid; aanwijzingen dat de plaats, die daarin werd opengelaten voor wetenschappelijk-theologische bekwaming, er een van overwegende betekenis moet genoemd worden, mochten wij niet ontwaren²⁰). Die vormingstijd loopt ten einde bij Marnix' terugkeer in de Nederlanden. Hij zal zich wel redden in de kringen die meegingen met hun tijd en vol belangstelling waren voor al hetgeen de *bonae litterae* betrof. Reeds begint Philips zelfstandig als beoefenaar der fraaie letteren op te treden. De lijkrede, die hij in Dôle mocht houden voor een overleden landgenoot, moge nog een meer schoolse oefening zijn geweest²¹), zijn aanprijzing van Paschasius Justus' *De alea* en ook zijn latijnse lofdichten op Olympia Fulvia Morata, waarschijnlijk tegen het einde van zijn Geneefse tijd vervaardigd, kondigen reeds een eigen, zelfstandig optreden aan in humanistische sfeer. Aangenaam causeur, op allerlei terrein georiënteerd, kon hij in eigen kringen gewaardeerd worden — mogelijk lichtelijk ironisch — als een man, zó *welbespraakt*, dat hij over welk onderwerp ook zijn oordeel als een vakman poneerde!²²). Op buitenstaanders, op de kring van ongeschoolden en half-wetenschappelijken, moet hij dan wel de indruk hebben gemaakt van een groot man, omstraald door een aureool van onnavolgbare knapheid.

Het milieu, waarin Marnix zich na zijn terugkeer in de Neder-

20) Vgl. hierboven, blzz. 104-105.

21) A. Elkan, a.w., SS. 43-44.

22) Vgl. A. v. Buchell, *Diarium*, uitgegeven in *Werken H.G. 3e serie*, n. 21, blz. 242.

landen bewoog, werd ons door een tijdgenoot getekend; de conversatie in die kring markant gekarakteriseerd. Wij kunnen niet nalaten deze passage hier in haar geheel weer te geven; François le Sauvage, seigneur d'Escobecq, die hier vooral getekend wordt, zou Marnix' model geweest kunnen zijn. In zijn *Mémoires* verhaalt Pontus Payen²³⁾ dat een bepaalde groep edelen veel sprak over hervorming van kerkelijke aangelegenheden; in het bijzonder oordeelde men dat de goederen van rijke abdijen aan de schenkers moesten worden teruggegeven, om aldus aan de adellijke families weer bestaansmiddelen te verschaffen. En dan vervolgt hij:

„Ces beaux discours se faisoient ordinairement à la table du prince d'Orainge, comte d'Egmont, Hornes et seigneurs principaux de la court, par le comte Ludovicq de Nassau Henry, seigneur de Bréderode, Escobecq, Sainte Aldegonde, Thoulouse et aultres de semblable farine: lesquels, oultre la science des bonnes lettres où ils estoient assez bien versez, faisoient profession d'interpréter la Sainte-Escriture, aussi avant que les théologiens de Paris et Louvain, principalement messire Franchois de Sauvage, seigneur d'Escobecq, personnage doué d'une éloquence admirable, qui a fait perdre une infinité de povres gentilshommes qui n'estoient assez rusez pour descouvrir le poison mortel que couvroit le doux langage de tant brave discoureur. C'estoit l'homme le plus facétieux de la terre et qui mieux s'accomodoit aux humeurs des seigneurs, bien est vray qu'il estoit calviniste, mais non pas de ces songereux, chagrins et revesches évangélicques, qui ont ordinairement la face morne, pasle et mélancolicque, signes évidens d'une conscience mal assurée et esprit sans repos. Quand il estoit question de matière

²³⁾ *Mémoires de Pontus Payen, avec notice et annotations* par Alex. Henne, 2 tom., Bruxelles-La Haye 1861, pp. 31 ss. Het citaat is te vinden op pp. 33-35.

d'estat, il en discouroit gravement et subtilement, s'aidant fort à propos des reigles et maximes de Platon, Aristote, Démostène, Cicéron, Plutarque et Marciavel, sans oublier les singularitez qu'il avoit curieusement remarquées à la court de l'Empereur, France, Espagne, princes d'Italie, d'Allemagne, en la ville de Venise et cantons des Suisses. Au contraire, s'il falloir rire, c'estoit l'homme au monde qui récréoit le mieux, n'estant jamais despourveu de sornets et propos facétieux puisez ès oeuvres de Lucian, Érasme et maistre François Rabellais. Pour ceste cause estoit sur tous aultres en la bonne grâce des seigneurs, et tousjours bien venu ès compagnies. Car il avoit gaigné ce point qu'il pouvoit dire librement ce que bon luy sembloit, et rien n'estoit pris de mauvaise part, encore que ses discours fussent ordinairement remplis de mots picquans contre le Pape et les prélats de l'Église: et n'espargnoit le Roy mesmes quand l'occasion se présentoit, et tout estoit pris pour gausseries et propos facétieux de table. Mais l'événement nous a bien faict paroistre que c'estoit le feu qui commenchoit à se prendre, lequel, pour n'y avoir esté pourveu de bonne heure, a prins tel accroissement qu'il est impossible aujourd'huy de l'estaindre".

Het beeld van Marnix na voltooiing van zijn academische zwerftocht wordt niet het scherpst gekarakteriseerd met de benaming: theoloog; hoe beter wij het bezien, des te overtuigender gebaart ons Baldassare Castiglione: *Il Cortegiano*!²⁴⁾.

²⁴⁾ Een uitstekende tekening van deze levenssfeer, bij Italiaanse humanisten gegroeid en door hun invloed over Europa verspreid, geeft ook Pierre Villey in het vierde hoofdstuk van zijn kostbaar boekje: *Les sources d'idées au XVIe siècle*. Paris 1912, pp. 133 ss.

Met schroom is het dat wij over Marnix' geschriften enkele beschouwingen naar voren brengen. Ons gehele werk beoogt een inleiding te geven ter beoordeling van den Heer van St. Aldegonde als theoloog. In het voorafgaande kon deze inleiding toch tot een vrijwel afgesloten behandeling voeren. Wanneer wij echter Marnix' geschriften gaan toetsen op hun theologisch gehalte, ook slechts om alleen te achterhalen of hij als vakman, als dilettant, of mogelijk zelfs op niet-theologische wijze, godgeleerde onderwerpen behandelt, dan komen zo talrijke problemen aan de orde, dat een alleszins verantwoorde beoordeling nog veel jaren van nauwgezette studie zou vorderen.

Daar rijst immers vooreerst de vraag, welke geschriften van Marnix afkomstig zijn. Vrij algemeen is toch de overtuiging van ter zake kundigen, dat veel van zijn werk anonym verscheen en nog steeds niet geïdentificeerd werd. Vervolgens: in hoever zijn Marnix' werken origineel? Juist humanistenwerk vraagt minutieus bronnenonderzoek; tot welke verrassende resultaten dit kan leiden heeft nog onlangs de dissertatie van G. Kuiper ten opzichte van Coornhert aangetoond¹⁾. J. N. Bakhuizen van den Brink uit zich over een mogelijke afhankelijkheid van Marnix' *Bijencorf* alleen al ten opzichte van andere werken van vergelijkbare strekking op een wijze, die duidelijk aantoonst dat zulk een

¹⁾ G. Kuiper, *Orbis artium en Renaissance. I. Cornelius Valerius en Sebastianus Foxius Morzillus als bronnen van Coornhert*. diss. V.U. Amsterdam. Harderwijk 1941.

onderzoek in een werk als het onze niet redelijkerwijze verwacht kan worden:

„Slechts een onderzoek, waarvan de omvang nauwelijks is te schatten, zou hierop eenig antwoord kunnen geven; dat het afdoende zou zijn, kan van te voren niet worden voorspeld. De polemische litteratuur in de beide groote kampen van katholieken en protestanten, en men vergeet niet de humanisten toe te voegen, is zoo omvangrijk, de stof is van den beginne aan op de hoofdpunten zoo stabiel en daardoor in zoo hooge mate gemeengoed geworden, dat het onderscheiden van bepaalde voorgangers hier een hachelijk werk wordt. Vooral bij een schrijver als Marnix, die over een zeer groote bibliotheek, een zeldzaam geheugen, een groote paraatheid en een bijzonderen schrijverslust beschikte; die soms citeert zonder het te weten, maar van wiens afhankelijkheid men niet heel dikwijls overtuigd geraakt”²⁾).

Om deze reden beperken wij ons in dit hoofdstuk tot enkele algemene beschouwingen. Alleen aan de *Bijencorf* zullen wij uitvoeriger aandacht schenken omdat, zoals wij in het voorafgaande mochten opmerken, dit werk veelal als Marnix' theologisch hoofdwerk wordt vermeld, terwijl het toch ook nog als vrucht van zijn „vroege levensjaren” beschouwd mag worden.

Algemene beschouwingen

Bij ons overzicht van de auteurs, die Marnix uitdrukkelijk als godgeleerde behandelden, bleek duidelijk hoe meerdere bewonderaars van den Heer van St. Aldegonde zijn *Bijencorf* toch in hoofdzaak als een theologisch geschrift gezien¹⁾. Natuurlijk, zijn spotlust blijft niet onopgemerkt, maar het wetenschappelijk ka-

²⁾ *Gedenkboek*, blzz. 82-83.

¹⁾ Vgl. hierboven, blzz. 49-74.

rakter van het werk staat toch op de eerste plaats; de auteur heet een uitstekend scripturist, doorkneet in de patrologie, volkomen op de hoogte van de geschriften der grote scholastieke godgeleerden en een meester in de kennis der zo ingewikkelde bepalingen van het kerkelijk recht²⁾. Daarnaast echter ontmoetten wij ook auteurs die een ander geluid laten horen. Jacques Leser bespreekt in zijn *Essai théologique* alleen de latere Franse uitbreiding van de *Bijencorf*, het *Tableau des différends de la religion*, door hem getekend als „le livre le plus étendu, mais le moins parfait de Marnix”. Hij wijst dan op de door Marnix zelf uitgesproken bedoeling zijn lezers aangenaam bezig te houden en hun dikwijls een spontane lach te ontlokken, maar doet dan ook

²⁾ Vgl. ook H. van der Linden in: *Biographie Nationale publiée par l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique: XIII*, Bruxelles 1894-1895, i.v. „Philippe de MARNIX”, c. 803: „Le Byenkorf témoigne de l'étendue extraordinaire du savoir de son auteur: tous les livres de l'Ancien et du Nouveau Testament, les ouvrages des Pères de l'Église, les décrets des conciles, les écrits de saint Thomas d'Aquin et des autres docteurs du moyen âge, Marnix les a tous lus et approfondis; il en parle avec la facilité, la clarté et la logique d'un homme qui est maître de sa matière”. Op merkwaardig eensluidende wijze uitte zich reeds vroeger Dr. P. Fredericq op blz. 32 van zijn boekje: *Marnix en zijne Nederlandsche geschriften*; Gent 1881. Opmerkelijk is ook hetgeen Dr. J. van Ham schrijft over Marnix' polemisch en betogend proza, in: *Marnix van St. Aldegonde*, Elckerlyc-boekjes, No. 1, Baarn, z.j., blz. 39: „Niemand was beter toegerust voor de strijd: een van de knapste leerlingen van Leuven; een der meest bekwame en toegewijde leerlingen van Beza en Calvijn; beschikkende over het ganse arsenaal der Middeleeuwse wetenschap, tegelijk meester in het hanteren der humanistische geleerdheid, met een zeldzame belesenheid op het terrein der Katholieke als der reformatische theologie, maar bovenal glashelder in het redeneren, handig in de bewijsvoering, een kunstenaar in het schikken der argumenten en in de scherpe formulering er van”. En op blz. 45: „Al zijn citaten uit conciliën, decreten, kerkvaders, theologen uit eigen tijd en daarvoor mogen nagerekend worden. Hij put hiervoor, behalve uit zijn eigen fabelachtige belesenheid, ook uit de arsenalen, die andere reformatoren ter bestrijding der R.K. Kerk hebben aangelegd,”.

zijn beklag: „que de fois la satire dégénère en injure, l'indignation en haine, la gaieté en trivialité! Trop souvent les jeux de mots sont déplacés, les figures odieuses même Trop souvent l'ironie se complaît dans d'injurieuses personnalités". En dan vervolgt hij: „Ces défauts sont peut-être inhérents à la nature même du livre. Marnix se propose une tâche bien difficile dans un siècle sans goût; il veut moins réfuter l'Église catholique que ridiculiser ses dogmes; c'est un Voltaire croyant, comme on a dit excellemment. L'histoire se transforme en chronique scandaleuse, et la polémique aboutit à l'invective la plus grossière". Lesers waardering voor dit werk heeft dan ook enkel betrekking op de litteraire qualiteiten³⁾. Aldus blijkt hij in *Bijencorf* en *Tableau* toch eigenlijk geen theologische werken te zien, maar veeleer zuiver litterair werk met godsdienst-politieke tendenz. Met deze opvatting sluit hij zich onbewust aan bij het oordeel, dat ook oudere auteurs over deze geschriften van Marnix onder woorden gebracht hebben.

In een vorig hoofdstuk immers hebben wij reeds de aandacht gevestigd⁴⁾ op de bewoordingen, waarmee Jacobus Verheidenius melding maakt van Marnix' *Bijencorf*. De laatste zin daarvan halen wij hier nog eens aan; hij is van belang omdat daarin precies wordt aangegeven hoe een tijdgenoot van den auteur oordeelt over het eigenlijk karakter van het boek. Verheidenius merkt op: „Qui liber, ut populari plausu exceptus, non sine fructu plurimorum lectus, plus rei Belgicae, illa scilicet tempestate, quam eruditi aliquot commentarii de religione videtur contulisse". Blijkbaar wordt dus het werk niet als een wetenschappelijk geschrift over godsdienstige materie beschouwd; wanneer Verheidenius het toch nog onder theologische werken rangschikt, is dit enkel een gevolg van zijn

³⁾ J. L e s e r, a.w., pp. 38-39; spatiëring door ons, C. N.

⁴⁾ Hierboven, blz. 89.

speciaal humanistische opvatting over het kenmerkende der godgeleerdheid ⁵⁾). Deze waardering van *Bijencorf* en *Tableau* treffen wij sindsdien in vrijwel gelijke bewoordingen aan bij verschillende andere auteurs; zo bij Melchior Adamus ⁶⁾, later bij Matthaeus Berneggerus in zijn *Idolus Lauretanus*, cap. III, p. 21, die met instemming geciteerd wordt door Christophorus Augustus Heumannus: „Hic liber plus ad subruendum papae regnum, quam serii aliquot de religione commentarii, illa tempestate contulisse videtur” ⁷⁾).

Ook Pierre Bayle in zijn beroemde *Dictionnaire historique et critique* sluit zich min of meer bij Verheiden en Adamus aan, wanneer hij over de *Bijencorf* bericht: „Ce Livre rempli de Contes burlesques fut reçu du peuple avec un applaudissement incroyable, et fit plus de tort à la Communion de Rome que n'auroit fait un Livre sérieux et savant. On veut même qu'il ait donné

⁵⁾ Vgl. hierboven, blzz. 90-92. De opmerking die Verheidenius hier maakt over het resultaat van Marnix' werk is niet direct origineel, maar geeft een onder humanisten gangbare opvatting weer. Zo vernemen wij ook een uitspraak van Scaliger: „Marnixius a bien fait d'écrire en gaussant; etiam interdum Histriones plus praestant quam Philosophi”. (*Prima Scaligerana nusquam antehac edita, cum praefatione T. Fabri; quibus adjuncta et altera Scaligerana quam antea emendatiora, cum Notis cujusdam V.D. Anonymi*. Groningae, apud Petrum Smithaeum, 1669; in het tweede gedeelte, p. 151). En Jean Hotman schreef 10 December 1592 aan zekeren Scipinus: „Sed noli in istis, quas ad te mitto, nugis Turlupiniciis temporis nimium impendere: Quia merae nugae sunt: et si multi judicarunt hoc scribendi genus Macaronicum majores interdum in Rep. fructus tulisse, quam si gravior stylus adhibeatur” (*Francisci et Joannis Hotmanorum patris ac filii, et clarorum virorum ad eos Epistolae, quibus accedit Epistolarum miscellaneorum Virorum Doctorum, qui hoc et superiore saeculo claruere Appendix ex Bibliotheca Jani Gulielmi Meelii j.c. Amstelædami 1700; p. 357*).

⁶⁾ M. A d a m u s, *Vitae Germanorum Jureconsultorum et Politicorum...*, p. 336. Vgl. hierboven, blz. 89.

⁷⁾ C h r. A u g. H e u m a n n i *de Libris Anonymis ac Pseudonymis Schediasma, complectens observationes generales et spicilegium ad Vincentii Placci Theatrum anonymorum et pseudonymorum*. Ienae 1711; p. 115.

occasion à plusieurs personnes de méditer profondément sur les Controverses, et de se desabuser" ⁸⁾). Hierop aansluitend deelt Bayle dan nog mede dat de grote Franse humanist en tijdgenoot van Marnix, Jacques Auguste de Thou (1553-1617) „n'approuvoit point cette méthode de traiter la Controverse"; zijn afkeer van het procédé moet De Thou als volgt geformuleerd hebben: „Il (Marnix) a mis la religion en rabelaiserie ce qui est tres mal fait". Een tegenstander van Aldegonde in de controvers, pater David S.J., zinspeelde in dezelfde richting, toen hij de *Bijencorf* in het jaar 1599 weinig vriendelijk karakteriseerde: „Het is een oprecht rapsodium, ende ghespuys, van alle lasteringhen ende gheckernijen bij een geschrapt: uit Rablaix Erasmus Machiavelle Lucianus Ende oock, oft meest, wt de Franchoyse Apologie van Henri Estienne pour Herodote. Ende soo voorts wt alle eerloose, herseloose ende goddeloose schrijvers" ⁹⁾). In dergelijke uitingen valt al de grondtoon te beluisteren van de bekende karakteristiek, die Busken Huet van Marnix' *Bijencorf* geeft als „de scherts van een haai", die „twee rijen scherpgepunte tanden laat zien en u geen oogenblik doet vergeten dat haar binnenste een kelder is waar de haat op fust ligt" ¹⁰⁾.

In de laatste vijftig jaren is men niet te kort geschoten in belangstelling voor en waardering van de litteraire waarde van Marnix' geschriften, met name van *Bijencorf* en *Tableau*. Beide geschriften werden onderwerp van een academische publicatie: G. Oosterhof promoveerde in de letteren aan de universiteit van Rijssel in het jaar 1909 op een dissertatie, getiteld *La Vie*

⁸⁾ P. Bayle, *Dictionnaire historique et critique*. 4e édition, Amsterdam-Leide 1730; i.v. „Saint-Aldegonde", (G).

⁹⁾ Zie dit citaat in het aanstonds te noemen werk van J. Wille, op blz. 19.

¹⁰⁾ C.d. Busken Huet, *Het Land van Rembrand*⁶, (Haarlem 1941), blz. 284.

*littéraire de Marnix de Sainte-Aldegonde et son Tableau des differens de la religion*¹¹⁾, terwijl J. Wille zijn academisch onderricht als Lector aan de Vrije Universiteit op 18 October 1918 opende met een openbare les over *Marnix' Bijencorf*¹²⁾. Deze laatste maakt in een kort overzicht melding van de uiteenlopende waardering aan Marnix' werk ten deel gevallen; de „Roomsche houding” typeert hij daarbij als „erkenning van ongemeene literaire waarde, verontwaardiging over een lasterlijken inhoud”¹³⁾. Beiden wijden aandacht aan het probleem der onderlinge verhouding van *Bijencorf* en *Tableau*: de prioriteit nl. van een Nederlandse of Franse tekst; beiden ook kunnen niet zwijgen over mogelijke beïnvloeding door Rabelais. De verwantschap in stijl met den Fransen meester, die blijkbaar velen opvalt, heeft bovendien nog tot enige afzonderlijke opstellen geïnspireerd. A. Delboulle vestigde er in 1896 al de aandacht op door een kort artikel in de *Revue d'histoire littéraire de la France*¹⁴⁾; professor Gustave Cohen volgde in 1908¹⁵⁾, terwijl Mevrouw C. L. Thijssen-Schouten en Mevrouw F. Bongervan der Bosch van Vervoorde daaraan in het laatste decennium nog aandacht schonken¹⁶⁾. Het uitvoerigst werd de kwestie wel behandeld door den Roemeensen taalkundige L. Sainéan,

11) G. Oosterhof, *La Vie littéraire de Marnix de Sainte-Aldegonde et son „Tableau des differens de la Religion”*, diss. Lille; Kampen 1909.

12) J. Wille, *Marnix' Byencorf. Openbare les. Met herdruk van G. Hervet's brief*. Scheveningen 1919.

13) J. Wille, *a.w.*, blz. 25.

14) A. Delboulle, *Marnix de Sainte-Aldegonde plagiaire de Rabelais*, in: *Revue d'histoire littéraire de la France*, III, 1896, pp. 440-443.

15) G. Cohen, *Rabelais et Marnix de Sainte-Aldegonde*; in: *Revue des Études Rabelaisiennes*, VI, 1908, pp. 64-65.

16) C. L. Thijssen-Schouten, *Rabelais, Marnix van St. Aldegonde en B.N.*; in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal en Letterkunde*, LVIII, (n.r. L), 1939, blzz. 123-159.

F. Bongervan der Bosch van Vervoorde, *Marnix en Rabelais*; in: *Neophilologus*, XXV, 1940, blzz. 89-92.

die in zijn boek over de invloed en de reputatie van Rabelais in een afzonderlijk aanhangsel ook Marnix heeft besproken¹⁷⁾. De bijdrage van G. Charlier in het *Gedenkboek* van 1939 heeft dit werk van Sainéan dankbaar benut.

Zo blijkt de aandacht toch wel degelijk naar Marnix' werk ook juist als litterair product te zijn uitgegaan. En toch, wanneer wij van al deze studies kennis nemen, blijft een onbevredigd gevoel ons bij. Steeds is het detailwerk, dat ons wordt aangeboden; wij missen maar al te zeer een beschouwing, die ons laat zien hoe Marnix geplaatst moet worden in het kader van heel het eigentijdse litteraire milieu, van de gedachten die daar leefden, van de toentertijd gewilde vormgeving aan die gedachten, van het procédé, dat men bij het samenstellen van een boek toen gaarne volgde. Slechts hier en daar vinden wij terloops een fingerwijzing of opmerking, die breder aspecten opent. Zo bijvoorbeeld in de bespreking die J. J. Salverda de Grave wijdde aan Oosterhofs dissertatie, waar er op gewezen wordt dat het nuttig zou geweest zijn „de vergelijking van Marnix' taal met die van Rabelais uit te breiden tot de zogenaamde macaroniese werken; (immers) de opsomming bijv. van adjektieven en substantieven is geenszins een eigenaardigheid van Marnix, doch een vaak gebruikt middel der satire om te amuseren”¹⁸⁾. Zo ook als wij elders met betrekking tot de *Bijencorf* lezen: „Uit een meerendeels internationaal rondgaand repertoire bracht de auteur, door het Nederlandsch als voertaal te gebruiken, scherpe uitlatingen tegen de katholieke Kerk binnen het bereik van een groter, het Nederlandsch lezend publiek”¹⁹⁾.

¹⁷⁾ L. Sainéan, *L'influence et la réputation de Rabelais. Interprètes. Lecteurs et imitateurs. Un Rabelaisien: Marnix de Sainte-Aldegonde*. Paris 1930; pp. 261-302.

¹⁸⁾ J. J. Salverda de Grave, in: *Museum*, XVII, 1910, blzz. 246-247.

¹⁹⁾ J. D. M. Cornelissen, *Marnix en de Tuinbouw*, in: *Historisch Tijdschrift*, XIX, 1940, blzz. 246-247.

Blijkbaar ligt hier voor een litterair-historicus nog een breed studieveld open. De hier volgende beschouwingen beogen niet dat braakliggend terrein te ontginnen; zij willen slechts enkele suggesties naar voren brengen, die tot nauwkeuriger onderzoek mogen aansporen. Ook hier beperken wij ons tot een inleiding ter beoordeling van Marnix' werk.

Een ideaal „Cortegiano” behoort in staat te zijn zich ook op litterair gebied gemakkelijk te bewegen. Daartoe is nodig dat hij op de hoogte is van allerlei klassieke en moderne geschriften; dan zal hij zelf ook actief kunnen bijdragen tot het succesvol doordringen van de nieuwe levensstijl door het geschreven woord. Marnix heeft zich op dit terrein terdege geroerd. In onze dagen eist men van een auteur heel bijzonder dat hij oorspronkelijk is in de gedachten, die hij ontwikkelt, of zeker toch in de vormgeving die hij aan oude waarheden verleent. Benutten wij ideeën of vondsten, die anderen reeds eerder naar voren brachten, dan behoren wij zorgvuldig naar onze bron te verwijzen en wie nooit met iets eigens voor de dag komt, geldt slechts voor een tweederangs auteur. Onze sterk individualistische geaardheid blijft ook de ideeën, die wij aan anderen meedelen, nog als persoonlijke eigendom opeisen. De eerste humanisten stonden hierin nog dichter bij de middeleeuwen met haar groter gemeenschapsbesef; de resultaten van ingespannen geestesarbeid werden toen door publicatie in woord of geschrift eenvoudig prijsgegeven, werden zo gemeengoed voor heel het mensdom, dat er vrij over beschikte. De gebrekkige publiciteitsmiddelen werkten ontegenzeggelijk die praktijk in de hand, maar wij mogen er toch ook een uiting in zien van het toen levendig besef, dat de mens juist in verstandige bezonnenheid zijn eigen volmaaktheid nastreefde en dat allen verantwoordelijk waren voor het verstandelijk ontwikkelingsniveau van heel de mensengemeenschap.

Wanneer nu de eerste symptomen van de nieuwe, humanistische

opvattingen ontluiken en velen, met groot enthousiasme, zich aan dit jonge geestesleven gewonnen geven, wordt de nieuwe levensstijl ook alom in geschriften, die zelf reeds het kenmerk er van dragen, met ijver gepropageerd. Een grootse litteraire bedrijvigheid gaat zich ontwikkelen, waarbij slechts een zeer bescheiden percentage van het voortgebrachte op oorspronkelijkheid kan bogen, maar die in haar geheel ook geen originaliteit beoogde, doch enkel een zo breed mogelijke verspreiding van de nieuwe idee in de nieuwe vorm, om daardoor zo veel mogelijk mensen te bereiken en te winnen. Vandaar dat in de vijftiende en zestiende eeuw vertaalwerk zulk een belangrijke strekking had en zo veelvuldig tot stand kwam; dat was een uitstekend middel tot vulgarisatie, soms van meer ingrijpende betekenis dan een oorspronkelijke bijdrage. Pierre Villey heeft in zijn reeds eerder vermelde studie over *Les sources d'idées au XVIe siècle* daar uitvoerig op gewezen. Een zo breed mogelijke verspreiding der nieuwe vondsten was daarbij het hoofddoel. Of de vertaling uit het oorspronkelijke geschiedde, dan wel op een andere vertaling terugging, was daarbij aanvankelijk bijzaak; zelfs aarzelde de losgeslagen ijver niet het werk van een ander zonder voorkennis van uitgever of auteur eenvoudig te herdrukken, wanneer daardoor een tot dan toe moeilijk bereikbaar afzetgebied kon worden voorzien. Hoezeer de propaganda voorop stond blijkt ook wel heel duidelijk hieruit dat, wanneer daartoe niet een strikte vertaling als middel werd aangewend maar een parafrase of vrije bewerking voor een nieuw taalgebied, deze arbeid als zó belangrijk gold, dat het product zonder meer op naam van de bewerker kon verschijnen. Hetgeen wij thans als plagiaat laken, omdat originaliteit door ons zo hoog wordt aangeslagen, werd toen zonder meer aanvaard, niet slechts omdat het niet zo onmiddellijk opviel, maar vooral ook omdat de propaganda in vertaling en bewerking van niet minder belang werd geacht dan de oorspronkelijke vondst of formulering.

Een vlot vertaler of handig compiler kon zich als propagandist op deze wijze zeer verdienstelijk maken. Wanneer zijn werk succes oogstte, lag het voor de hand dat in het gebied, dat aldus voor de nieuwe ideeën gewonnen werd, hij zelf die nieuwigheden op zijn naam geboekt kreeg: hij toch was de eerste of voornaamste, die deze gedachten in dit milieu had voorgestaan! Speciaal bij de verspreiders van godsdienstige, opvoedkundige en staatsrechtelijke gedachten in de zestiende eeuw moeten wij hierop verdacht blijven. Humanistische vorming maakte iemand bij uitstek geschikt om als vulgarisator van dergelijke opvattingen op te treden en dat leidde er dan gemakkelijk toe om zo iemand ook als vooraanstaand theoloog, pedagoog of staatsrechtsgeleerde in de kring van de door hem gewonnenen te doen beschouwen. Vooral *als theoloog*, wanneer in humanistisch milieu de ijveraar voor godsdienstige opvattingen al „waarlijk theoloog” genoemd wordt! In dit verband vestigen wij de aandacht op een uittaling van Petrus Colonus, „bedienaar des Woords” in de Calvinistische gemeente te Keulen, die in een brief van 5 Maart 1570 aan Beza verslag uitbrengt over de moeilijkheden waarmee hij te kampen heeft. Hij vindt het nodig dat een geschriftje van Schwenckfeld tegen de Calvinisten weerlegd wordt en meent dat Marnix dat het geschiktst kan doen „ob idiomatis germanici notitiam et ocium”, omdat hij bekend is met de volkstaal en er de tijd voor heeft²⁰). De calvinistische humanist is bruikbaar; over theologische vak-geleerdheid wordt niet gerept.

Wanneer wij dus onze blik werpen op de respectabele lijst van Marnix' geschriften, op zijn verhandelingen, polemieken en vele brieven, en daaronder theologische onderwerpen aangeroord vinden, moeten wij niet a priori veronderstellen dat dit alles naar

²⁰) Zie de brief van Petrus Colonus in: H. de Vries de Heekelingen, *Genève Pépinière du Calvinisme Hollandais*, II, pp. 166-168.

inhoud *enkel oorspronkelijk werk* kan zijn. Zijn humanistische vorming, in het voorafgaande beschreven, wettigt veeleer het vermoeden dat hij rijkelijk zijn voordeel heeft gedaan met hetgeen buiten de Nederlanden door anderen al naar voren was gebracht en voor hem, door zijn vorming, gemakkelijker toegankelijk was dan voor het merendeel van zijn landgenoten. Van de andere kant is het te goedkoop en niet verantwoord te veronderstellen dat hij klakkeloos en zonder enige eigen reflex bepaalde auteurs heeft nageschreven. Dat zou in ieder afzonderlijk geval duidelijk moeten aangetoond worden. Geslaagd is men daarin nog niet. Wij vernamen reeds dat professor Bakhuizen van den Brink als zijn indruk weergaf, dat men van directe afhankelijkheid bij Marnix niet heel dikwijls overtuigd geraakt ²¹⁾. Onze persoonlijke indruk bij kennisneming van Marnix' oeuvre is eerder dat wij, zeker met betrekking tot het werk van zijn jonge jaren, met een sterk afhankelijke auteur te maken hebben voor zover het zakelijke argumenten betreft; zelfs in het genre der vormgeving geloof ik niet dat hij zeer oorspronkelijk is, al heeft hij zeker diverse humanistische procédé's zelfstandig toegepast. Wij menen dan ook dat het tot nu ontbreken van een overtuigend bewijs uitsluitend te wijten is aan het hiervoor vereiste, uiterst moeilijke onderzoek, waarvan de omvang, — naar Bakhuizen verklaart, — nauwelijks te schatten is en waarvan bovendien niet kan worden voorspeld dat het afdoende zal zijn ²²⁾.

Immers, allerlei symptomen wettigen de opvatting dat wij in Marnix' godsdienstige geschriften uit de begintijd niet zozeer het werk van een vak-theoloog moeten zien, als wel lekenpropaganda in humanistenstijl. Overzien wij al zijn geschriften, brieven in-clus, van na zijn terugkeer in de Nederlanden aan het eind van zijn academische omzwervingen, dan is dat een typische huma-

²¹⁾ Vgl. hierboven, blz. 181.

²²⁾ *Gedenkboek*, blzz. 82-83.

nisten-nalatenschap. Op de betekenis van het briefverkeer onder humanisten, hebben wij reeds met een enkel woord gewezen²³); de tendenz om zulke correspondentie te bundelen en uit te geven onderlijnt wel duidelijk de nevenbedoeling om aldus enigszins te delen in het aureool van bekwaamheid dat de grootsten omstraalde, terwijl ook het streven om de humanistische opvattingen te propageren op deze wijze kans tot verwezenlijking aanwezig zag. Daarnaast werd de brief ook als litteraire fictie benut. Heel sterk bijvoorbeeld door den Spaansen humanist Antonio de Guevara, bisschop van Mondoñedo, die groot aanzien genoot aan het Castiliaanse hof. Deze doet het voorkomen alsof hij door zijn correspondenten over allerlei kwesties ondervraagd werd en geeft dan zijn antwoorden met een zelfverzekerdheid en uitstalling van eruditie, die overrompelt. Maar op de keper beschouwd is zijn eruditie slechts schijn; Guevara is grenzenloos lichtgelovig, beschikt over een ongebreidelde fantasie en speculeert op de nog geringer kennis van het grote publiek, wanneer hij het doet voorkomen alsof de vrucht van zijn fantasie door hem met zorg uit oude bronnen is te voorschijn gehaald. En in feite heeft ook niemand hem ondervraagd; zijn correspondenten bestaan niet, zijn grootspraak is enkel voor de goê gemeente bestemd. Toch heeft hij geweldige opgang gemaakt; zijn werk werd veel gelezen en graag vertaald en de vertalers huldigen hem als een man met enorme wetenschappelijke verdiensten op allerlei gebied. Zijn procédé vindt navolging en niet uitsluitend in briefvorm, maar ook in het kleed van onderrichtingen, vermaningen, opstellen. Vooral zijn leerling Pedro di Mexia genoot een Europese vermaardheid, terwijl toch diens „eruditie” in gehalte niets beter is dan het werk van zijn meester Guevara. Pas in de *Essais* van Michel de Montaigne krijgt ook de inhoud van dit genre zijn waarde²⁴).

²³) Vgl. hierboven, blz. 176; ook noot 18 aldaar.

²⁴) P. V ille y, *a.w.*, pp. 210-217.

Marnix was in ieder geval met vertegenwoordigers van dit genre bekend; hij bezat een Antwerpse editie uit het jaar 1561 van de *Historia imperial* van Pedro di Mexia²⁵⁾ en heeft in zijn laatste levensjaren ook het werk van Michel de Montaigne bemachtigd²⁶⁾. Of met name onder zijn brieven ook litteraire ficties aanwezig zijn? Wij vonden daar geen positieve aanwijzingen voor; maar wat betreft zijn inleidingen op sommige publicaties en met name die op de *Ondersoekinghe ende grondelijcke Wederlegginge der Geestdrijvische Leere* en op het *Traicté du Sacrement de la sainte Cene du Seigneur* menen wij toch met een dergelijke mogelijkheid serieus rekening te moeten houden. En als ook Marnix de faam geniet een onbeperkte veelweter te zijn, die met verbijsterende eruditie een argeloos lezer overrompelt, zullen wij verstandig doen hem steeds te controleren, omdat het gevaar niet denkbeeldig is, dat ook hij zich wel eens te buiten gaat aan het procédé van de juist vermelde humanisten; een procédé, dat wij toch niet anders dan als wetenschappelijke beunhazerij kunnen kwalificeren.

In heel de briefwisseling van Marnix is slechts betrekkelijk weinig te vinden, dat theologische onderwerpen behandelt. Dit geldt in het bijzonder voor de eerste tijd na zijn terugkeer uit Genève. Een brief uit het jaar 1562, gericht aan Petrus Delenus te Londen, bevat goed beschouwd enkel wat nieuwsberichten²⁷⁾. Dan volgt in 1566 de brief aan Beza, waarover wij onze mening

²⁵⁾ T o o r., *Versch.*, blz. 150: „*Historia imperial* di Pero Mexia, Anvers. 61”.

²⁶⁾ T o o r., *Versch.*, blz. 177: „*Les essays* de Michel de montagne, Lyon. 95”; vgl. *Nouv. Biogr. Gén.*, XXXVI, cc. 55-71: „il en parut dans la même ville (Lyon), 1595, pet. in 8°, une édition, que M. Payen regarde comme la plus mauvaise que l'on eût-jamais publiée”.

²⁷⁾ Deze brief werd o.a. uitgegeven in *Corr. et Mél.*, pp. 111-113. Waarom ze in 1562 en niet in 1561 geschreven is, zie: F. L. Rutgers, *Calvijs invloed op de Reformatie in de Nederlanden*; Leiden 1899, blz. 137.

reeds te kennen gaven²⁸⁾. Uit de jaren 1568-1571 komen een achttal brieven in aanmerking: twee brieven van 19 September 1568 en 10 Januari 1569 aan Pieter Carpentier „in Engelandt”, geschreven van uit „Lutzbourgh”²⁹⁾, waarin Marnix vermaant tot eensgezindheid en verder in hoofdzaak enige opmerkingen maakt over bepaalde artikelen van het Londense consistorie; ze zijn meer kerkrechtelijk dan strikt theologisch te noemen en tekenen ons duidelijk het beeld van een erasmiaanse humanist, met speciaal juridische belangstelling in kerkelijke aangelegenheden. Volgt op 11 Juni 1569 een brief van uit Keulen naar de calvinistische gemeente in Emden³⁰⁾, waarin hij afscheid neemt en bericht over zijn toekomstige werkzaamheden. Dan een rondschrijven aan de vluchtelingengemeenten in Engeland en Duitsland, mede ondertekend door Caspar van der Heyden en gedateerd van uit „Heydelberch en Franckenthall” op 21 Maart 1570³¹⁾; een stichtelijke vermaning tot volharding in eensgezindheid, met practische wenken, die nauwer organisatie der kerken moeten voorbereiden. Ook de brief van Juli 1571 aan de Nederlandse en Franse gemeenten in Londen³²⁾ heeft een dergelijke strekking en beoogt de broeders aldaar te mobiliseren voor een nationale synode. In het voorbijgaan merken wij hier op dat deze activiteit van Marnix in troostend en opwekkend vermaan aan geloofsgenoten ook een tijdverschijnsel is; Matthias Flacius Illyricus in het bijzonder heeft op deze wijze vaak zijn volgelingen bemoedigd en wij vermoeden dat Marnix juist in deze

²⁸⁾ Zie hierboven, blzz. 176-177.

²⁹⁾ Uitgegeven in Toor., I, blzz. 135-160; 161-182.

³⁰⁾ Uitgegeven in Ed. Meiners, *Oostvrieschlandts Kerkelijke Geschiedenisse*; 2 dln., Groningen 1738-1739, I, blz. 426.

³¹⁾ Uitgegeven in Toor., Versch., blzz. 4-38.

³²⁾ Uitgegeven in J. H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*; 3 tom., 4 bdn., Cantabrigiae 1887-1897; II, pp. 365-369.

jaren zich aan dezen Lutheraansen hervormer in de praktijk der propaganda gaarne gespiegeld heeft³³⁾.

Blijven nog slechts drie brieven over, alle uit het jaar 1570; een aan Bernardus Boemius³⁴⁾ en twee aan Aggaeus Albada³⁵⁾, die een meer speculatieve theologische kwestie be-

³³⁾ Flacius Illyricus was in October 1566 naar Antwerpen gekomen om er de Lutherse gemeente te organiseren; hij heeft er ook contact gehad met de Calvinisten. Oranjes streven in die tijd om beide groepen van hervormden in de Nederlanden dichter bij elkaar te brengen, zal daaraan niet vreemd zijn geweest en het lijkt mij zeer waarschijnlijk dat Marnix' aandacht toen op dezen zeer strijdbaren hervormer gevestigd werd, dat hij hem ook persoonlijk heeft leren kennen. (Vgl. L. J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw*; 3 dln. Amsterdam 1945-1947, II, blz. 747; W. F. Dankbaar, *Hoogtepunten uit het Nederlandsche Calvinisme in de zestiende eeuw*, blz. 53). — In Emden heeft hij verder contact gekregen met een Lutherse omgeving en zal hij, van zijn eigen bibliotheek verstoken, gemakkelijker met Lutheraanse geschriften kennis hebben gemaakt. In hoever hij mogelijk Lutheraanse werken benut heeft bij het vervaardigen van zijn *Bijencorf*, zal nog ter sprake komen; hier vestigen wij er alleen de aandacht op dat Flacius Illyricus o.a. heeft uitgegeven: een *Gründliche Verlegung eilicher neuen donatistischen Schriften des Stenckfelds* (sic!), in 1551 een *Vermanung zur geduld und glauben zu Gott, im Creutz dieser verfolgung, geschriben an die Kirche Christi, zu Magdeburg*, en in 1562 een *Fidelis admonitio de Sacrosancto Jesu Christi testamento incorrupto . . .*, hetgeen bij verdere bestudering van den auteur der *Ondersoekinghe ende Gronde-lycke Wederlegginge der Geestdrijvische Leere en der Trouwe Vermaninge aende Christelicke Gemeynten van Brabant, Vlanderen, Henegou, ende andere omliggende landen, beyde die noch onder 't cruyce sitten, ende die buyten'slants geweken zijn . . .*, niet over het hoofd gezien mag worden. Ook van Lucas Osiander ontmoetten wij een *Pia et fidelis ad Gallicas et Belgicas Ecclesias admonitio* (vgl. J. Clessius, *Unius Seculi eiusque Virorum Litteratorum . . . ab A.D. 1500 ad 1602, nundinarum autumnalium inclusive, Elenchus consummatissimus Librorum . . .*; 2 tom., Francofurti 1602, p. 66). Het illustreert in ieder geval het genre-karakter van dergelijk werk. Vgl. W. Preger, *Matthias Flacius Illyricus und seine Zeit*; 2 dln., Erlangen 1859-1861, I, SS. 298-353; II, SS. 228-309.

³⁴⁾ Uitgegeven o.a. in *Corr. et Mél.*, pp. 119-141.

³⁵⁾ Uitgegeven o.a. in *Corr. et Mél.*, pp. 142-150; 151-169.

handelen. In alle drie wordt eigenlijk eenzelfde materie besproken, zij het ook onder verschillend aspect; Marnix heeft zich blijkbaar in deze tijd bijzonder geïnteresseerd voor de natuur van Christus, in zover de hierbij oprijzende problemen consequenties inhielden voor het verschillend gevoelen van Calvinisten en de volgelingen van Schwenckfeld en andere „Geestdrijvers”, waarmee hij tijdens zijn verblijf in Duitsland contact had gekregen. In deze jaren heeft hij zich natuurlijk geleidelijk aan in die materie wel kunnen verdiepen. Deze brieven vragen dus een nadere bestudering. Daarbij zal uitgevorst moeten worden of Marnix de argumenten, die hij ontwikkelt, zelf heeft opgebouwd, dan wel aan reeds bestaande geschriften van geestverwanten heeft ontleend. De reden waarom wij dit urgeren is mede gelegen in de omstandigheid dat in de tijd, waaruit deze brieven dateren, de *Bijencorf* reeds verschenen was en wij nog zullen zien, hoe dit geschrift speciaal de veronderstelling wettigt, dat Marnix wel meer ruim gebruik maakte van reeds bestaande publicaties.

„Theologische” brieven ontmoeten wij verder niet meer tot in het jaar dat Marnix zijn correspondentie met *Baius* begint. Wij zijn dan echter al in 1577; de grenzen, die wij bij deze studie vooropzetten, mogen ons verontschuldigen wanneer wij aan geschriften uit die tijd thans geen bijzondere aandacht besteden. Onze beschouwingen over Marnix’ schriftelijke nalatenschap beogen thans enkel te laten zien, hoe de eerste jaren na zijn studietijd de juistheid van het beeld niet weerspreken, dat wij in de voorafgaande hoofdstukken zagen oprijzen. Hoe hij zich in later jaren ontwikkeld heeft moge het voorwerp van een verdere studie zijn, waarbij — naar wij vertrouwen — onze summiere uiteenzetting in dit hoofdstuk als wegwijzer kan dienst doen.

Op gelijke grond mogen wij ook Marnix’ werk op scripturistisch gebied onbesproken laten. Al schijnt hij zich tijdens zijn krijgsgevangenschap in Utrecht van 1573 tot 1574 met zijn

Hebreeuws Psalmboek vertroost te hebben, de eerste uitgaaf van zijn berijming van Davids Psalmen dateert toch pas van 1580. In 1591 verschijnt een nieuwe, verbeterde editie, nu vermeerderd met *Het Boeck der Heylige Schriftuerlicke Lof-Sangen* en gedurende de laatste jaren van zijn leven was Marnix als officiële Bijbelvertaler der Heren Staten werkzaam. In deze laatste qualiteit heeft hij, mede in beslag genomen door andere opdrachten, niet veel gepresteerd; toch schijnt hetgeen hij verzorgde niet zonder verdienste te zijn. Wij mogen dan ook opmerken dat hij juist door zijn humanistische vorming tot dit soort „theologisch” werk het best in staat was. Evenals Erasmus mag hij ons verklaren: „Ego mihi non arrogo Theologiae scientiam, et tamen non arbitror me usque adeo rudem Theologiae, ut non potuerim vertere Euan-gelia et Epistolas Apostolicas” en wij kunnen hier bijvoegen: „ook de geschriften van het Oude Testament”³⁶). Intussen blijft het opmerkelijk dat hij deze werkzaamheid als Psalm berijmer begon en daarmee weer optrad als Nederlands vertegenwoordiger van een typisch humanistisch genre. Pierre Villey heeft ook hierop duidelijk de aandacht gevestigd³⁷) en wijst voor Frankrijk alleen al op Marot, Beza, Poitevin, Budé, Robert Estienne, Gabriel du Pui Herbault, Renaud de Beaune en Philippe Desportes; in Duitsland deed men daar niet voor onder en Marnix bezat verschillende van dergelijke werken in zijn bibliotheek³⁸). In hoever heeft zijn werk daar

³⁶) Vgl. hierboven, blz. 33, noot 19.

³⁷) P. Villey, *a.w.*, p. 124. Vgl. ook: J. Plattard, *a.w.*, pp. 153-155; en Am. Polet, *a.w.*, pp. 86-90, waar een en ander wordt meegedeeld over een dichterlijke, latijnse parafrase van sommige Psalmen door Petrus Nannius, die wel een van Marnix' eerste leermeesters in Leuven is geweest.

³⁸) Om een indruk te krijgen van de veelvuldigheid van dergelijke bewerkingen van het Psalterium, is het voldoende de catalogus van een grote bibliotheek, als bijv. van de Gem. Universiteit van Amsterdam na te slaan. Uit Marnix' bibliotheek signaleren wij:

Toor., *Versch.*, blz. 125: „Psalterium Hebreum, Graecum, Arab. Chal-

rechtstreeks, of misschien ook maar half bewust invloed van ondergaan? Een punt van onderzoek nog; de mogelijkheid moet echter niet a priori worden verworpen. Want al verzekert Marnix ons dat hij rechtstreeks aansluit op de Hebreeuwse tekst, wij mogen ons toch afvragen of hij niet volstaan heeft met een vrij globale contrôle naar het Hebreeuws, in plaats van enkel de grondtekst te gebruiken. Hij had Hebreeuws geleerd, maar kan toch moeilijk als Hebraïst beschouwd worden; er is een tijd in zijn leven geweest dat hij even vreemd tegen een Hebreeuwse tekst aanzag, als thans de doorsnee-jurist, die zich plotseling aan enkele versregels van Homerus moet wagen en spijtig constateert, dat hij sinds zijn eindexamen op het gymnasium heel wat aan kennis van het grieks heeft ingeboet³⁹⁾. Ik geloof niet dat wij zijn

daicum, cum tribus Latinis interpret. & glossis. Taurini 1516".

blz. 131: „Psalmi aliquot quatuor illustrium poetarum & nonnulli Graece. Henr. Steph. 56".

blz. 132: „Psalter overgheset door Joh. Bugenhagen in Latijn, ende Mart. Bucerum in Duytsch. Amsterdam. 81. Der XXIX Psalm ausgelegt durch Johan Bugenhagen. 42".

blz. 133: „Psalterium cum paraphrasi diuersorum authorum, Argent. 45. Psalmboeck Wilhelmi van Haecht. Antw. 79".

blz. 135: „Anton. Flaminus in Psalmos. Antver. 47".

blz. 141: „Deu Duytschen Psalter Lutheri, Maechdenburg. 67".

blz. 142: „Psalterium Buchanani. Herbornae. 92. — Idem Psalterium, Orengiae. 75. — Idem Eobani Hessi, Lugd. 57. Sacri Psalmi del Signor Paschali. In Geneua. 92. Version d'aucuns Pseumes par Ph.D.P. 91".

blz. 143: „Hondert Psalmen Davids van Vytenhove. — Psalmen Davids van Henrick Philips. 88. — Psalmen van Ian Vytenhove, Londen. 61. Psalmen Davids, hooghduytsch. 69".

Verder een grote collectie Bijbeluitgaven, commentaren en vertalingen.

³⁹⁾ Op 21 Juli 1586 schreef Marnix in een brief aan Bon. Vulcanius dat hij tegen een Bijbelvertaling, waarvan toen al sprake was, zeer ernstig („vehementer") opzag, daar hij zijn Hebreeuws vrijwel vergeten was („ut enim eum fateor video me linguam hebraicam propemodum dedidicisse"). Zie de brief in het handschrift, in de collectie *Vulc. 106 I*, van de Leidse universiteitsbibliotheek.

desbetreffende uiting als overdreven bescheidenheid moeten opvatten, evenmin als zijn verklaring aan Johannes Drusius in een brief van 17 Juni 1594, dat het hem verre van aangenaam is dat zeer velen op hem hun oog richten om de Bijbelvertaling tot stand te brengen⁴⁰). Bescheidenheid lag ook niet direct in zijn aard⁴¹) en de nevenbedoelingen, die tenslotte bij zijn benoeming hebben meegesproken, hebben wel zo veel gewicht in de schaal gelegd dat ook Van Schelven meent zijn uitverkiezing kwalijk een serieuze poging tot het verkrijgen van een goed vertaalde Bijbel te mogen noemen⁴²). Dat Holland hem als een verdienstelijk man officieel erkende en honoreerde, zal hem in deze benoeming meer voldoening hebben geschonken, dan het werk dat hem hierin — misschien „pro forma” — op de schouders werd gelegd.

Van de overige geschriften uit Marnix' vroege levensjaren kunnen wij die met klaarblijkelijk politieke bedoeling geschreven zijn, geheel buiten beschouwing laten, ook al wordt nog al eens een beroep gedaan op Schriftuurteksten en voorbeelden, naast citaten en exempels aan de heidense oudheid ontleend. Voor humanisten was zowel het een als het ander „oudheid”. Als „godsdienstige geschriften”, waarvan Marnix' auteurschap vaststaat, releveren wij hier alleen nog: *Van de beelden afgheworpen in de Nederlanden in Augusto 1566*, zijn *Vraye Narration et Apologie des choses passées au Pays-Bas, touchant le Fait de la Religion, en l'An M.D.LXVI. par ceus qui ffont profession de la*

⁴⁰) Zie het excerpt uit Marnix' brief aan Drusius in: *Abelus Curian-der, Vitae, operumque Joh. Drusii editorum et nondum editorum, delineatio et tituli*. Franekerae 1616, p. 13: „Id vero vehementer doleo, plerosque nostros homines in me videri oculos defixisse”.

⁴¹) Vgl. bijv. een uiting van Scaliger over Marnix: „C'est un bel esprit, mais il estoit presomptueux.” in: *Prima et altera Scaligerana*, II, p. 151.

⁴²) A. van Schelven, a.w., blz. 209.

*religion réformée au-dit pays*⁴³), en natuurlijk de *Bijencorf*. De *Vraye Narration* is een nadere uitwerking van het eerst genoemde geschrift, dat door Marnix zelf niet is uitgegeven; zij vertoont onmiskenbaar een gedeeltelijk politieke strekking. Na Robert Fruin heeft Van Toorenenbergen zeer nadrukkelijk gewezen op de sterke overeenkomst van *Bijencorf* en *Vraye Narration*⁴⁴); aangezien wij thans geen gedetailleerde bespreking van Marnix' werk willen geven, doch enkel wat algemene lijnen willen uitstippelen, waarlangs men zich een oordeel kan vormen over de aard van dat werk, en de *Bijencorf* gemakkelijker als enkel „godgeleerd” werk kan beschouwd worden dan de *Vraye Narration*, volstaan wij met een nadere beschouwing over de *Bijencorf* alleen. Dat geeft ruimschoots gelegenheid om onze „historische inleiding” te voltooien en kan meteen voldoen aan het gerechtvaardigd verlangen toch iets meer te vernemen over het werk, dat doorgaans als Marnix' beste theologische prestatie wordt beschouwd.

De Bijencorf

In het voorafgaande¹⁾ hebben wij reeds gezien, hoe veel auteurs, vooral in de laatste eeuw, op royale wijze aandacht schonken aan de litteraire qualiteiten van Marnix' werk in het algemeen en van zijn *Bijencorf* in het bijzonder. Op zichzelf genomen sluit dat, gelukkig, theologische waarde van zijn geschriften niet uit. Bedoelde auteurs signaleren vooral de *Bijencorf* als satyre van ongemeen formaat en benadrukken reeds min of meer dat dit genre in Marnix' tijd niet uitzonderlijk is; ook hebben zij wel oog voor afhankelijkheid van Marnix' stijl ten opzichte van bepaalde voorgangers. Twee kwesties rijzen nu op: In hoever is het genre der

⁴³) Beide werken werden uitgegeven in Toor., I, blzz. 1-34 en 35-133.

⁴⁴) Toor., I, blzz. XX e.vv.; R. Fruin, V.G., VII, blzz. 99-110.

¹⁾ Hierboven, blzz. 185 e.vv.

satyre te verenigen met wetenschappelijke theologie? en: Hoe ver gaat Marnix' afhankelijkheid? Heeft hij enkel een gewild procédé gevolgd, maar dat zelfstandig verwerkt; of is hem dat misschien nog te veel geweest?

Marnix' werkwijze in zijn *Bijencorf* mag bekend worden geacht: hij doet zich hier voor als een goedgegelovig Katholiek, die met verontwaardiging de afwijkende gevoelens van Lutheranen en Calvinisten bestrijdt, maar op zo'n bespottelijke wijze, dat ieder de dwaasheid van het verdedigde standpunt aanvoelt en dus geneigd zal zijn de bestreden sententies te onderschrijven. Het doorredeneren op een bepaalde stelling om te laten zien dat zij tot absurde consequenties leidt, kan ontegenzeggelijk wetenschappelijke verdienste bezitten; dat daarbij een spottende toon wordt aangeslagen behoeft aan het wetenschappelijk waardevolle geen afbreuk te doen en kan voor de lezers iets aantrekkelijks hebben. Maar vergeten mogen wij daarbij niet dat de spot geen nieuw argument oplevert en de waarde van de redenering als zodanig niet verhoogt. Een satyre kan een wetenschappelijk-theologische waarde bezitten, nl. als de doorredeneringen „ad absurdum” goed zijn opgebouwd én, laat ons dat toch vooral niet vergeten, de aldus bestreden stellingen goed en eerlijk werden opgezet. Anders is het eenvoudig een vechten tegen windmolens óf, erger nog, bewuste laster, waarbij een vertoon van geleerdheid in de sarcastische bestrijding de argeloze lezer over het hoofd doet zien, dat de aldus bestreden stelling de tegenstander geheel ten onrechte in de schoenen geschoven is.

Professor Bakhuizen van den Brink bespreekt in zijn opstel over *Marnix als Godgeleerde* uitvoerig diens spotlust en sarcastische hoon en signaleert daarbij een uiting van Marnix zelf, waaruit blijkt dat deze zich tot zulk een methode liet leiden door de hardheid van zijn tegenstander: „Mais tu me diras, Qu'il n'est pas convenable de gausser en choses graves, qui concernent

l'honneur de la Majesté du Dieu vivant, et le salut des ames Chrestiennes. Je le confesses. Aussi ne sera il pas question, quand nous rechercherons la verité. Car nous entendons de la proposer avec tout le respect et reverence, qui corresponde à la dignité du subject. Mais si paraventure nous trouvons que ceux que l'on a desia un million de fois rembarrez avec vifves et suffisantes raisons, et que l'on voit qu'ayans beu leur honte, ils ne font que remettre leurs badineries en campagne, les embellisans seulement de nouveaux fards et afficquets pour piper les ames Chrestiennes: n'estes vous pas d'avis de descouvrir leur vergogne à la veue de tout le monde, puis que leur obstination et impudence par trop effrontée n'admet aucun autre remède?"²⁾). Alles goed en wel, maar aangezien dit de grondgedachte van de *Bijencorf* in zijn geheel is, moet aan dit werk in zijn geheel ook het kenmerk van wetenschappelijke theologie worden ontzegd, te meer daar de sententies, die Marnix als katholieke opvattingen poneert en bestrijdt, in werkelijkheid geen katholieke leerstellingen zijn, maar, ontsproten aan een bevooroordeelde fantasie, hoogstens als aap er van kunnen fungeren. Hetgeen ook nog al eens de uitdrukkelijke bedoeling van den auteur is geweest. Ieder Katholiek, die enigszins onderlegd is, ervaart dit onmiddellijk en het is ook wel zó evident, dat ook niet-Katholieken er niet geheel aan kunnen ontkomen³⁾. Wel zeer kras formuleerde Dr. G. J. Hoogewerff, die een vergelijking maakte tussen Marnix en Stalpaert van der Wielen, zijn oordeel wanneer hij schrijft: „Tegenover den harts-tocht van Marnix is Stalpaert nobeler en bezadigder in den strijd, dien hij voert. Hem, den geestelijke, zou nooit de verbittering ge-

²⁾ *Gedenkboek*, blzz. 89-90.

³⁾ Zo Dr. J. van Ham, a.w., blz. 44: „Natuurlijk doet Marnix de leer der kerk geen recht. Zijn formuleringen, zijn rangschikking der argumenten en keuze der bewijsplaatsen, zijn voorbeelden zijn er op berekend de kerkleer verwerpelijk en belachelijk te maken". Vergelijk voor een detail ook Dr. J. N. Bakhuizen van den Brink, in *Gedenkboek*, blzz. 99-100.

voerd hebben tot een vlijmend strijdschrift, als ieder moet toegeven, dat de Roomsche Bijkorf is, met bedoeling lasterlijk, een moedwillig door 't slijk scheuren (sic!) en vertrappen van zaken, die anderen 't heiligst zijn; *want de schrijver was zelf te beschaaft en te geleerd om niet zeer goed te weten dat hij lasterde*"⁴). Wij zouden dit nog enigszins willen temperen door de mogelijkheid open te houden dat Marnix in sommige punten, als kind van zijn tijd, al behept is geweest met een goede dosis „superstition scientifique" ten opzichte van de Katholieke leer.

Kunnen wij derhalve de *Bijencorf* bezwaarlijk als een wetenschappelijk theologisch werk beschouwen, als litterair product, waarin ook theologische kennis verwerkt is, blijft het toch zeer opmerkelijk. Bijzonder valt op dat wij hier weer een typisch humanistisch voortbrengsel voor ons hebben. Bakhuizen typeert de inhoud als „een ongematigde stroom van praktische, historische, legendarische en vooral dogmatische verwijten, ironieën, persiflages en rare grappen, die voor een groot deel gemeengoed der polemische litteratuur van dien tijd waren, doch in deze satyre weder een oorspronkelijken vorm ontvingen"⁵). Inderdaad is in verschillende detailstudies gewezen op allerlei auteurs, waaraan Marnix diverse anecdotes, grollen en ook stijleigenaardigheden kan hebben ontleend; Rabelais wordt in dit verband het meest genoemd, maar daarnaast komen toch ook Calvijn, Petrus Viretus, Henri Estienne en anderen ter sprake⁶).

⁴) Dr. G. J. Hoogewerff, *De dichter Joannes Stalpaert van der Wielen*, in: *Oud-Holland*, XXIX, 1911, blzz. 89-111; i.c., blz. 110. Cursivering in de tekst van ons, C. N.

⁵) Dr. J. N. Bakhuizen van den Brink, *Philips van Marnix van St. Aldegonde, 1540-15 Dec. 1598*; in: *De Gids*, CIV, 1940, 3e deel, blzz. 1-22; i.c., blz. 7.

⁶) Zie bijv. L. Sainéan, a.w., pp. 261-302. Ook de reeds vermelde bijdrage van G. Charlier, in *Gedenkboek*, speciaal blzz. 210-212.

Wij geloven dat het weinig zin heeft een gedetailleerd onderzoek naar dergelijke afhankelijkheden in te stellen; een onnoemelijk aantal grappen, aardigheden en pittige gezegden waren door humanisten gebundeld voor algemeen gebruik en worden dan ook tot in den treure herhaald⁷⁾; zij behoeven nog niet op rechtstreekse afhankelijkheid van bepaalde auteurs te duiden, al geven zij wel onomstotelijk te kennen dat wij in zo'n geval met een geschoolde humanist te doen hebben. Maar juist deze constatering waarschuwt ons ook dat eveneens de satyrische vorm, die Marnix benutte, aan humanistische voorbeelden kan ontleend zijn. Het procédé van een aanval door schijnbare verdediging was immers niet nieuw. Reeds aan de Middeleeuwen was het genre niet geheel vreemd; een enigszins gevarieerd voorbeeld er van bezitten wij in een strijdschrift uit de tijd van Paus Gregorius VII, getiteld: *Wenrici scolastici Trevirensis Epistola, sub Theoderici Episcopi Virdunensis nomine composita*. De schrijver doet zich voor als een trouw aanhanger van den Paus, maar brengt alle verwijten en grieven tegen hem in zeer scherpe vorm naar voren, zonder enige twijfel aan de juistheid en gegrondheid te uiten; enkel vraagt hij raad, wat hij toch in 's hemelsnaam moet antwoorden, want hij staat beschaamd en moet een en ander in geweten afkeuren. Een aanval onder het mom van onderworpenheid, door Hendrik IV naar waarde geschat en beloond⁸⁾. Maar zuiverder nog vinden wij het procédé

7) Vgl. hierover E. Daxhelet, a.w., pp. 145 ss., waar hij de verdiensten van Barlandus, voorganger van Nannius aan het Busleidianum, in dit opzicht beschrijft.

8) Zie de bewuste brief, uitgegeven door Kuno Francke, in: *Monumenta Germaniae Historica; Libelli de lite imperatorum et pontificum saeculis XI et XII conscripti*. Tom. I, Hannoverae 1891, pp. 280-299. Vgl. C. Mirbt, *Die Publizistik im Zeitalter Gregors VII*, Leipzig 1894, SS. 23-25. Marnix kan via Flacius Illyricus' *Antilogia Papae* met verschillende geschriften uit de strijd tegen Paus Gregorius bekend zijn geraakt; dat hij ook de brief van Wenrich heeft gekend, is mij nog nergens gebleken.

in de *Epistolae obscurorum virorum*⁹⁾ en in enkele onderdelen van de *Baldus van Merlin Cocai*, een auteur, zoals wij zagen, aan Marnix niet onbekend, die ook de eigenlijke inspirator van Rabelais is geweest¹⁰⁾. Voor Paolo Giovio heeft Marnix ook belangstelling gehad; zonder ons in deze kwestie speciaal te verdiepen, wijzen wij er toch op dat een autoriteit als Ludwig von Pastor Giovio's *Vita Hadriani* als een satyre beschouwt, waarin onder schijnbare lof de Nederlandse Paus heftig becritiseerd wordt¹¹⁾. Het sprekendst voorbeeld echter van deze tactiek vinden wij bij Marnix' leermeester Theodorus Beza, die onder de schuilnaam Magister Benedictus Passavantius reeds in 1553 op een dergelijke wijze de Katholieke Kerk bestreed. Dr. J. G. Sterck wijst hier op in zijn onlangs verschenen studie over de *Protestantse Bronnen van Marnix' Biënkorf* en acht het

⁹⁾ „Zelden is hatelijker, maar te gelijk fijner en geestiger persiflage verschenen. Want de schrijver gaf de Dominicanen zelf de pen in de hand en liet hen met de grootste argeloosheid de belachelijkste domheden en onbeschaamdheden neerschrijven, waartoe men in de kringen der humanisten hen in staat achtte”. Aldus Dr. H. Brugmans in zijn, mede door Dr. G. W. Kernkamp verzorgde *Algemeene Geschiedenis*, 2e druk, Leiden, z.j., III, blz. 53.

¹⁰⁾ Teofilo Folengo, de Benedictijn die onder het pseudoniem Merlin Cocai schuilgaat, bespote aldus de monniken, die zich tegen humanistische beoefening der schone letteren kantten. Over Rabelais' afhankelijkheid van Folengo, zie: (P. Lacroix - G. Brunet), *Catalogue de la Bibliothèque de l'Abbaye de Saint-Victor au seizième siècle, rédigé par François Rabelais, . . .*, Paris 1862, pp. 293-294.

¹¹⁾ L. von Pastor, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance und der Glaubensspaltung*, IV, 2, (5de-7de druk), Freiburg i.Br. 1923, SS. 153-154. Vgl. Benedetto Croce, *Intorno a Paolo Giovio*, in: *La Critica Rivista di Letteratura, Storia e Filosofia*, XXVII, 1929, pp. 178-181. Ook Giovio's *Elogia doctorum virorum . . .*, die wij raadpleegden in een Antwerpse editie van 1557, zijn soms sarcastisch in het loven van bepaalde figuren.

ook hoogstwaarschijnlijk dat Marnix door het geschrift werd geïnspireerd ¹²⁾).

Ook het genre van allerlei onderdelen van de *Bijencorf* releveert nog bijzonder het humanistisch karakter er van. Wij denken dan met name aan de vele anecdotes die verhaald worden, aan de grove woordspelingen, aan de stijleigenaardigheden, waardoor dit werk er een van het macaronisch genre mag worden genoemd. Liefde voor anecdotes, luimige vertelsels met soms serieuze tendenz, was reeds op het einde der vijftiende eeuw van uit Italië naar Frankrijk overgeslagen. De *Cent Nouvelles nouvelles* vormen de eerste bundel van dit genre in het Franse taalgebied. Zeer instructief is hetgeen Jean Plattard meedeelt over een dergelijk werk, *Heptameron* getiteld en ontstaan aan het hof van koningin Margaretha van Navarre: „Si nous en croyons la déclaration du prologue, l'auteur n'aurait rapporté nulle nouvelle qui ne soit véritable, au contraire de Boccace. Et Marguerite de multiplier les garanties d'authenticité de ses historiettes, donnant des dates, citant des noms de lieux, parfois alléguant des té-

¹²⁾ Deze studie van Sterck verscheen in *Sacris Erudiri, Jaarboek voor Godsdienstwetenschappen*. I, 1948, blzz. 299-322 (Brugge-'s Gravenhage 1948). Zie blzz. 316-317: „In de *Epistola Magistri Passavantii* . . . treft ons voortdurend de gewild-potsierlijke apologie van het Katholicisme, het spottend exposé van de Roomse verdediging, procédé dat zo doorlopend aangewend wordt door Marnix. Dezelfde spot met de *Magistri nostri*, hetzelfde schijnbaar naïef beroep op *Patres*, *Concilia*, Decreten, Joden en Pausen: allemaal uitspraken die de Roomse Kerk plaatst boven het gezag van de Schrift, uitspraken die dan echter weer steeds met elkaar in tegenspraak zijn. Kortom: een spottende schijnverdediging van het Katholicisme, die feitelijk de scherpste aanval is, en een pseudo-aanval tegen het Calvinisme, die in werkelijkheid de meest doorslaande verdediging wordt. Methode en toon van den Biënkorf vertonen zoveel en zulke doorlopende gelijkenis met dit pamflet van Beza, dat de invloed van dit laatste ons als hoogstwaarschijnlijk voorkomt. Teksten aanhalen kan hier bezwaarlijk geschieden, daar het niet zozeer een concrete passage is, als wel de doorlopende lijn van het pamflet die ons de afhankelijkheid doet aanvaarden”.

moignages formels. Peine perdue! Nos érudits ont retrouvé de ses anecdotes des versions antérieures de plusieurs siècles à la génération de la Renaissance. La précision historique et géographique dans l'*Heptaméron* n'est pas seulement une garantie d'authenticité, fort précieuse, en fait: elle est un élément de réalité dans le récit. Le réalisme était une tradition du genre: Marguerite s'est efforcée de s'y conformer" ¹³⁾).

Bij Marnix' verhalen in de *Bijencorf* zal men met deze eigenaardigheden in de beoordeling er van ook rekening moeten houden. In verband hiermee herinneren wij aan hetgeen wij opmerkten over de zelfverzekerdheid van humanisten als Guevara en zijn school en worden wij dubbel voorzichtig in het vertrouwen op Marnix' beweringen, met hoeveel aplomb en schijn van argumenten zij ook naar voren worden gebracht. Als Dr. J. van Ham constateert: „Marnix doet niet aan vervalsing. Al zijn citaten mogen nagerekend worden" ¹⁴⁾, vermoeden wij dat deze auteur nog te weinig bekend is met de wijze, waarop veel humanisten hun werk componeerden. Dan lijkt ons hetgeen Dr. H. A. Enno van Gelder opmerkt van groter realiteitszin te getuigen: „in blinde ijver dicht Marnix aan hen (de priesters) ook allerlei toe, wat hij in rustiger tijden nooit zou hebben geschreven, worden de ongeloofwaardigste beschuldigingen geloofd. Het zijn het gebrek aan kritiek, de overmaat van ressentiment, de eenzijdigheid, die ons uit fel bewogen dagen bekend zijn; alleen behoudt Marnix zijn humor ook in deze sfeer...." ¹⁵⁾. Dit gebrek aan critiek zouden wij echter niet uitsluitend willen toeschrijven aan die „fel bewogen dagen" maar evenzeer aan de mentaliteit van voor de humanistische opvattingen gewonnenen, bij wie veelal de

¹³⁾ J. Plattard, *a.w.*, pp. 17-26. Cursivering in de tekst door ons, C. N. — Zie ook: P. Villey, *a.w.*, pp. 59, 80-81 en 162.

¹⁴⁾ Dr. J. van Ham, *a.w.*, blz. 45.

¹⁵⁾ Dr. H. A. Enno van Gelder, in *Gedenkboek*, blzz. 262-263.

„superstitions populaires” van de middeleeuwen vervangen waren door „superstitions scientifiques”¹⁶⁾.

De stijleigenaardigheden, die de *Bijencorf* gemeen heeft met werken die tot het macaronisch genre behoren, plaatsen ons ook onmiddellijk in humanistische sfeer. Rabelais is hier natuurlijk de auteur die, ten volle gesavoureed in het milieu waarin ook Marnix zich na zijn terugkeer uit Genève bewoog¹⁷⁾, onmiskenbaar van invloed is geweest. Maar wij zagen reeds dat deze op zijn beurt in de leer was gegaan bij Merlin Cocai; en zo verzeilen wij vanzelf in het brede vaarwater van de grote humanistische stroom, die van uit Italië zowel Frankrijk als de Nederlanden bevruchtend besproeid heeft. Alleen merken wij hier nog op dat deze stroom ook Genève niet onberoerd heeft gelaten; een pamflet, door Beza tegen Heshusius vervaardigd en in 1561 te Genève uitgegeven, vonden wij gekarakteriseerd als „un specimen curieux de satire théologique, écrit en latin macaronique”¹⁸⁾. Zeer tekenend is het ook dat juist J. Fischart de voornaamste vertegenwoordiger van het macaronisch genre in de Duitse letteren, een vertaling van Marnix' *Bijencorf* in het Hoogduits heeft verzorgd.

Ook de *Bijencorf*-allegorie, waarin Marnix zijn satyre gestoken heeft, is niet zo oorspronkelijk als men wel eens wil doen voorkomen. Dr. J. G. Sterck heeft hierover opgemerkt dat in de litteratuur der zestiende eeuw die *Bijencorf*-allegorie wel zeer kenschetsend voor Marnix is: „niemand heeft het bijenmotief van Thomas van Cantimpré zó breedvoerig uitgewerkt als hij dit

16) Vgl. P. Villey, *a.w.*, p. 201.

17) L. Sainéan, *a.w.*, p. 268, waar in dit verband speciaal „le sire d'Escaubecque” en Egmont worden vernoemd; vgl. hierboven, blzz. 178 e.vv.

18) H. de Vries de Heekelingen, *a.w.*, II, pp. 8-9.

deed" ¹⁹⁾. Dat is misschien waar, maar niettemin was de toepassing van dit motief op kleiner schaal toch niet direct zeldzaam te noemen. Het uitwerken met allegorische strekking van sommige eigenschappen van bepaalde insecten, kan men herhaaldelijk ontmoeten; en het bijenmotief was zeker gewild. Marnix' werk zal dit aanmerkelijk bevorderd hebben, maar ook vóór zijn *Bijencorf* treffen wij het al aan. In uiterst beknopte vorm als in de apologie, die Maarten Dorpius richtte tot Meinard Man, waar hij klaagt over de laster, waarvan hij het slachtoffer is: „Quidnam tam circumspecte dicas quod non male narrando depravari possit? quod non calumniantium morsibus sit obnoxium? si quis hoc sibi vnum studio habeat, vt veluti araneus quidam obambulans, ex optimo quoque flore venenum hauriat, vnde argumentosa apicula Christiani mellis aluearium concinnaret?" ²⁰⁾. Maar ook in

¹⁹⁾ Dr. J. G. Sterck, Van „Commentaire" tot „Tableau". Een bijdrage tot de studie van Marnix' godsdienstig proza, in: *Leuvense Bijdragen, Tijdschrift voor moderne Philologie*, XXXVI, 1944-1946, blzz. 79-119; i.c., blz. 99.

²⁰⁾ H. de Vocht, *Monumenta Humanistica Lovaniensia. Texts and Studies about Louvain Humanists in the first half of the XVIth century. Erasmus - Vives - Dorpius - Clenardus - Goes - Moringus*. Louvain 1934; p. 84, rr. 169-174. Een dergelijke uiting vinden wij ook in de aanhef van Jacobus Heerbrandus' „Epistola dedicatoria" in zijn *Disputatio de Multiplici, et horrenda Pontificiorum Doctorum Idololatria . . .*, Tübingae. 1578: „Advolavit inde ex Hispania usque foeda quaedam musca, seu dicere quis malit, vespa, de examine Jesuitarum: armata aculeis, non e Scriptura sacra petitis: qua parte musca plane est inermis: sed partim conuitijs, clamoribus et ferocia, partim vero Traditionibus, et doctrinis humanis, tanquam stridore, et susurro, vespa est instructa". P. Godet, *Histoire littéraire de la Suisse Française*, Paris 1895, p. 86 tekent de *Métamorphose chrétienne* van P. Viret als „une amusante promenade à travers le règne animal; Viret y . . . mêle aux riantes descriptions des mœurs des fourmis, des araignées ou des abeilles, des traits de satire fort piquantes contre les moines mendiants". Dit citaat uit Godet troffen wij bij J. G. Sterck, *Protestantse Bronnen van Marnix' Biënkorf*, in *Sacris Erudiri* I, (1948), blz. 316. Op blz. 318 wijst Sterck ook op de aanwezigheid van het bijenmotief bij Theodorus Beza.

veel omvangrijker gedaante, als in het traktaatje: „*MIRABILIA URBIS ROMAE. Das ist. Die wundersame verwunderliche Wunder / so inn der Statt Rom dem grossen Roemischen Binnkorb zu finden / mit erzehlung derselben Zellinen unnd Huelinen / Auch was fuer Bienenkoenig / von anfang desselben / biss auff die grosse Hummel Silvestrum I. In dem regiert / den besessen unnd jnngehabt haben. Sampt ihren Stationischen auss unnd ein schwirmungen. Erstlich durch M. Steffan Blanck von Passaw, Anno 1500, zur zeit Alexandri 6. seiner regierung im Neundten Jahr / im Binenkorb selbst in Truck verfertiget. Nun aber zu sonderer ergetzlichkeit / der Plaetel Binen und Clericwuermlin / auch Klosterhummeln dem Roemischen Brotkorb / weil noch viel Heilthumbs raenfftlin darin zu finden / an zusetzen / bey gefuegt / angehaenckt obs/schon die Pfaffen kraenckt*”²¹⁾. Een pamflet zonder de uitgesproken hatelijkheid en grofheid van Marnix’ *Bijencorf*, maar waarin men toch duidelijk tussen de regels door den auteur hoort lachen en meewarig zijn schouders ziet ophalen over zoveel Roomse naïeviteit. Of Marnix dit werkje heeft gekend konden wij niet achterhalen; de omstandigheid dat het opnieuw werd uitgegeven met o.a. Calvijns verhandeling over de Roomse reliekenverering — óók een satyre — en met een kleine bijdrage van Marnix’ Duitsen vertaler J. Fischart, laat echter zien dat het in het gereformeerde kamp niet onopgemerkt gebleven is.

Al met al zijn er zo voldoende aanwijzingen om de *Bijencorf* als een typisch humanistisch geschrift te mogen beschouwen. Gezien nu de tendenz der humanisten om hun ideeën op vlotte wijze vooral te vulgariseren, klemmt nu te meer de vraag: in hoever is dit werk van Marnix oorspronkelijk? hoe moet een eventuele

²¹⁾ Als aanhangsel herdrukt in: *Der Heylig Brotkorb. Der Heil. Roemischen Reliquien / oder wuerdigen Heiligthumbs Procken; Gedruckt zu Christlingen / bey Ursino Gutwino 1608.*

afhankelijkheid van zijn bronnen worden gekarakteriseerd? Zoals bekend verscheen de *Bijencorf* als een „clare ende gronde-
licke wtlegginghe des Sendbriefs Meester Gentiani Hervet”. De
eerste uitgave dateert van 1569. In de tijd dat wij met deze studie
een aanvang maakten en daartoe Marnix’ boekenschat systema-
tisch catalogiseerden, viel onze aandacht reeds bijzonder op een
werkje dat hij bezat en dat in de auctie-cataloog vermeld staat als
„Commentaire de Nicolas Jamboiela sur l’Epistre de Gentian
Hervet. 67”²²⁾. In de bekende bibliografische werken is er geen
spoor van te vinden en tot op heden is er ook nergens een exem-
plaar van komen opdagen. Gezien de bestaande controvers over
de prioriteit van een Nederlandse of Franse tekst van *Bijencorf-
Tableau*, leek ons hier de mogelijkheid van een oplossing aan-
wezig, die alle argumenten van de onderscheiden taalgeleerden,
die zich er mee bezig hielden, recht kon doen wedervaren. In deze
overtuiging zijn wij onlangs versterkt door de degelijke studie,
die Dr. J. G. Sterck in de *Leuvense Bijdragen* in 1946 publi-
ceerde²³⁾. Ofschoon ook hij de boven vernoemde *Commentaire*
niet kon opsporen, weet hij toch uit een *Briefve Response*, die
Hervet er tegen samenstelde²⁴⁾, voldoende over de inhoud er
van mee te delen, om veilig te kunnen concluderen dat deze *Com-
mentaire* de oudste uitgegeven *Bijencorf*-redactie is. Hervet im-
mers volgt in zijn bestrijding zijn tegenstander op de voet en

22) *Toor., Versch.*, blz. 140. Dr. J. G. Sterck in zijn hierna genoemde
studie, verklaart in een voetnoot 11 op blz. 83 dat hij de oorspronkelijke
cataloog niet heeft gezien en derhalve ook niet weet of daar „het foutieve
Jamboila voor Jomlaiela” voorkomt. Inderdaad staat er ook in het oor-
spronkelijke „Jamboiela”.

23) Zie hierboven, blz. 209, noot 19.

24) De volledige titel in de studie van Dr. Sterck, blz. 82: „*Briefve
Response de Gentian Hervet, chanoine de Reims à un livre d’un Hugue-
not, asseuré menteur et hipocrite, contrefaisant le catholique. Intitulé,
Commentaire et illustration sur l’epistre de M. Gentian Hervet aux des-
voies de la Foy, Par Nicolas Jomlaiela. A Douay 1581*”.

wanneer wij nu de teksten of aantijgingen van Jomlaiela uit Hervets werk exciperen, vinden wij deze vrijwel telkens en in dezelfde volgorde in de *Bijencorff* terug²⁵). De volgorde *Commentaire-Bijencorff-Tableau* biedt ons zo een markant voorbeeld van de opvallende zucht tot steeds verder amplificeren, die zoveel humanisten in hun vertaalwerk kenmerkt²⁶). Dr. Sterck gaat nog verder in zijn betoog en staat de mening voor dat onder het pseudoniem *Jomlaiela* geen ander dan *Marnix* zelf schuil gaat. Zijn conclusie kunnen wij onderschrijven; alleen zouden wij de mogelijkheid willen open houden dat ook zijn broer Jan, de Heer van Tholouse, auteur van de bewuste *Commentaire* geweest kan zijn. Het werkje is, naar Dr. Sterck beargumenteert, in 1565 al geredigeerd²⁷) en het auteurschap van den in 1567 gesneuvelden Heer van Tholouse zou o.i. de gereserveerdheid van Aldegonde om het geestelijk vaderschap van het schotschrift te erkennen te geder verklaren. Overigens zouden wij ook bij een onderdeel van Stercks bewijsvoering nog een belangrijke restrictie willen maken.

Om de onwaarschijnlijkheid van identificatie van *Jomlaiela* met een ander auteur dan *Marnix* aannemelijk te maken, plaatst Dr. Sterck de volgende opmerking: „In de talrijke geschriften van *Marnix* vinden we er . . . nergens een bewijs voor dat hij ooit zijn toevlucht genomen heeft tot een dergelijk brutaal plagiaat”²⁸). Wij onderschrijven dit voor zover het het litterair karakter van zijn werk betreft. Ontegenzeggelijk was hij immers in dit opzicht ook voldoende geschoold om zelfstandig de karakteristiek-humanistische genres toe te passen. Maar wat de zakelijke

25) Dr. J. G. Sterck, *t.a.p.*, blzz. 85 e.vv.

26) Vgl. L. Sainéan, *a.w.*, p. 62.

27) Volgens de auctie-cataloog is het pas in 1567 uitgegeven. Met de mogelijkheid van drukfouten in deze cataloog moet echter terdege rekening worden gehouden.

28) Dr. J. G. Sterck, *t.a.p.*, blz. 89.

kant van de door hem gebruikte juridische, historische, patristische en vooral ook theologische argumenten betreft, wensen wij die vraag nog open te houden. Wanneer zijn vorming daarin nog maar vrij oppervlakkig is geweest, — hetgeen wij zeker voor de „theologie” als resultaat van onze onderzoekingen waarschijnlijk achten, — mag een vrij sterke afhankelijkheid in dit opzicht van zijn bronnen nog niet worden uitgeschakeld.

Die afhankelijkheid van de bronnen zouden wij dan op de volgende wijze willen zien opgevat: dat nl., wanneer in een bepaalde argumentatie een beroep wordt gedaan op Schriftuurteksten, uitingen van Kerkvaders, historische en juridische bronnen, deze door den auteur niet zelfstandig werden opgespoord, maar met verwijzing en al aan vroeger verschenen werken werden ontleend, vrijwel klakkeloos, zonder contrôle op de juistheid van het beroep; als criterium voor de bruikbaarheid zou enkel de eigen, eenmaal aanvaarde en niet meer betwijfelde, geloofsovertuiging hebben dienst gedaan. In een dergelijk geval zouden wij al gauw spreken van plagiaat, vooral wanneer de eigenlijke bron niet wordt vermeld; voor humanisten bleef dit vulgarisatiewerk nog voor zó waardevol gelden, dat zij zonder scrupules het onder eigen naam lieten verschijnen, zeker wanneer de vormgeving toch zelfstandige arbeid verried²⁹). Wij wezen er reeds op hoe de dissertatie van G. Kuiper een dergelijke werkwijze bij Coornhert aantoonde; ook Joost van den Vondel heeft op eenzelfde manier den Jezuiet Lessius benut³⁰). Wanneer wij nu voor Marnix ten aanzien van zijn *Bijencorf* met deze mogelijkheid rekening willen houden, is de eerste vraag die oprijst deze: in

²⁹) Vgl. hierboven, blzz. 189-190.

³⁰) Mag. Th. G. de Valk, O.P., *Vondel in zijn „Bespiegelingen” thomist?* in: *Studies over Vondel en zijn tijd. Liber amicorum van B. H. Molkenboer* O.P., Amsterdam 1939; blzz. 237-242. Uitvoeriger nog dezelfde auteur: *Vondel en Lessius*, in: *Vondelkroniek*, XI, 1940, blzz. 125-151.

welke richting zullen wij zijn bron(nen) moeten zoeken? Suggesties zijn al wel naar voren gebracht, maar nog niet met overtuigend resultaat. Bakhuizen van den Brink merkte in dit verband op dat men dan beter nog invloed van de scholing te Genève zou kunnen gissen en „ten slotte van wien en van welke werken al niet op het zoo druk bearbeide terrein dezer soort polemiek!“³¹⁾.

Het komt ons voor dat mogelijk Marnix' boekenbezit ons weer kan helpen bij het schiften van de onzaglijk uitgebreide polemische litteratuur der zestiende eeuw, om met een redelijke kans op succes zijn eventuele bron(nen) te ontdekken. Zo goed als de *Commentaire* van Iomlaila nog in 1598 zijn bezit was, zullen ook andere werken, die hij bij het bewerken van zijn *Bijencorf* benutte, bij zijn overlijden nog zijn eigendom zijn geweest. Een eerste schifting krijgt men al dadelijk door boeken, die na 1569 verschenen, uit te schakelen. Toch blijft dan nog een zeer uitgebreid materiaal te bewerken over. Wij zijn er mee begonnen, maar zien voorlopig geen kans deze arbeid, die zeer veel tijd vergt, te voltooien. Een enkel resultaat van ons onderzoek willen wij hier echter al onder de aandacht brengen, omdat het, naar wij menen, duidelijk laat zien dat de voorgestelde werkwijze goed is. Tegelijkertijd toont het aan dat een sterke afhankelijkheid van zijn bronnen bij Marnix maar geen loutere suppositie is; mogelijk kan het ook anderen inspireren om op dit terrein nog nieuwe onderzoeken in te stellen³²⁾.

³¹⁾ *Gedenkboek*, blz. 83.

³²⁾ Wij verwachten hierin veel van Dr. J. G. Sterck, die zich reeds geruime tijd met het onderzoek naar de bronnen van de *Bijencorf* bezig houdt. Zijn studie: *Protestantse Bronnen van Marnix' Biëncorf*, onlangs verschenen in *Sacris Erudiri. Jaarboek voor Godsdienstwetenschappen. I*, 1948, blzz. 299-322, vestigt vooral de aandacht op enkele fragmenten uit de *Bijencorf*, die beïnvloeding door geschriften van Viret en Beza verraden. Nog andere dergelijke bijdragen worden ons door den auteur in uitzicht gesteld.

Natuurlijk zou het onderzoek zeer vergemakkelijkt worden, wanneer de tekst van Iomlaila's *Commentaire* ons rechtstreeks bekend zou zijn. Intussen zijn wij op de *Bijencorf* aangewezen, die wij als een vertaling en uitbreiding van de oorspronkelijk Franse tekst mogen opvatten. Deze bewerking heeft ten slotte in Oost-Friesland haar beslag gekregen. Wij wezen reeds op de mogelijkheid dat Marnix in die tijd, verstoken van zijn volledige bibliotheek die in Rotterdam was opgeborgen, in deze hoofdzakelijk Lutherse omgeving de invloed kan hebben ondergaan van Lutheraanse geschriften³³). Een aanduiding in die richting vinden wij nog in het zeker opmerkelijk verschijnsel dat de *Bijencorf* het zowel voor Lutheranen als voor Calvinisten tegen het door Spanje verdedigde „Rome” opneemt. Men heeft dit altijd als een symptoom van Marnix' breedheid van geest opgevat, maar zou het er ook niet op kunnen wijzen, dat hij voor de argumenteringen in zijn *Bijencorf* mede van Lutheraanse bronnen min of meer afhankelijk was?

Wij hebben in deze richting in de auctie-cataloog gezocht en stootten daarbij o.a. op een werk: „*Statliche auffurung der vrsachen der Churfursten, etc. durch vil Theologhen. 66*”³⁴), waarbij wij zelfs over een positieve aanwijzing beschikken, dat Marnix er in deze jaren al belangstelling voor had. Immers, in zijn *Advys aengaende den twist in de Nederduytsche Kercke tot London in Engellandt* uit het jaar 1568 vermeldt hij het met name en geeft daarbij te kennen dat hij van de inhoud ook op de hoogte is³⁵). Wij konden dit werk raadplegen in een latere editie uit het jaar 1584, kostbaar bezit van de bibliotheek der Gemeentelijke Uni-

³³) Vgl. hierboven, blz. 195, noot 33.

³⁴) *Toor., Versch.*, blz. 132.

³⁵) *Toor.*, I, blz. 154. Marnix verwijst daar zelf naar de uitgave van 1566. Van Toorenenbergen achterhaalde de tweede editie van de latijnse vertaling er van, uit het jaar 1597; zie *Toor.*, I, blzz. 553-554.

versiteit in Amsterdam. De volledige titel van die uitgave luidt als volgt:

„STÄTTLICHE AUSFÜHRUNG der Ursachen / warumb Die Chur / und Fürsten / auch andere Stände der Augspurgischen Confession / dess Bapst Pij IIII. aussgeschrieben vermeint Concilium / so er gegen Trient angesetzt / nicht besuchen künden / noch zu besuchen schuldig gewesen sind / Sonder dasselb / als hochverdechtig / auch zu gemeiner Christenlicher einigkeit undienstlich / Anfangs zur Naumburg / und folgendes auff jüngst gehaltenem Wahl / und CrönungsTag / zu Franckfort in schrifften billich verwegert haben. Auss bevelch / etlicher hoher Stände / durch jre darzu verordnete Theologische / und Politische Rätth / vorlangest mit vleiss zusammen getragen / und auss der H. Schrifft / den alten Vättern / den Scholasticis, Canonisten / und vielen Historien / zu hauff gezogen / und in ein Corpus gebracht. Mit zweyen nützlichen zu end angehengten Registern. Getruckt zu Franckfort am Mayn / durch Peter Schmid / im Jar 1584”.

Overzien wij de inhoud van dit geschrift, dan blijkt ogenblikkelijk dat hier zeer veel ter sprake komt, waarmee Marnix bij het amplificeren van Iomlaila's *Commentaire* zijn voordeel kon doen. Deze *Stättliche Ausfürung*e bevatten drie hoofddelen van zeer gevarieerde lengte. In het eerste deel (ff. 1 r-9 v) wordt enkel betoogd dat de aanhangers van de Augsburgse Confessie geen vrij en christelijk Concilie schuwen. — Het tweede gedeelte (ff. 10 r-234 r) geeft twaalf redenen aan, waarom zij zich van het Trents Concilie afzijdig houden:

1. De Paus heeft niet het recht een Concilie te beroepen; dat is de taak van den keizer.
2. Trente is geen geschikt oord; niet in Duitsland gelegen en dus niet veilig.
3. Dit Concilie is niet algemeen, want alle niet-geestelijken zijn buitengesloten.
4. Het is ook niet vrij, want niet zonder gevaar voor ieder die

zijn mening onbewimpeld wil zeggen. De Paus heeft al sinds de bul *Exsurge* van Leo X partij gekozen en de bisschoppen moeten hem altijd, door een eed gebonden, trouw zijn.

5. Ook kan het geen christelijke bijeenkomst worden genoemd, want Christus, Gods Woord, heeft er niet alleen de beslissende stem.
6. Men kan zich toch niet onderwerpen aan een Pausdom, dat zózeer in pracht, ijdelheid, trots, overmoed, wellust, praal en luxe opgaat, dat het voor de christenheid een openlijke ergernis is. Dat duurt reeds lang en de laatste eeuw overtreft alles. Daaruit volgt dat de Paus een christelijk Concilie niet kan presideren, zoals trouwens het kerkelijk recht zelf aangeeft.
7. Romes simonie; voor geld krijgt men er alles gedaan. Aan zulke kramers is men geen onderwerping verschuldigd.
8. 's Pausen onjuiste leerstellingen, valse eredienst, roofzucht en tyrannie. De leer van den H. Geest in de Schriftuur werd verlaten voor Roomse tradities! De beschuldigingen bestrijken hier heel het terrein der godsdienstige praktijken: Godsaanbidding, beeldendienst, het enige Middelaarschap van Christus, onze goede werken, Eucharistie en transsubstantiatie, erfzonde, vrije wil, de rechtvaardigmaking, de zekerheid over het heil, verhouding van Wet en Evangelie, Christus' algehele voldoening, het vagevuur, onze heiliging door Christus; de Sacramenten een voor een, waarbij ook kwesties als aflaten, lekenkelk en de sacramentaliën ter sprake komen; de tijdelijke macht en bezittingen van den Paus en tot besluit een uitvoerige afwijzing van het pausdom onder de titel: „*Von des Bapst Hocheit*” (ff. 134r-189v).
9. Dit Concilie is niet nieuw, doch slechts een voortzetting van de vorige bijeenkomsten in Trente, waar besluiten werden genomen tegen het Woord Gods en de leer van de Vaders. Deelneming aan dit Concilie is voor de aanhangers van de Augsburgse Confessie zelfmoord.

10. Pauselijke Concilies brachten altijd strijd; men verlangt naar vrede.
11. Wij worden toch als ketters afgewezen, waarom zouden wij dan den Paus als hoofd der Christenheid erkennen?
12. In geweten mogen wij niet afwijken van wat Gods genade ons deed kennen. Het gaat om Gods zaak, dus kunnen wij niet gehoorzamen. Heilige voorbeelden steunen ons. —

In het derde gedeelte (ff. 234r-272v) worden dan positief tien eisen geformuleerd ten opzichte van een echt christelijk Concilie, waarnaar de samenstellers nog steeds oprecht verlangen. Want geenszins willen zij zich aan rechtspraak onttrekken: dat zou immers gelijk staan met schuld bekennen. Volgt nog een „*Epilogus oder Beschluss*” (ff. 273r-283v), een aanhangsel: „*Taxa Sacrae Poenitentiariae*” (ff. 284r-304r), een „*Catalogus authorum qui in hoc opere citantur*” (ff. 304v-305v) en tot slot een „*Register und Inhalt / der fürnembsten punckten / so in diesem Buch begriffen / und Tractiert werden*” (ongepagineerd; bij door Nummering der bladen zou het zijn: ff. 306r-317r).

Dit register — er is geen reden tot de veronderstelling dat het in de uitgave van 1566 zou ontbreken — maakte het werk al zeer bruikbaar voor Marnix, wanneer hij bepaalde passages van zijn Franse origineel met vertoon van eruditie uitvoeriger in de Nederlandse bewerking wilde weergeven. Wij menen nu dat verschillende gedeelten van de *Bijencorff* de veronderstelling wettigen, dat hij dit inderdaad ook met behulp van de *Stattliche Ausfürunge* heeft gedaan. Zo in de eerste helft van „Dat II. Capittel. Waer in bewesen wort, dat de Kercke ende hare macht ende autoriteyt niet en can besloten worden tusschen de palen der heyliger Schrift: ende dat de Kercke mach by de Schrift voeghen, ende daer van afdoen, het ghene dat haer goet duncket: ende daer op worden vele exempelen ende redenen byghebracht”³⁶).

³⁶) BK I, blzz. 30-62. Wij gebruikten de uitgave van de *Bijencorff*, die in

Wij plaatsen ter vergelijking verschillende passages naast elkan-
der.

SA ff. 105 r-107 v.

BK I, blzz. 32-33

105 v. Der Herr Christus hat das Nach-
mal also gestiftet / und eingesetst /
dasz sein Leib mit dem Brot / vnnd
sein Blut mit dem Wein / nit allein
den Kirchendienern / Sondern auch
der gantzen Kirchen / ja jeglichem
in sonderheit auszgetheilet werden
sol / Wie im Matth. 26. Marco 14.
Luce 22. 1. Corinth. 11. offentlich
zu sehen ist.³⁸⁾
106 v. Dagegen Ist im Bapstumb wider die
Stiftung Christi verboten / den
Layen das Blut Christi mit dem
Wein mit zutheilen. Consilium
Constantiense, Sessione 13.
107 r. (volgt de latijnse tekst) Das ist
also zu transuertieren:
Wiewol Christus nach dem
Abendtmal eingesetzet / vnd seinen
Jüngern disz hochwirdige Sacra-
ment dargereicht hat vnder beider-
ley gestalt / desz Brots vnd desz
Weins / jedoch vnangeseyen / vnd
ohne hindernusz solches befelchs /
so ist durch die Gewalt der löb-

Desghelijcken, hoe wel dat onse
Heere Iesus Christus opentlijk be-
volen hadde, dat men het Nacht-
mael soude bedienen soo wel met
Wijn als met Broodt: (Mat. 26. 27.
— Mat. sic! 14. 23. — Luc. 22. 17.
— 1 Cor. 11. 25.)³⁷⁾
nochtans de heylighe Roomsche
Catholijcxsche Kercke heeft
.... verder ghesien ende is beter
bedacht gheweest, dan onse Heere
selfs, ende heeft den leecken den
kelck verboden. Want aldus luyt
het Concilie van Constancy (Dit
staet int derde boeck der Concilien,
int Concilie van Constancy, in de
14. Sessie.):
Dat hoe wel Christus nae den
avondtmael heeft inghesteldt, ende
sijne leer-jongheren uytghereyckt
het hoochweerdighe Sacrament on-
der beyde de ghestaltenissen des
Broodts ende des Wijns: ende hoe
wel oock dat in de eerste oude
Kercke der gheloovigen, het selve

„De werken van Ph. van Marnix van St. Aldegonde” verscheen te Brussel
1858, in twee delen; beide delen citeren wij als BK I en II. De *Stattliche
Ausfürunge* korten wij af tot SA.

³⁷⁾ Het tussen haakjes geplaatste staat in de BK in voetnoot.

³⁸⁾ Hier volgen in SA enige Vaderteksten, die voor Marnix te kras waren,
omdat zij op de werkelijke tegenwoordigheid van Christus onder de Eucha-
ristische gedaanten te zeer de klemtoon leggen. Voor Lutheranen leverden
die teksten geen bezwaar op.

lichen Canonum ein anders beschlossenen vnd geordnet worden.
 107 v. Vnd bald hernach: Wiewol in der ersten Kirchen disz Sacrament ist von den Gläubigen vnter beyderley gestalt empfangen worden / demnach aber allein von den Priestern vnter beyderley gestalt / vnd von den Lāyen vnter der gestalt desz Brots sol empfangen werden / Demnach denn nun diese gewonheit ist von der Kirchen / vnd H. Vātern ausz grossem wichtigem bedacht / eingeführt / vnnds auffslengst gehalten / vnnd angenommen werden / welches man nit macht hat zu verwerffen / oder on der Kirchen Authoritet ausz eigenem mutwillen zu endern. Derhalben sprechen / dasz diese gewonheit / oder disz Gesetz halten / sey ein Gottsräuberey / oder vnrecht / vnd verboten / sol als irrig gehalten / vnd verdam̃t werden / vnd die Halstarriglich diesem obgeschriebenen zu wider lehren / die sollen wie Ketzer gehalten / vnnd abgetrieben werden / etc.

SA ff. 114 v-117 v.

Vnd in Summa / der Herr Christus sagt ausz Esaia / man ehret mich vergebens mit Menschen Lehr / vnnd Gebott / Es seyen auch solche Menschliche Gebott / den rechten Göttlichen Gebotten verhinderlich / wie die Experientz / oder erfahrung bezeuget.

onder twee ghestaltenissen altijds ghebruyckt is gheweest: dies niet teghenstaende, nademael het contrarie ghebruyck niet sonder oorsake ende billickheyt inghevoert is, tot vermijdinghe van sommige erghe- nissen ende perijckelen:

soo sullen alle Patriarchen, Prelaten, Ertzbisschoppen ende Bischoppen verbannen ende excommuniceren,

de ghene die soudē onderstaen den ghemeynen volcke het Sacrament 33 alsoo uyt te reycken. Ende soo verre sy sich niet en bekeeren, mensalse den weereltlijcken richter tot lichamelicke straffinghe overleveren.

BK I, blzz. 36-38

Want in de h. Schriften is opentlijc ende op sware straffen ernstelijck verboden (... Isa. 1, 12; 29, 13; — Matt. 15, 9), dat men in den dienst Gods, ten eersten, gheene menschen gheboden, instellingen ende goetduncken en sal pleghen noch ghebruycken, dan alleen ende

- (Bäpstliche lehr von Meschen sat-
zungen.)
Im Bapstumb aber seind der Gottes-
dienst / so on Gottes befelch / al-
lein ausz Menschlicher andacht /
vnnd gutbedüncken gestift / vnzal-
barlich angerichtet / An welchem
auch die Bäpstlich Religion der ge-
stalt hanget / dasz sie dieselben
nicht guter ordnung halben / Son-
dern fürnemlich von wegen dieser
Vrsach / dasz sie damit ire Sünde
büssen / Gottes Gnad erwerben /
vnnd die ewig Seligkeit verdienen
wöllen. Als nemlichen vnd exempli
causa, Ablasscreutz / sampt andern
Creñtzen / vnd Bildern.
- 115 r. Vigilien für die Abgestorbenen.
Siebend / Dreissig / Jartäg.
Der Heiligen Bildnusz / besonders
aber Maria der Erlöserin / vnd Se-
ligmach rin.
Anbettung der Bilder.
- 115 v. Walfarten zu den Bildern. Anrük-
fung der Heiligen. Heiligthumb.
Brüderschafften. Kirchenweihen.
Altarweihen. Bilderweihin. Glocken
tauffen / in beisein vieler Geuat-
tern. Vnderscheid der Speise, Ge-
weichte / vnd besondere Kleider /
dar durch die Leut / so sie angezo-
gen / sollen geheiligt werden.
Procession / oder Creutzgang.
Geschoren, Platten. Casel. Alb. Cor-
röck. Leichter. Geweicht Kertzen.
- 116 r. Sacrament Häuszlein. Glöck-
lin / Schellen / vnd Cymbelin.
Geweichte Äschen / vnd emp-
enckelijc op Gods uytgedruckte be-
vel staen, ende daer nae doen, son-
der aen de rechte oft slincke handt
af te wijcken;
- Hier tegen nochtans, heeft onse 37
I. Moeder de h. Roomsche Kercke
haer volle ende onverhinderde
macht, authoriteyt ende ghewelt
willen bewijsen, ende sonder te
passen op 't ghene dat voorseyt is,
heeft, in den eersten, een Gods-
dienst opghericht, dat gantsch ende
gaer uyt allerley menschen goet-
duncken, instellingen ende ordon-
nantien bestaet: want, beneven dat
de h. Misse van veel Pausen, Car-
dinalen ende Bisschoppen op ver-
scheyden tijden ende plaetsen by
een gheraep is, beneven soo
menighe menschen insettinghen, die
de h. Roomsche Kercke voor eenen
rechten Gods-dienst heeft aenghe-
nomen: als daer zijn vigilien, anni-
versarien, onderscheyt der daghen,
der spijsen, der cleedinghen,
wynghe der kercken, der altaren,
der keerssen, bedevaerden, letanien,
kyrieleys, beelden, processien, hey-
lighe asschen, ghewijede paesch-
eyeren ende vlaeyen, palmen ende
palmeselen, alben, casuyfelen, ma-
nipelen, choorrocken, myters, sta-
ven, geckscovelen, schellen ende
bellen, peys-kussen, doode beende-
ren lecken, het Sacrament-huysken 38
omdraghen, een stuck deechs aen-
bidden, op sekere dagen vasten,
voor den ghecruysten blok op de

- fahung der Äschen. Hungertuch.
Butzen der Heiligen in der Fasten.
Die Sechswöchige Fasten. Littaney
/ darinn die Heiligen angeruffen
werden. Vnnütz Geschwetz
mit den Rosenkräntzen. Palmen ge-
weiht.
- 116 v. Palmen Esel.
Fladen weihen. Osterstock wei-
hen.
Vmbtragen / vnd Anbetten einer
Hostien / oder stücklein Brots.
Ablaszkram bey ermelten Feirtagen
/ vnd andern Auffätzen.³⁹⁾
- 117 v. Item das Pacem küssen.
- knyen cruypen, bullen ende aflaets-
brieven coopen. Paternoster ende
Ave Maria voor een stomme beelt
op eenen stomme kerfstock mompe-
len, cruyne ende baerdts scheeren,
met twee vingheren de benedictie
gheven, ende thien duysent andere
dusdanighe pronsselinghen meer;
Noch daerenboven is het van de
h. Kercke, als tot spijt Godts ende
sijns woordts, verordent, dat een
yghelijck die Catholijck is, sal
moghen op sijn eyghen handt eenen
Sandt ende Patroon verkiesen, een
nieu beeldt oprichten, een nieu ca-
pelle ende bysonder altaer optim-
meren, een bysondere Religie aen-
nemen, ende in somma alles
doen, wat hem zijn goede intentie
ende devotie voorhoudt.

SA ff. 119 r-126 v.

Ausz vnuermeidlichen Vrsa-
chen / sind die Christliche Stände /
.... gedrungen worden / sich
von dem verderbtẽ Abgöttischen
Bapstum / gentzlich abzusündern /
vnnd widerumb in den gehorsam
der Heiligen Göttlichen Schrifft zu-
begeben / Auch vermög derselben
ire Kirchen beide in der Lehr / vnd
Sacrament reichung / Christenlich
anzurichten.
Beuorab / weil im Bapstumb nicht

BK I, blzz. 37-42

Ten derden (verbiedt de H. Schrifft).
dat men gheen tooverije, beswee-
ringe noch belesinge der creatueren
en sal pleghen, Het welcke oock
by alle Concilien ende rechten, soo
der Juristen als der Cannonisten,
opentlijck ende scherpelijck is ver-
boden (Con. Laodic. cap. 30. con.
Cartag. cap. 39. cap. Non oportet,
cap. Auguriis, caus. 26. quest. 3.
L. unic. 3. con. de Tesauro. lib. 10.
cap. illos. 26. quest. 2.)⁴⁰⁾

³⁹⁾ SA f. 117 v-117 r wordt op een andere plaats in BK benut, nl. in
BK II, blzz. 32-33.

⁴⁰⁾ De juridische bronnen, hier door den auteur van BK vermeld, worden

- allein oberzelte Abgötterey / vnnd verdampfte Lehr / sondern auch grewliche / abergläubische Zauberey allenthalbē gefunden wirt / Wie solches leichtlich darzuthun / vnnd auszfündig zumachen ist.
- 120 v. Dasz Bapstumb aber lāszt das Wasser in diesem jetzerzelten natürlichen / vnnd Himmlischen gebrauch nicht bleiben / Sondern bezaubert es mit eigen sonderlich Geberden / Creutz machen / Exorcismis, Als exorciso te creatura aquae in nomine Dei Paṯtris omnipotentis, & in nomine IesuṯChristi, filij eius Domini nostri, & in virtute Spiritusṯsancti. Vnd mit dergleichen andern Ceremonien / oder Gauckelwerck / auff dasz wer sich damit besprenge / seiner täglichen Sünden abgewaschen / vnnd wo man es hin sprengt / der Teuffel verjagt werde / Denn also lauten die Wort: Ich beschwere dich / dasz du werdest ein beschworen Wasser / zuuerjagen alle die macht desz Feindes / vnnd den Feind selbs vermögest mit allen seinen Abtrinnigen Engeln auszwurtzeln / vnd auszreuten.
- 121 r. Im Bapstumb aber wirt der Balsam mit sonderlichen Ceremonien dermassen bezaubert / als ob der Teuffel leibhaftig darinn
- Ten derden, soo bestaet oock alle haren Gods-dienst, alle hare ceremonien ende devotien, ende alle hare heylicheyt: in besweeringhen ende belesinghen der creatueren, ende vereeringhe der selver, ende in openbare tooverijen, waer in sy de stomme creatueren aenspreken, als oft sy so veel verstandts hadden, als de Papen selve; ende voorts den heylighen name Gods ende de texten der Schrift, opentlijck ende onvermijdelijck misbruycken. Het water wordt van haer besworen of gheexorciseert met dese woorden (Dese besweeringhen vindt ghy alle van woorde te woorde inde Misboecken.): Ick besweere dy du creatuere des waters, in den name des Vaders, des Soons, ende des h. Gheests, op dat du wordest een uytghesworen water, tot verdrijvinghe aller vyanden macht, op dat du moghest uytroeden ende uytwortelen den vyandt selve, met allesijne afvallighe Enghelen, etc.
- De olye ende het balsem wordt besworen ende belesen met vele mompelinghen, met veel blasens beademt, met drie mael te roepen:

ook alle (behalve misschien de cursief gedrukte) aangegeven en geciteerd door SA ff. 127 v-128 r, aan het einde van het betoog, waaruit wij hier citeren.

wohnete / Oleum enim non nisi Episcopi consecrant, hoc est, multo halitu caleficiunt, multo murmure incantant, & nonies flexo genu salutant ter: Aue sanctum oleum: ter, aue sanctum chrisma: ter Aue sanctum balsamum. Hi sunt exorcismi, quibus Episcopi in consecrando oleo vtuntur, cum multis alijs ceremonijs ridiculis, histrionicis, & impijs, &c.

- 121 v. Im Bapstum aber / wirt das Saltz
.... beschworen / vnd bezaubert /
vnd wie sie es nennen / geweiht /
Als: Ich beschwere dich du
Creatur Saltz / bey dem lebendigen
Gott / bey dem wahrē Gott
/ bey dem heiligē Gott der dich
durch Heliseum ins Wasser hiesz
werffen / das die vnfruchtbarkeit
des Wassers geheylet würde.
Ich beschwere dich / du Creatur
Saltz / dasz du werdest ein be-
schworen Saltz zum Heyl der Gläu-
bigen / vnnd seyest allen denen /
so dich einnehmen / gesundtheit
der Seelen / vnnd desz Leibs /
Vnnd wo du hingestrewet werdest /
da müsse weichen / alle Fantasey /
vnnd Listigkeit / der Teuffelischen
schalckheit / vnnd aller vnreinen
Geister.
- 123 r. Gottes güte geschöpff / sein
Kräuter / Palmen / Äschen /
- 123 v. Wachsz / Liechter / vnnd andere
dergleichen Creaturen. Das
Bapstumb aber lässt solche gute
vnd nützliche Creaturen Gottes nicht

Weest ghegroet h. olye, drie mael
weest ghegroet h. smeersel, ende
drie maal weest ghegroet h. balsem;
ende dan wordt het tot grooten hey-
lichdom in een monstrantie be-
waert, ende lancx de straten met
groote devotie ende eerbiedinghe
van de Papen ghedraghen.

Het sout wordt aldus besworen: Ick
besweere dy du creatuere des souts,
by den levenden Godt, by den
waren Godt, by den heylighen
Godt, ende by den selven Godt, die
Heliseo bevolen hadde dy in dat
water te werpen, om de onvrucht-
baerheydt des waters te benemen:
op dat du wordest een uytgesworen
sout tot salicheyt der gheloovenden,
ende wordest de gesontheit beyde
des ziels ende des lichaems, allen
den ghenen die dy nutten: ende op
dat alle ghespuys, spokerije ende
listicheyt des vyandts ende aller
booser gheesten daer van wijcke,
daer du ghestroyt wordest.

Daerenboven soo besweert ende be-
leest sy oock sekere cruyden, op
sekere daghen, tot ghesontheit der
ziels ende des lichaems, ende alle
verdorventheyt, alle duyvelsche
spokerije, alle pestilentie ende on-

in ihrer Göttlichen ordnung bleiben / Sondern beschweret / vnd bezaubert sie mit sonderlichen worten / weisz / vnd geberde / vnnd exorcismus, dasz sie sollen die Teuffel vertreiben / vnd das heil an Leib /

124 r. vnd Seel bringen / Ja es zünden etlich auff Sanct Johannis Tag / ein Büschelin geweichter Kräuter an Donner / Blitz / Hagel / damit zuuertreiben /

125 r. Deszgleicher haben die Weihbischöff erdacht / das sie allein / vnnd kein andere Priester den Leyen die Glocken täuffen solten. Demnach glauben die einfaltigen / ausz der Weihbischöff bestettigung

125 v. / das solche getaupte Glocke die Teüffel / vnd vngewitter vertreiben können / Derhalben wirt zum offtern mal ein grosser hauff der Gefattern darzu gebraucht / Fürnemlich aber werden die jenigẽ darzu erbetten / die reich sind / welche zur Tauffzeit das Seil / damit die Glocke gebunden ist / anrüren / vnnd wenn der Weihbischoff vorsingt (wie man pflegt im Kinder-
tauff zu thun) so singen sie alle miteinander jm nach / vnd nennen den Namen der Glocken etlich mal / da wirt die Glock mit einẽ newen Kleid angethan (wie man pflegt die Christen anzuthun) von dannen eilet man zu köstlichen Malzeiten / zu welchen fürnemlich die Gefattern beruffen werden / dasz sie desto reichlicher Geschenck zu-

ghesontheyt oft fenijnicheyt des lochts te weeren. Sy besweert ende beleest de keerssen, het was ende het ruet, tot verdrijvinghe des donders ende des blixems.

Noch daerenboven en worden de clocken niet alleen belesen ende besworen, maer oock ghedoopt, ende men stelt haer ghevaders die de coorde moeten houden, daer sy aen ghebonden staen, ende antwoorden 42 Amen op het ghene dat de suffragaen oft de stadthouder des Bischops de clocke vraecht, ende tot haer sprecht: ende dan becleedt men de clocke met eenen nieuwen rock, ende men beleestse tot verdrijvinghe aller Duyvelen macht, listicheydt ende spokeryen, tot nutticheyt ende welvaren der verstorven menschen, insonderheyt soo sy rijk zijn ende den coster wel betalen connen, ende tot andere dierghelijcke dinghen meer.

126 r. tragen / Vber das / werden
auch die Glocken im Bapstumb ge-
leutet / wenn man die Abgestorbe-
nen zur Erden bestettigen wil / vff
dasz jr Klang die Teuffel vertrei-
be /

126 v. Zu dem allem wirt das Glocken-
leuten zu zeiten auch zum pracht
vnd gepreng gebraucht / wie der
berümpft Jurist Albericus de Rosate
in seinem Dictionario super verbo
campana anzeigen thut / das zu
Rom in Curia die Predigermünch
ein grossen Streit gehabt / ob jnen
zugelassen viel Glocken zu haben /
vnd solches wider das cap. Patenti-
bus, & ibi Hostiens. & Abb. de
Priuilegijs. Vnd hernach meldet er /
dz etliche Münchsorden zu Rom in
Curia ein lange zeit gerechiget /
vnnd einen grossen mercklichen
Kosten auffgewendt haben / wel-
cher Orden am morgen zum ersten
das Aue Maria leuthen sol / vnd
ist letzlich mit vrtheil zu Recht er-
kannt / welcher Orden zum früesten
erwacht / oder auffsteht / der sol
zum ersten leuten.

Wenn ein Volck / oder Kirch im
Bann / oder Interdict ist / Nem-
lichen / dasz man die Glocken zu
zeiten desz Interdicts / nicht leuthen
sol / sie seyen klein oder grosz /
weder in / noch ausserhalb der
Kirchen / weder zu Messen / noch
Göttlichen ämptern / Wie Bonifa-
cius VIII. in c. Alma mater. § adij-
cimus, de sentent. excommun. sta-

So dat de clocken so heylich zijn,
datmense niet luyden en mach, soo
lange als een kercke oft een volck in
den ban is, gelijc als de Paus Boni-
facius VIII. ende Gregorius IX.
(Bonifac. 8. In C. Alma mater. §.
adiicimus, de sent. in sexto. Ende
Greg. 9. ea permittit in Decreta, de
sententia excommunicationis. —
Siet oock Philippum Francum, op
de voorsz. Can. Alma Mater §
adiicimus num. 4. ende andere Ca-
nonisten.) uytdruckelijck verordent
heeft. Hoe wel dat het noch uyt
ghenade toeghelaten worde, het
Ave-Maria te luyden, gelijck als
Joannes Calderinus fijn gheschre-
ven heeft (Calder. in Tract. de in-
terdictis, in I. par. Nu. 97.).

Ende dit en is voorwaer gheen cley-
ne sake, want Doctor Albertus de
Rosate vermeldt (Alber. de Rosat.
in diction. super verbo Campana),
dat de Monicken te Romen eenen
swaren ende langduerighen strijdt
ghehadt hebben, ende groote pro-
cessen daeromme ghevoert hebben,
te weten, welcke Orden des mor-
ghens aldereerst het Ave-Maria
luyden soude, tot dat het eynde-
lijcken alsoo gewesen ende besloten
werde, dat de gene die eerst op zijn

127 r. tuirt hat. Vnd das ist also steiff zu halten / dasz man auch zu der Tertz / zu der Non / vnd ander zeiten die Glocken nicht leuten darff / Wie Philippus Francus in d. § adijcimus, nu. 4. vnd Nicolaus Plonius de Ecclesiastico interdicto, Reg. 19 vermelden / oder anzeigen thun / Doch so mag man der Mutter Gottes zu ehren / desz Abents vnd Morgens / das Aue Maria leuthen. Sicut saepe consultus Ioan. Calderinus in tract. de interdictis in 1. part. n. 97. respondit.

souden, die souden de eerste luyden, na het ghemeyn ghebruyck der koyen, welcke laten de eerste altijd voorgaen, ende de laetste naevolgen.

Eveneens in „Dat X. Capittel (van het tweede stuk), van de op-
perste macht des Paus, ende bevestinghe des selfs met schriften
ende exempelen”:

SA ff. 128 v-129 r.

129 r. Er sitze zu Rom in S. Peters Stul / vnnd seye ein Statthalter Christi / er hab allen gewalt im Himmel / vnnd auff Erden / in der Hell / vnnd im Fegfewr. Im Himmel hab er gewalt zu Canoniziern die Heiligen / welche jme gefellig / vnnd solches ohne Consens seiner Cardinael / Wie Troylus Maluitius in tract. de Canonizatione Sanctorum in 3. dubio weitläuffig auszfürt. ...

BK I, blzz. 252-253

Jae hem is een volle macht ende bevel in Hemel ende op der aerden ghegheven Dat is te seggen, nae de selve uytlegginghe der h. Kercken (Troilus Malvitius in de handelinghe. De Canonizatione Sanctorum in 3. dubio.), dat de Paus van Romen is alle onse roem ende heerlijkheyt. Want hoe soude men dat anders connen verstaen? Dewijle hy macht heeft, een man oft een vrouwe (Dit staet bynae van woorde te woorde verhaelt int boeck ghenaeamt Ceremoniale S. Romanae Eccles. int 2. cap. des 1. boecx.) die hem aenghedragen wordt, uyt den 253
name Godes, ende uyt zijn eygen

name, jae oock sonder consent ende
verwillinghe der Cardinalen, te ver-
claren, te bestemmen ende te von-
nissen, Heylich te wesen,

Sa ff. 138 v-155 v.

- Der Bapst vermag die Creatur zu
ändern / vnnd eine substantz / vnd
wesen mit dem andern applicieren /
139 r. vnd vereinigen. Der Bapst kan
ausz nichts etwas machen. Der
Bapst kan ausz dem vnrechten recht
machen / durch Corrigierung / oder
veränderung der Recht.
141 r. Der Bapst ist grösser denn alle
Creatur / vnd sein Gewalt erstreckt
sich vber die Himlische / Irdische
/ vnd Hellische / wie ausz der Sum-
ma Antonini / der ein Bischoff zu
Florentz gewesen / zusehen ist.
141 v. Der Bapst ist ein Vrsach aller Vr-
sachen / vnnd ein Herr aller Herren
/ wenn wir Felynum hören wollen /
desz meinung viel andern gefelt.
....
144 v. Der Bapst kan nit jrren in denen
dingen / die zu dem Glauben / vnnd
der Menschen Heil / vnnd Seligkeit
notwendig sind / Wie Ioannes de
Turre Cremata mit vielen Worten
vntersteht zu beweisen / vnd zu er-
halten.
146 r. Wenn die gantze Welt dem Bapst
zu wider were / so sol man doch
bey desz Bapsts Sententz / vnnd
meinung bleiben / Wie Johannes
de Turre Cremata dauon offentlich
seine meinung auszusprochen hat.

BK I, blzz. 255-256

In somma, over alle godlijcke ende
menschelijcke rechten, van niet yet
te maken, van het recht crom, ende
van het crom recht, geschapene
dinghen ende substantien te trans-
substantieren, dat is wesentlijc te
veranderen, nae dat hem in den cop
schiët.

Want hem zijn alle wetten ende
rechten onderworpen (Fortunius
Gartia in lib. 1. in Prin. 4. Col. de
Pactis),

ende men mach sijn hoocheyt geene
wet stellen, midts hy is de levendige
fonteyne der gerechticheyt (Curtius
Senior ex Baldo. in Conc. 20. in
fine.),

die in de saken des geloofs geen-
sins feylen noch missen en can
(Joan. de turrecremata.),

ende derhalven mach alles bestellen
ende besluyten wat den geloove
aengaet, ende de h. Schrift uytleg-
ghen nae sijn goetduncken: hy is
alleene het doen ende het laten.

So dat, oft schoon de gantsche
weerelt tegen des Paus gevoelen
ware (Catalditius in tracta. de Po-
testate Papae.), nochtans moeste
men het met hem houden. Int corte,
hem en is niemant ghelijck dan God
alleen (August. Beronis in Rubr. de

- Der Bapst hat macht zu erörtern die Sachen desz Glaubens / vn̄ den Verstand der H. Schrift auszulegen / wie Johan. de Turre Crem. weitleuffig solchs handelt.
- 147 r. Gott hat dem Bapst alle Gesetz vnterworffen / vnnd kan seine Hoheit
147 v. kein Gesetz auffgelegt werden / Wie Fortunius Gartia in l. 1. in princ. 4. columna de pactis gelehret hat.
- 149 r. Der Bapst vermag die ding auff Erden / welche Gott selbs im Himmel vermag / Wie solches August. Berou. in c. cum tu, nu. 1. im Titel vom Wucher nit verdrossen hat anzuzeigen.
- 149 v. Der Bapst ist der lebendige Brunn der Gerechtigkeit / vnnd vertreibt die Finsternüz wie der Wind. Wie Curtius der älter in cons. 20 am ende schreibet / dasz es Baldus gesagt habe. In rub. de offic. de leg. numero 10. Dem Bapst ist niemand gleich / denn Gott / wenn wir Augustino Beroio glauben.
- 150 v. Der Bapst ist das Liecht desz Glaubens / Vnnd gleich als die helle Soñe / vnd glantze der Warheit / Wie jm Antonius de Rosellis zugibt. Quod Papa est vertex graduum, vt a Corseto Siculo in tractatu de Regia potestate nominatur⁴¹).
- Off. de leg. num. 10.), ende daeromme can hy alles doen wat Godt doet (Bero in cap. cum tit. num. 1. de usuris. Decius op veel plaetsen, ende wordt van Ludovici Gomesio hier in naeghevolght.). Want al wat Godt in den Hemel doet, dat doet de Paus op der aerden.
- want soo als Antonius Florentinus ghetuight (Antonius Florentinus in sijne Summa.), hy is boven alle creatueren, ende sijne macht ende geweldt streckt sich over hemelsche, aerdsche ende helsche saken, midts hy is de oorsake der oorsaken (Dit betuyght Felinus op veel plaetsen.), ende de heere der heeren, de bruydegrom ende het hooft der gantscher Kercken (Ca. Quoniam. De immunitate Eccles. 6.), jae het hooft des geheelen weerelts (Ioannes de turrecremata, in vele plaetsen.): hy is het licht, de claerheyt ende 't fundament des gheloofs (Antonius de Rosello.), ende als een sonne ende glantz der waerheyt: hy is het alderhooghste tsop van den trap (Corsecus Siculo in tract. de Regia Potestate.), ende alles wat men meer seggen oft dencken can.

256

⁴¹) SA geeft telkens de latijnse tekst van de aangehaalde autoriteiten, gevolgd door de vertaling. In dit geval halen wij het latijn aan, omdat waarschijnlijk Marnix hier — blijkens zijn weergave —, evenals wij, het latijn beter begreep dan de duitse tekst, die er op volgt.

- 151 v. Der Bapst ist das Haupt der
gantzen Welt / Denn also wirt er
von Cataldino im Tractat von desz
155 v. Bapsts Gewalt genennet. Der
Bapst ist so hoch vnnd so fürtreff-
lich / vnnd so vnmeszlich grosz /
dasz es kein Mensch nicht allein
mit Worten fassen / vnnd aus-
sprechen / sondern auch nicht ge-
denken kan /

SA ff. 150 v-155 r.

- Der Bapst hat allein macht einem
etwas zunehmen / vnd einem an-
dern zu geben / Wie Antonius de
Rosellis im Tractat von den Con-
cilijs gehalten hat.
- 151 v. Der Bapst thut keinem Menschen
kein Reuerentz / ohn allein / dasz
er gegen dem Keiser / wenn er jm
seine Füße küssen wil / ein wenig
aufsteht / Disz stehet im drit-
ten Buch von den Ceremonien desz
Römischen Hoffs im ersten Titel
geschrieben.
- 152 r. Alle Menschen / was würden vñ
hoheit sie immer sein mögen / sol-
len / vnd müssen / so bald sie für
das Angesicht desz Bapsts kommen
/ dreymal zuuor die Knye für jm
biegen / vnd dasselbig je eine weite
von der andern / vnd sollen jm die
Füße küssen. Wie solches im ge-
melten Buch / begriffen ist.
- 154 r. Wenn der Bapst auff einem Laiter-
lin auff das Rossz steigt, so sol ihm
der Keiser erstlich den Steiggreiff
halten / vnd hernach mit dem Zaum

BK I, blzz. 264-266

Maer waer toe noeme ick alsoo by-
sonder de Coningen van Engelant
ende van Napels, daer doch alle
Coningen ende Keyseren over de
wijde weerelt schuldich zijn, den
Paus van Romē sijne h. voeten te
cussen? Is dat niet wel teeckens
ghenoech, dat hy over haer volle
macht ende gheweldt heeft?
(Dit staet uytdruckelijck ende int
breede verhaelt int boeck genaemt
Ceremon. Rom. Eccl. in den 2. tit.
des 1. boecx, in § Ordo process. en-
de voorts in den 3. tit. § de prima
lotione manuum.).

Ende daerom soo mijn Heer de
Paus te peerde wil rijden, soo moet
de Keyser of de Coninck die daer
by is, de steghelreep houden, ende
daer nae voorts het peerdt met den
toom een wijle tijds in de handt
leyden.

Ende soo de Paus op eenen stoel 265
gevoert wesen wil, daer is de Key-
ser oft Coninck, wie hy oock zy,
van plichts weghe schuldich, sij-

ein wenig fürt füren. Wie solches im vorgemelten Buch / im ersten Theil / am dritten Titel von der Ordnung der Procession begriffen ist.

So aber der Bapst nicht reiten wolte / sondern sich würde lassen im Sessel füren / so sol der Keiser / oder König / so zugegen / den Sessel mit dem Bapst auff jren Achszlen tragen / Wie im obgemeltẽ Buch bald hernach folget.

Der Keiser sol dem Bapst / wenn sie Malzeit halten wollen / das Handfasz darreichen / Wie im viel obgemelten Buch (sub § de primæ lotionis manu) geschrieben steht.

- 154 v. Der Römische Keiser / oder König / sol die erste Richt zu desz Bapsts Tisch tragen / Wie im selbigen Buch hievon bald hernach folget / auff was weise / vnd ordnung die Essen / oder Gericht sollen antragen werden. Der Keiser ist schuldig dem Bapst ein Eid zu thun / dasz er jm wölle trew / uñ gehorsam sein / Wie im Clement. (Clem. unica de iureiur. vers. Postquam ibi) solches auszdrucklich stehet / vnnd daselbst der Eid / wie er sol von wort zu wort gethan werden / gesetzet wirt. Daselbst stehet auch / dasz bisz anher von allen vorgewesen Keisern / vnnd Königen nie seye gezweiffelt worden / dasz solcher Eid nicht gewesen sey / vnd
- 155 r. noch sey / ein Eid desz gehorsams /

nen neck te buyghen, ende den stoel op sijne schouderen te laden. Ende voorts, als de Paus ter maeltijdt gaet is hy schuldich het water te schencken, om sijne heylighe handen te wasschen. Ende voorts moet hy het eerste gherichte op de tafel setten. Summa summarum, hy moet mijn Heer de Paus dienen, als een knaep sijn meester dient. Jae waerom niet? Dewijle hy den Paus van Rome den eedt der ghetrouwicheyt ende der ghehoorsaemheyt pleghet, soo als merckelijck in de pauselijcke rechten wordt uytgedrukt (Clem. Unica de iurejurando, vers. Postquam ibi, ende in § Certum. ende dit verhaelt oock Restaurus Castaldus in Tract. de Imperatore quest. 36. Ende de forme des eedts wort verhaelt in cap. Tibi Domino, dist. 63.). Daerentegen de Paus en is hem noch yemandt ter weerelt schuldich eenighe eerbiedinghe te bewijzen, ten zy dat hy somwijlen uyt sonderlinghe voordeel sijnen h. aers oplichten wil, om den Keyser te cussen (Dit hebby int voorsz. boec genaemt Ceremoniale, etc. in den tit. des 3. boecx.). Anders zijn alle menschen op der aerden schuldich, soo haest als sy hem onder de ooghen comen, drymael de knyen te buygen, ende sijne voeten te cussen. Ende daer hy voorby gaet, moeten sy op de knyen vallen, ende hem aenbidden. In somma, daer en

Wie solches weiter auszfüret
 Restaurus Castaldus im Tractat
 vom Keiser / vnnd die Form des
 Eids / so Keiser Ottho dieses Na-
 mens der erste dem Bapst Johanni
 gethan hat / ist menniglich bekannt.
 in c. Tibi domine, D. 63.

is niet of het is hem alles evenghe- 266
 lijck onderworpen. Ende daer-
 om — als Anthonius de Rosellis
 ghetuyght (Anthonius de Rosellis
 in Tractat. de Conciliis.) — mach
 hy den eenen sijn goet ende have
 benemen, ende gheven het eenen
 anderen, diet hem ghelieft.

Nog op een derde plaats lijkt de bron in kwestie zo ruim benut,
 nl. in „Dat IV. Capittel (van het zesde stuk), vermeldende, dat
 de boosheyt oft quaet leven der priesteren, den Sacramenten van
 haer bedient, niet en can gheschaeden. Ende wordt hier van de
 Simonie oft proven-comenschap der h. Roomscher Kercken ghe-
 handelt”.

SA ff. 54 r-56 v.

BK II, blzz. 143-144

- Derhalben der fromb Poet Mantu-
 anus recht vnd wol gesagt hat:
 Vaenalia nobis templa, sacerdotes,
 altaria, sacra, coronae. Ignis, thura,
 preces, coelum est vaenale, Deusq;
 54 v. Das ist: Es sind vns feil die Tem-
 pel / die Priester / die Altar / der
 Gottesdienst / die Platten / das
 Fewer / Weyrauch / der Himmel /
 vnd Gott selbs ist vns feil.
 55 v. Wie jetzbemelter Marsilius cap. 24
 bezeuget / subijciens: quid aliud
 Romae, quam Simoniacorum vn-
 diq; concursus? Das heist auff
 Teutsch: Was ist zu Rom anders /
 denn der schändtlichen Pfründen
 Krämer / ausz allen orten einzu-
 samen geleiff?
 56 r. Dieweil es denn mit dem Bapst ein
 solche gelegenheit / So folgt / dasz

Selve de jurist Marsilius Patavin,
 heeft dit wel connen sien ende
 schriftelijck ghetuygen met dese
 naevolghende woorden (In defen-
 sione pacis, cap. 24. parte 2.): Quid
 aliud Romae, quam Simoniaco-
 rum, undique concursus? Dat is te
 segghen: Wat is jae te Romen an-
 ders, dan een toeloop van alle can-
 ten der simonische ketters ende
 proven-kremers?
 Dat selve heeft beclaeght de
 Monick Baptista Mantua, schrij-
 vende aldus: Venalia nobis templa,
 sacerdotes, altaria sacra, coronae:
 Ignis, thura, preces, coelum est ve-
 nale, Deusque; D'welc men also
 soude mogen verduytschen: 't Is by
 ons al te coop, kercken, Papen, al-
 taren, Vyer, wierooc, heylichdom, 't

auff ein zeit ein Abbas exemptus, oder ein gefreiter Abt / so ohne mittel vnder dem Bapst gewesen / jme — wie man schreibt — auff sein befragūg: Papa cuius partis orationis? dz ist was Bapst für ein wörtlein sey / nich vbel / oder vngereimpt geantwort hat / Papam esse Participij partis: Quia partem capit de clero, partem de seculari, cum totius orbis significatione, sine modis & temporibus. Das ist zu Teutsch so viel geredt: Bapst ist ein fressigs / oder räubisch wörtlein / welches einen theil nimpt / oder raubt / von den Geistlichen / einen von den Weltlichen / mit der gantzen Welt schmerzen / on alle masz / vñ zu allen zeiten / etc.

SA ff. 50 v-54 r.

.... das allein ausz Franckreich jährlich in die zehen mal hundert tausent Kronen nutzungen / oder Gefell gen Rom komē sind. Wie solchs die im Truck ausgegangene Bücher bezeugen. Zu dem / so wird auch vom Parlament zu Parisz / in defensione pro libertate Gallicae Ecclesiae aduersus Romanam aulam / so König Ludwigen den XI. vbergeben worden / In Artic. 72. 73. 74. vnd 75. lauter vermeldet / dasz die zeit Bapst Pij

gebedt des menschen heyl, De Hell' end' Vaghevyer, dat de Pausen bewaren, Jae self de Hemel oock, end' Godt, 't isser al veyl. Waer mede een goet Abt seer sijn overeen heeft ghestemt, welcke ghevraeght zijnde: Papa cujus partis orationis? Dat is te seggen: Van wat aert ende conditie is dit wordeken Paus? Antwoordde, dat het was Participii partis, quia partem capit a clero, partem a seculari, partem ab utroque, cum totius Orbis doloris significatione, sine modis et temporibus. Dat is te seggen: dat dit wordeken 144 Paus, zy van den aert der genen, die aen beyde zijden in de schotel tasten. Want hy ontfangt van de Papen, hy ontfangt van de leecken, ende deylt aen beyde zijden, sonder mate noch eynde, met groot verdriet ende bedroeffenisse der gantscher weereelt.

BK II, blz. 144

.... alleene de Annaten be- dragen slechts alleen in Vranckrijck jaer voor jaer, tot thienmael hondert duysent croonen (Dese calculatie van stuck tot stuck vint ghy in een boecxken Taxa episcoporum regni Franciae, begrepen in 't boeck ghe- naemt Oceanus juris, in 't 24 stuck, int 388 bladt gedrukt te Lions, in 't jaer 1549.). Jae in de tijden des Paus Pii des 2, werdender over de twintich soo ertzbisdommen als bisdommen in Vranckrijck ledich, wel-

Secundi / vber zwentzig Ertzbistuñ
vñ Bistumb / sind verlediget wor-
den / die haben dem Bapst hundert
/ vnnd zwentzig tausent Kronen
Annaten eingetragen.

Nit weniger haben auch die secht-
zig Abteyen / so den zumal vaciert
/ dem Bapst intraten gethan.

51 r. Vnd denn von den Prioraten / De-
canaten / vnnd Probsteyen / so
durch absterben verledigt / hat er
weniger nicht / denn hundert tau-
sent Kronen eingenommen. Vber
das so hat die Kron Franckreich /
nicht minder denn in die hundert
tausent Pfarren / vnnd Filial / deren
eine in die ander dem Bapst Pio
weniger nicht / denn 25 Kronen er-
tragen / Thut in Summa / fünff vn
zwentzigmal hundert tausent Kro-
nen.

52 r. Wie denn ein Catalogus in
einem sondern Tractat in xiiij.
vol. Tractatum, seu iuris Oceano,
vorhanden ist.

cke brochten hem in, tot hondert
ende twintich duysent croonen
(Dese calculatie ende rekeninge vint
ghy int boec ghenamt, Defensio
pro libertate Gallicae Eccl. adver-
sus Romanam aulam, gemaect van
't Parlement van Parijs, ende over-
gegheven den Coninck Ludovico II.
ende 72. 73. 74. ende 75. artic....).

Daer na ontfinck hy niet veel wey-
nigher van LX abdijen, die oock
alle vacant werden in sijne tijden.
Ende voorts van de priorien, deke-
nen ende proostijen, creegh hy ym-
mers niet min dan hondert duysent
croonen. Ende daerenboven waren-
der by de hondert duysent prochien
ende pastorien, welcke d' een door
d' ander den voorseyden Paus op-
brochten, een yeder ten minsten
XXV croonen: siet of dat in de
somme niet en beloopt XXVIII.
mael hondert duysent, ende noch
XL. duysent croonen?

Ook in de volgende bladzijden van dit „Capittel” werd de bron
nog benut, vgl.:

BK II, blz. 145 (tekst + voetnoot) met SA ff. 53 r-54 v..

BK II, blz. 146 (tekst + voetnoot 1.) met SA f. 55 r. en

BK II, blz. 149 (tekst + voetnoot 1.) met SA f. 59 v.

Vanzelfsprekend kon Marnix de *Taxa sacrae Poenitentiariae* van
de *Stattliche Ausfürunge* ook niet onbenut laten; men vergelijkte
ten bewijze hiervan:

BK II, blz. 162 (het cursief gedrukte) met SA ff. 292 v, 291 v en
290 v; op blz. 163 benutte Marnix nog SA f. 46 r + v.

BK I, blz. 35 (het cursief gedrukte)	— SA f. 185 r + v.
BK I, blz. 72 (tekst + noot 1.)	— SA ff. 200 r-201 r.
BK I, blz. 80 (tekst + noot 1.)	— SA ff. 48 v-50 r.
BK I, blz. 88 (tekst + noot 2.)	— SA f. 106 v.
(noot 4.)	— SA f. 112 r.
BK I, blzz. 110-111 (tot en met noot 2.)	— SA f. 191 r + v.
BK I, blz. 127	— SA f. 60 v.
BK I, blzz. 138-139 (het cursieve + noot 1. van blz. 139)	— SA f. 98 r + v.
BK I, blz. 186 (tekst + noot 4.)	— SA f. 106 r.
BK I, blz. 201 (de vertaling van het „ex opere operato”)	— SA f. 219 r.
BK I, blz. 225 (tekst + noot 1.)	— SA f. 93 r.
BK I, blz. 230 (tekst + noot)	— SA ff. 101 v-102 r.
BK I, blz. 236 (het cursief gedrukte)	— SA f. 94 r.
BK I, blz. 241 (tekst + noot 1.)	— SA ff. 53 v-54 r.
BK I, blz. 255 (tekst + noot 8.)	— SA f. 155 r, n. CXXX.
BK I, blzz. 257-259 (tekst + enkele noten)	— SA ff. 131 v, 132 v, 224 r + v.
BK I, blz. 267 (tekst + noot 1.)	— SA ff. 174 v-175 v.
BK I, blz. 308 (eerste helft)	— SA ff. 112 v-113 r.
BK II, blzz. 6 (+ noot 1.) en 7 (+ noot 2.)	— SA f. 100 r + v.
BK II, blz. 20 (tekst bij noot 1.)	— SA f. 114 r + v.

BK II, blzz. 25-26 (tot en met noot 1.) — SA f. 66r + v.

BK II, blz. 145 (tekst + noot 1.) — SA f. 53r + v.

Geenszins is het uitgesloten dat de hier weergegeven gedeelten gegevens bevatten voor een verdere bestudering van Marnix' eigen vormgeving aan het in de *Stattliche Ausfürunge* gevonden materiaal. Misschien is ook uit vergelijking van de beide teksten een linguïstisch argument op te bouwen voor directe afhankelijkheid. Wij achten ons daartoe niet competent en laten dit dus eenvoudig buiten beschouwing. Het enige waarop wij thans de nadruk willen leggen is dat o.i. de gelijke inhoud van deze passages, gevoegd bij de omstandigheid dat Marnix dit werk zeker in deze jaren heeft gekend, voldoende markant is om de conclusie te wettigen, dat hij de hierin vervatte gegevens allerwaarschijnlijkst aan de *Stattliche Ausfürunge* heeft ontleend. Opmerkelijk is daarbij dat het vooral de kerkrechtelijke citaten zijn, waarvan de aanwezigheid aldus verklaard kan worden; wanneer wij ons nu herinneren dat aangaande Marnix is opgemerkt, dat hij ook in de kennis van het kerkelijk recht doorkneed was, wordt duidelijk dat wij dit voortaan „cum grano salis” zullen moeten verstaan⁴²⁾.

De opmerking, eens door Mr. Leonard Willems gemaakt⁴³⁾, dat „een studie over de bronnen van den Biënkorf noodzakelijk moet beginnen met registers der aanhalingen in den Biënkorf”, onderschrijven wij volkomen. Die registers zouden wij echter op een andere wijze willen benutten dan Willems suggereert. De bedoeling immers moet niet zozeer zijn al die werken

⁴²⁾ Vgl. hierboven, blz. 182 en de citaten aldaar in noot 2.

⁴³⁾ Zie: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal en Letterkunde*, Gent 1925, blzz. 275-287: *Verslagen over de inzending op de prijsvraag voor letterkundige geschiedenis: Een onderzoek naar de bronnen van „Biëncorf der H. Roomsche Kercken van Isaac Rabbotenu”*; i.c., blz. 279.

zelf stuk voor stuk ter hand te nemen en te controleren; eerder kunnen de aldus aangelegde lijsten benut worden om te achterhalen of misschien al die citaten, naar bepaalde groepen — bijv. juridische, historische, patristische en scripturistische, — ingedeeld, in contemporain werk op gelijke wijze worden teruggevonden. Wij vermoeden dat een voortgezet onderzoek op de door ons ingeslagen weg hier nog wel resultaten kan opleveren. Of schoon wij aanwijzingen bezitten dat een nadere kennisneming van M. Flacius Illyricus' „*ANTILOGIA PAPAE: hoc est, de corrupto ecclesiae statu, et totius cleri Papistici peruersitate, Scripta aliquot ueterum authorum, ante annos plus minus CCC, et interea: nunc primum in lucem eruta, et ab interitu uindicata*” nog nieuwe argumenten zal opleveren voor onze opvatting van Marnix' zeer straffe afhankelijkheid in het door hem gebruikte bewijsmateriaal, kunnen wij daarover nog geen zekerheid verschaffen⁴⁴). Wij volstaan hier met hetgeen wij over de *Stattliche*

⁴⁴) Basiliae, s.a. (1555). Tijdens de oorlogsjaren zochten wij dit werk met als enig resultaat: de zekerheid dat het in ons land niet in de bekende bibliotheken aanwezig is. Een onderzoek in België bracht ook slechts negatieve uitslag. Informaties in Rome en Oxford hielpen ons evenmin. Wij wisten dat het werk, in de tijd dat W. Preger zijn boek over Flacius Illyricus uitgaf, aanwezig was in de Preussische Staatsbibliothek te Berlijn en in de Münchener Staatsbibliothek. Na de capitulatie van Duitsland heeft mijn goede vriend P. van der Sande, hist. cand., die tijdelijk een functie had bij de Intelligence Service in de Engelse zone, verdere nasporingen verricht en verblijdde mij met het heugelijk bericht, dat ook de universiteit van Göttingen, in welke plaats hij geruime tijd gestationeerd was, een exemplaar bezat. Door zijn bemiddeling kreeg ik van Dr. R. A. Klostermann een vrij uitvoerige inhoudsopgave en op mijn nader verzoek ook onlangs enkele belangrijke excerpten. Een eerste kennismaking er mee leidde nog niet tot afdoend resultaat, al lijkt het mij niet uitgesloten dat ook dit werk bij Marnix' amplificatie van Iomlaila's *Commentaire* is benut. Marnix bezat dit werk ook zelf in zijn bibliotheek; vgl. Toor., Versch., blz. 137: „Antilogia Papae, Basileae”. Daar het werk, naar Preger bericht, slechts eenmaal is uitgegeven, nl. bij Oporinus in Basel anno 1555, is er deze editie mee bedoeld en kan hij het dus

Ausfürunge meedeelden, omdat dit reeds voldoende illustreert:

1. dat hetgeen wij opmerkten over de sterke afhankelijkheid van hun bronnen bij sommige humanisten niet uit de lucht gegrepen is;
2. dat dit ook bij Marnix niet onmogelijk geacht behoeft te worden;
3. dat de „theologische” eruditie van de *Bijencorf* niet evident een weerlegging is van de niet-theologische opzet, die wij voor Marnix’ studietijd typerend achten⁴⁵).

ten tijde van zijn verblijf in Oost-Friesland al bezeten hebben. — Een woord van bijzondere dank aan den Heer van der Sande en Dr. Klostermann voor hun hoog gewaardeerde medewerking!

⁴⁵) Hiervóór (blz. 200) hebben wij een nadere bespreking van Marnix’ oudere geschriften „*Van de beelden afgheworpen*” en „*Vraye Narration*” weggelaten, deels om de half-politieke strekking van deze werkjes, deels om hun sterke overeenkomst met de *Bijencorf*. Bij de behandeling van dit laatste geschrift is nu wel sterk het accent komen te liggen op het satyrisch karakter er van. Daardoor worden echter de eerst genoemde werken niet zozeer gekenmerkt. Intussen mogen wij toch een nadere bespreking er van nalaten, omdat wij in het voorafgaande voldoende duidelijk hebben gemaakt dat inspiratie op andermans werk aan Marnix niet vreemd is geweest, zodat wij, zijn vroeger leven in aanmerking nemend, ook hier geneigd zijn een dergelijke afhankelijkheid bij hem te aanvaarden. Voor onze „historische inleiding” ter beoordeling van den Heer van St. Aldegonde als theoloog is dat voldoende.

Met een gerust hart presenteren wij het resultaat van onze onderzoeken, zoals dat vervat ligt in de voorafgaande bladzijden, als een inleidende studie aan al degenen, die belang stellen in de zo veelzijdige figuur van den Heer van St. Aldegonde. Wanneer wij onder *theologie* willen verstaan: het methodisch geleid, critisch gewaarborgd en systematisch geordend kennen van hetgeen men als door God geopenbaard aanvaardt, is duidelijk dat de gangbare opvatting, die Marnix onder de theologen rangschikt, voor zover het zijn vroege levensjaren betreft, bezwaarlijk gehandhaafd kan worden. Een man van het vak is hij in die periode moeilijk te noemen; zijn opleiding was er niet naar en ook zijn *Bijencorf*, die veelal als zijn voornaamste theologische prestatie wordt geroemd, is in opzet en uitwerking geen wetenschappelijk theologisch geschrift. Toch begint zich bij Marnix wel belangstelling voor sommige theologische kwesties te openbaren. In hoever hij door eigen studie daarin toch een en ander in later jaren heeft bereikt, is een vraag die wij nog open laten. Ook indien het ons niet gegeven zal zijn ons verder in deze kwestie te verdiepen, vertrouwen wij dat in ons werk een fundament is gelegd van voldoende degelijke makelij, dat anderen er op kunnen voortbouwen.

Het valt ons moeilijk van Marnix te scheiden. Hij is voor ons een levend mens geworden. Geen held, maar een man die wij graag mogen zien, ondanks zijn kleinmenselijke zwakheden, ondanks de tegengestelde richting van ons beider godsdienstige opvattingen, omdat wij hem in zijn tijd zo goed begrijpen kunnen. Zijn *Bijencorf* is inderdaad pervers, gemeen, lasterlijk, óók ten opzichte van

de Katholieke Kerk in zijn dagen; maar de *Bijencorf* openbaart ons den gehelen Marnix niet. Dikwerf kunnen wij een oprecht vrome toon bij hem beluisteren, zelfs in dit schotschrift, en een hartstochtelijke liefde voor echt christelijke idealen. Daarom dan ook, wanneer wij op den Heer van St. Aldegonde wezen als „Cortegiano”, bedoelen wij niet te insinueren dat hij daartoe gevormd was naar het weinig vleierend recept, dat een tijdgenoot smalend noteerde:

RECEPTE POUR DEVENIR VRAY COURTISAN

Trois livres d'impudence, mais de la plus fine qui croist en un rocher qu'on appelle Front d'airain. Deux livres d'hypocrisie. Une livre de dissimulation. Trois livres de la science de flatter. Deux livres de bonne mine. Le tout cuict au ius de bonne grace par l'espace d'un iour et d'une nuict, afin que les drogues se puissent bien incorporer ensemble. Après il fault passer ceste décoction par une estamine de large conscience: puis quand elle est refroidie, y mettre six cuillerées d'eau de patience près trois de l'eau de bonne espérance¹⁾.

Maar van de andere kant garanderen wij ook niet, dat er van dit alles niets in hem te vinden zal zijn.

Er ligt een zekere gespletenheid in Marnix' wezen, die zich ook in sommige onderling tegenstrijdige uitingen van hem openbaart; Leser en Tjalma hebben daar al op gewezen. Wij voor ons zijn er van overtuigd dat pas een rustige bestudering van de karakteristiek van het humanisme, zoals die ontworpen is door Dr. A. J. M. Cornelissen in zijn zware, maar geniaal knappe studie over „Het Machiavellisme”²⁾, ons in staat zal stellen een figuur als Marnix volledig te verstaan.

¹⁾ Meegedeeld door A. Roersch, *L'Humanisme Belge à l'Époque de la Renaissance. Études et Portraits*. Bruxelles 1910, p. 116.

²⁾ Dr. A. J. M. Cornelissen, *De Strijd om de Moderne Staatsidee, I. Het Machiavellisme*. Nijmegen 1946.

LITTERATUUR-OPGAVE

De publicaties, die in dit overzicht worden vermeld, zijn niet alle op gelijke wijze benut. Verscheidene ervan zal men in het geheel niet aangehaald vinden. Wij hebben gemeend de bezwaren, die daaromtrent gemaakt kunnen worden, te ondervangen door onze litteratuur-opgave in drie lijsten te splitsen en de eigen geaardheid van iedere lijst met een enkel woord toe te lichten.

In de eerste lijst vermelden wij alleen geschriften van Marnix zelf en die geschriften van zijn tijdgenoten, die zich onmiddellijk met Marnix' publicaties bezig hielden; een en ander echter uitsluitend voor zover wij van die geschriften kennis namen.

De tweede lijst geeft een overzicht van de ons bekende litteratuur, die rechtstreeks op Marnix betrekking heeft. In deze lijst plaatsen wij al het ons bekende, ook al is het ons voor dit werk niet van nut geweest. De volledigheid lijkt ons hier op zichzelf van waarde. Alleen de publicaties die op Marnix in verband met het „Wilhelmus” betrekking hebben laten wij achterwege; in de Amsterdamse dissertatie van J. B. D r e w e s, *Wilhelmus van Nassouwe*, (Amsterdam 1946), kan de belangstellende zich hierover oriënteren. Wij zijn er ons van bewust dat verschillende van de geschriften, die in deze tweede lijst een plaats vinden, niet op bijzondere aandacht aanspraak mogen maken.

In de derde lijst worden de overige door ons geraadpleegde werken bijeengebracht. Wij beperken ons hierbij tot hetgeen rechtstreeks resultaten opleverde, hetzij positief of negatief. Geschriften, die onze kijk op de tijd van Marnix hebben beïnvloed

zonder dat dit echter in ons werk onmiddellijk merkbaar is, worden in deze lijst niet vermeld. Ofschoon het geen gewoonte is encyclopedieën e.d. te vermelden, hebben wij toch verschillende werken van dit genre in deze lijst opgenomen. Het nader determineren van menige titel uit de 'auctie-cataloog van Marnix' bibliotheek deed ons vaak tot dergelijke hulpmiddelen onze toevlucht nemen. Voor wie ons werk wil controleren is het gemakkelijk wanneer hij weet waar de auteur gezocht heeft. Wanneer deze werken een meer uitvoerig artikel over Marnix bevatten, wordt dit ter plaatse er bij vermeld.

Bij het citeren van deze litteratuur hebben wij de spelling van de door ons gebruikte uitgaven zonder wijziging overgenomen. Inconsequenties en fouten werden niet verbeterd. Daar wij geen tekstcritische studie geven en de teksten enkel naar hun inhoud benutten, volstaan wij met het eenvoudig signaleren van een fout, wanneer de inhoud van de tekst door die fout zó gewijzigd wordt, dat men er door op een dwaalspoor zou kunnen geraken.

De nasporingen, die wij in enkele archieven verrichtten, leverden geen belangrijke resultaten op. Wanneer wij enkele malen een archiefstuk benutten, wordt dit op de betreffende plaatsen vermeld.

I. GESCHRIFTEN VAN MARNIX EN CONTEMPORAINE REACTIES DAAROP

Voor Marnix' geschriften gebruikten wij de elkaar aanvullende Belgische en Noord-Nederlandse uitgaven uit de vorige eeuw:

1. *Oeuvres de Ph. de Marnix de Sainte Aldegonde*. 9 vol. Bruxelles 1857-1860.
 - I-IV: *Tableau des différends de la religion*, précédé d'une introduction générale par E. Quinet. Bruxelles 1857.
 - V: *Notices historique et bibliographique sur Philippe de Marnix* par A. Lacroix et Fr. van Meenen. Bruxelles 1858.
 - VI-VII: *De Bijenkorf der H. Roomsche Kerke*, met inleiding en varianten (door A. Willems). Brussel 1858.
 - VIII: *Écrits politiques et historiques*, précédés d'une introduction par Alb. Lacroix. Bruxelles 1859.
 - IX: *Correspondance et Mélanges*, précédés d'une introduction par Alb. Lacroix. Bruxelles-Paris-Leipsick 1860.
 2. *J. J. van Toorenenbergen, Philips van Marnix van St. Aldegonde, Godsdienstige en Kerkelijke Geschriften*. Met historische inleiding en taalkundige opheldering.
 - Eerste deel, 's Gravenhage 1871.
 - Tweede deel, 's Gravenhage 1873.
 - Verscheidenheden uit- en over de nalatenschap, 's Gravenhage 1878.
 - Derde deel, 's Gravenhage 1891.
- Wij verwijzen naar dit werk met de afkorting: *Toor.*, I, II, *Versch.* III.
3. *J. J. van Toorenenbergen, Marnixiana anonyma*. Nieuwe verscheidenheden uit en over zijne nalatenschap. 's Gravenhage 1903.

De controvers van Marnix met Baius is het gemakkelijkst te bereiken in:

4. *Michaelis Baii Opera*. Studio A. P. Theologi. Coloniae Agrippinae 1696.

Zij werd echter ook door Marnix uitgegeven, onder de titel:

5. *Theses aliquot theologicae... a Philippo Marnixio Sanctaldegondio propositae Michaeli Baio ... ac literis utrinque datis discussae atque agitatae. Una cum earum exemplis optima fide à Ph. Marnixio ad ipsa autographa revocatis ac descriptis. Antverpiae 1580.*

Buiten deze collecties uitgegeven verhandelingen en brieven van Marnix zijn in de volgende lijst opgenomen.

Van de geschriften, die als reactie op Marnix' publicaties verschenen, wordt een overzicht gegeven door P. Arents in de Nieuwe Gids, LV, I, 1940, blzz. 185 e.vv.; wij hebben slechts nauwkeuriger kennis genomen van:

6. *J. Coens, Confvtatie Oft Wederlegginghe vanden Biencorff.... Tot Loven 1598.*
7. *J. David, Christelijcken Bie-corf Der H. Roomscher Kercke. T'Hantwerpen, Anno 1600.*

II. LITTERATUUR MET BETREKKING TOT MARNIX VAN ST. ALDEGONDE¹⁾

- Actes du Prince de Parme en faveur de Philippe de Marnix et de sa famille*; 1585. (Compte Rendu des séances de la Comm. Roy. d'Histoire . . . 3e série, t. XII, Bruxelles 1871, pp. 309-316).
- Alberdingk Thijm P. P. M.*, De vroolijke historie van Ph. van Marnix, heer van Ste Aldegonde en zijne vrienden. Eene zedeschets, opgedragen aan alle zijne bewonderaars. Leuven 1876.
- Philipp van Marnix Herr von Sanct-Aldegonde. Ein Lebensbild aus der Zeit des Abfalls der Niederlande. Köln 1882.
- Afstammelingen van Ph. van Marnix*. (De Navorscher, VIII, 1858, blzz. 55, 78, 141, 229).
- Arents P.*, Filips van Marnix van Sinte Aldegonde. Proeve van bibliografie. (De Nieuwe Gids, LV, I, 1940, blzz. 185-212).
- Bakhuizen van den Brink J. N.*, Het geboortjaar en het graf van Philips van Marnix van St. Aldegonde. (De Gids, CII, II, 1938, blzz. 326-332).
- Hymnus Philippi Marnixii. (Ned. Arch. v. Kerkgesch., n.s. XXXII, 1940, blz. 66).
- Iets over het dichterschap van Wessel van den Boetzeler naar aanleiding van de Marnix-herdenking in 1940. (Ned. Arch. v. Kerkgesch., n.s. XXXII, 1941, blzz. 196-206).
- Philips van Marnix van St. Aldegonde, 1540 — 15 Dec. 1598. (De Gids, CIV, III, 1940, blzz. 1-22).
- Bannier W. A. F.*, Inventaris van het archief van Marnix. (B.M.H.G., XXVI, 1905, blzz. 238-289).
- Beekenkamp C.*, Marnix als Staatsman. (Gedenkboek der Societas Studiosorum Reformatorum . . . Rotterdam 1926, blzz. 160-179).
- Begeer C. J. A.*, Penning geslagen ter herinnering aan het feit, dat Marnix

¹⁾ Van de werken uit deze lijst, die meermalen werden uitgegeven of in een andere taal werden overgezet, wordt slechts één uitgave vermeld. De „inleidingen” bij publicaties uit onze eerste lijst worden hier niet opnieuw vermeld.

- van St. Aldegonde voor 400 jaar werd geboren, 1540-1940. (Ons Eigen Volk, I, 1940, blzz. 240-241).
- Bergen E. van*, Filips van Marnix van Sint Aldegonde. Antwerpen 1875.
- Bergmann A.*, Philips van Marnix van St. Aldegonde. Plundering der hoofdkerk van Lier. Lier (1857).
- Blok P. J.*, Een pamflet tegen Marnix. (De Nederlandsche Spectator, 1883, blzz. 284-287).
- Marnix te Leiden. (Leidsch Jaarboekje, XVI, 1919, blzz. 33-41; XVII, 1920, blzz. 30-32).
- Bonger-van der Borch van Verwolde F.*, Marnix en Rabelais. (Neophilologus, XXV, 1940, blzz. 89-92).
- Breugel Douglas C. van*, Sainte Aldegonde. (De Nederlandsche Heraut, III, 1886, blz. 107).
- Broes W.*, Filips van Marnix Heer van St. Aldegonde, bijzonder aan de hand van Willem I. 2 dln., 3 bdn. Amsterdam 1838-1840.
- Brouwers J. W.*, Marnix van Sint Aldegonde te Breda. Breda-Amsterdam 1877.
- Brugmans H.*, Een brief van Marnix. (Oud Holland, XVIII, 1940, blzz. 89-94).
- Bulten H. J.*, Philips van Marnix Heer van St. Aldegonde, „Oranje's rechterhand". Arnhem (1939).
- Chais van Buren Ch. A.*, De staatkundige beginselen van Ph. van Marnix, heer van St. Aldegonde. diss. Leiden. Haarlem 1859.
- Cohen G.*, Rabelais et Marnix de Sainte-Aldegonde. (Revue des Études Rabelaisiennes, VI, 1908, pp. 64-65).
- Cornelissen J. D. M.*, Marnix en de tuinbouw. (Hist. Tijdschr., XIX, 1940, blzz. 223-251).
- Marnix over de opvoeding der jeugd. (Hist. Tijdschr., XIX, 1940, blzz. 113-152).
- Medewerkers van den Prins. (Prins Willem van Oranje 1533-1933. Haarlem 1933, blzz. 235-253).
- Correspondance* entre le conseiller Richardot et Philippe de Marnix. (Compte Rendu des séances de la Comm. Roy. d'Histoire . . . 3e série, t. IX, Bruxelles 1867, pp. 329-354).
- Dankbaar W. F.*, Hoogtepunten uit het Nederlandsche Calvinisme in de zestiende eeuw. Haarlem 1946. (Hoofdstuk 2: Marnix van St. Aldegonde en zijn beteekenis voor de vestiging van de Nederlandsche Gereformeerde Kerk; blzz. 41-85).

- Delboulle A.*, Marnix de Sainte-Aldegonde, plagiaire de Rabelais. (Revue d'histoire littéraire de la France, 1896, pp. 440-443).
- Delvigne A.*, Philippe Marnix de Sainte-Aldegonde. Dialogue entre X, Y, et Z. Bruxelles 1857.
- Diegerick J.*, Quelques Lettres de Marnix de Ste Aldegonde et du Prince Jean Casimir, comte palatin du Rhin. (Cod. Dipl. Neerl., 2e série, t. IV, II, Utrecht 1860, blzz. 198-245).
- Discailles E.*, Guillaume le Taciturne et Marnix de Sainte-Aldegonde. Bruxelles 1884.
- Dotd van Flensburg J. J.*, Filips van Marnix. (De Vriend des Vaderlands, V, 1831, blzz. 443-461).
- Nadere berichten over Marnix van St. Aldegonde. (De Vriend des Vaderlands, VI, 1832, blzz. 195-199).
- Bijzonderheid, betreffende Ph. Marnix van St. Aldegonde. (De Vriend des Vaderlands, XI, 1837, blzz. 591-599).
- Dozy Ch. M.*, Marnix' graf. (De Nederlandsche Spectator, XLIV, 1899, blz. 45).
- Dreyss Ch.*, Qua aestimatione habendum Ph. Marnixii opus cui titulus: De Institutione principum ac nobilium puerorum. diss. Parisiis 1859.
- Elkan A.*, Eine angebliche Flugschrift von Marnix. (Oud Holland, XXVII, 1909, blzz. 189-195).
- Johann und Philipp von Marnix während des Vorspiels des niederländischen Aufstandes 1565-1567. diss. Jena. Leipzig (1913).
- Philipp Marnix von St. Aldegonde. I. Die Jugend Johannis und Philipp von Marnix. Leipzig 1910.
- Über eine angebliche Denkschrift von Marnix. (B.V.G.O., 4de reeks, VI, 1907, blzz. 137-145).
- Zwei Episoden aus Marnix' letzten Lebensjahren. (Oud Holland, XXIX, 1911, blzz. 143-165).
- Epitaphium* op de doot van den Hoochgeleerden ende Wijtvermaerden Heere, Heer Ph. van Marnix, Heer van Sint Aldegonde. Leyden 1599.
- Es F. van.*, Philips van Marnix, heer van St. Aldegonde, als opvoedkundige. Gent 1914.
- Essen L. van der.*, Contribution à la biographie de Philippe Marnix de Sainte-Aldegonde. Ses rapports avec Alexandre Farnèse en 1590, d'après les archives farnésiennes de Naples. (Analectes pour servir à l'Histoire ecclésiastique de la Belgique, 3e série, t. VII, 1911, pp. 53-66).
- E(vers) G. A.*, Philips van Marnix van Sint-Aldegonde in Utrecht.

- (Maandblad van Oud-Utrecht, XV, 1940, blzz. 35-39; 41-44).
- Fredericq P.*, Marnix en zijne nederlandsche geschriften. Gent 1881.
- Frederiks J. G.*, Belangrijke auctiën in vroeger tijd. 2. Bibliotheek van Ph. van Marnix 1599. (Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel, V, Amsterdam 1892-1895, blzz. 284-295).
- Marnix' woning te Breda. (Tijdschrift voor Noord-Brabantsche geschiedenis, taal- en letterkunde, II, 1884-85, blz. 125).
- Fruin R.*, Verspreide Geschriften. 11 dln. 's Gravenhage 1900-1905. Deze bevatten de volgende opstellen over Marnix:
- Het oudste geschrift van Philips van Marnix? (VII, blzz. 85-98).
- Een anoniem pamflet van 1567, toegekend aan Marnix van St. Aldegonde. (VII, blzz. 99-110).
- Wesembeke of Marnix? (VII, blzz. 111-140).
- Over anecdota van Marnix van Sint Aldegonde. (VIII, blzz. 410-428).
- De aanstelling van Marnix tot bijbelvertaler. (IX, blzz. 73-82).
- Herinnering aan Marnix van Sint Aldegonde. (IX, blzz. 83-92).
- Génard P.*, l'Acte de Cologne du 26 avril 1577 et la Lettre de Philippe de Marnix du 18 mai de la même année. Anvers 1882.
- Le duc d'Alençon et Marnix de Sainte-Aldegonde. Bruxelles 1892.
- Geslacht Het*, Marnix van St. Aldegonde. (Alg. Nederl. Familieblad, 1887, blzz. 249 e.vv. 1888, blzz. 109 e.vv.).
- Gielens A.*, Een onbekende redevoering van burgemeester Marnix aan de goede-mannen der ambachten in den Antwerpschen Breeden Raad op 24 Jan. 1584 gehouden. Ledeberg-Gent (1937).
- In welk jaar werd Philips van Marnix van St. Aldegonde geboren? (Ned. Historiebladen, I, 1938, blzz. 220-224).
- Goethals F. V.*, Marnix de St. Aldegonde. (Lectures relatives à l'histoire des Sciences, des Arts etc. en Belgique. 4 tom. Bruxelles 1837-1838. I, pp. 73 ss.).
- Groen van Prinsterer G.*, Marnix's gedachten op de opgewektheid tot bidden. (Ned. Stemmen over Godsdiens, Staat-, Geschied- en Letterkunde, I, 1834, no. 3).
- Grijdonck M.*, De datering van Marnix' geschrift over de opvoeding der jonge Edellieden. (Album Prof. Dr. Frank Baur. 2 dln. Antwerpen enz., 1948, I, blzz. 284-290).
- De Paedagogische Ideeën van Marnix van St. Aldegonde. (Dietsche Warande en Belfort, 1937, blzz. 665-687; 765-780; 848-860).
- Een brief van Vulcanius aan Marnix van St. Aldegonde in verband

- met Jacob van Marnix. (*Revue belge de philologie et d'histoire*, XVIII, 1939, pp. 492-498).
- Haantjes J.*, Marnix, Camphuyzen, Totius. (Bundel Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. C. G. N. de Voöys. Groningen-Batavia 1940, blzz. 153-163).
- Hallema A.*, Philips van Marnix van St. Aldegonde 1565-67. Een bijdrage tot zijn levensgeschiedenis ter gelegenheid van de nationale Marnix-herdenking, 1540-1940. (*Historia*, VI, 1940, blzz. 119-129).
- Ham e.a. J. van*, Marnix van St. Aldegonde. Baarn (1938).
- Harderwijk Rz. J. van*, Redevoering over de staatkundige verdiensten van Philips van Marniks, Heer van St. Aldegonde. (De Fakkels, of Bijdragen tot de kennis van het Ware, Schoone en Goede, II, 1826, blzz. 65-90).
- Haselen J. F. van*, Marnix van St. Aldegonde. Bloemlezing uit zijn werken. Baarn z.j.
- Have J. van der*, Filips van Marnix van St. Aldegonde. Gent-Haarlem 1874.
- Havelaar P. W.*, Marnix van St. Aldegonde als verdediger van Antwerpen 1584-1585. (B.V.G.O., 7de serie, IV, 1936, blzz. 1-33).
- Herwerden C. H. van*, E. Quinet, Marnix van St. Aldegonde. (Waarheid en Liefde, een godgeleerd tijdschrift voor beschaafde christenen, 1855, blzz. 365-394; 577-605; 703-722).
- Hinderdael S.*, Marnix van St. Aldegonde voor den Rijksdag te Worms (1578). Den Haag 1941.
- Hommage à Ph. Marnix de Ste Aldegonde*. Journée protestante du 10 juillet à Bruxelles. (Bulletin de la Société d'histoire de protestantisme belge, 1938, pp. 79-150).
- Hoste J.*, Marnix en zijn tijd. Antwerpen (1938).
- Huysmans C.*, Twee voordrachten over Filips van Marnix, heer van St. Aldegonde. Antwerpen 1938.
- I.*, Iets betreffende de redevoering van Filips van Marnix, gehouden te Worms, in het jaar 1578. (De Vriend des Vaderlands, VIII, 1831, blzz. 670-672).
- Jacquemyns M. G.*, Marnix de Sainte-Aldegonde. Bruxelles 1938.
- Janssen H. Q.*, Aanteekeningen betreffende de bijbelvertaling van Marnix van St. Aldegonde, en wat op kerkelijke vergaderingen na zijnen dood omtrent het overzetten der heilige Schrift beraamd is. (Kerkhistorisch Archief, II, 1859, blzz. 65-77).

- Juste Th.*, Les Pays-Bas au XVI^e siècle. Vie de Marnix de Sainte-Aldegonde 1538-1598, tirée des papiers d'État et d'autres documents inédits. Bruxelles-Paris 1858.
- Kalff G.*, Een oordeel over Marnix van St. Aldegonde als Taal- en Letterkundige, van het jaar 1600. (Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterkunde, XXXIII, — n.r. XXV, — 1914, blzz. 152-154).
- Kernkamp J. H.*, Marnix van St. Aldegonde bibliophiel of bibliomaan? (Het Boek, n.r. XXV, 1938-39, blzz. 215-223).
- K(ervyn de Lettenhove) J. B. M. C.*, Marnix. (Revue Générale, XXXVIII, 1883, pp. 5-45; 155-178).
- K(ist) N. C.*, Phil. Marnix. (ex advers. mss. Joh. Smetii). (Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, V, 1834, blz. 478).
- Klerk J. F. de*, Een edelman en een edelmán, of Filips van Marnix van St. Aldegonde, herdacht 300 jaren na zijn sterfdag, 15 Dec. 1598—15 Dec. 1898. Rotterdam 1898.
- Marnix en zijn meesterwerk. (De Historiestem, X, 1897, blzz. 45 e.vv.).
- Lauffs A.*, Philipp von Marnix, einer der Väter und Begründer der reformirten Kirche am Niederrhein. (Reformierte Kirchen-Zeitung, XXXII, 1909, SS. 394-395; 402-404; 410-411).
- Leser J.*, Essai théologique sur Marnix de Sainte Aldegonde. diss. Strasbourg 1863.
- ЛЮБОВИЧА Н.*, МАРНИКС ДЕ СЕНТЬ-АЛЬДЕГОНДЪ, КАКЪ ПОЛИТИЧЕСКІЙ ПИСАТЕЛЬ. КІЕВЪ 1877.
- Loosjes A.*, Filips, de kleine Savoyard. 1540-1598. (De Nieuwe Gids, LV, I, 1940, blzz. 358-373).
- Marnix-feestviering De*, (Eigen Haard, XXIV, 1898, blz. 841).
- M. J.*, Marnix van St. Aldegonde en de jongste uitgever zijner werken. (De Gids, XLII, 1857, II, blzz. 626-667).
- Marnixiana*, Aanteekeningen over Marnix' huishouden en garderobe. (De Navorscher, XLII, 1892, blz. 512).
- Marnix van Sinte Aldegonde. Gedenkboek.* Brussel-Amsterdam (1939).
- Micheels J.*, Marnix van Sint Aldegonde. Brussel 1865.
- Münch E.*, Philipp van Marnix, Herr zu St. Aldegonde. (Niederländisches Museum, Heft III, 1838, SS. 40-79; Heft IV, 1839, SS. 3-24).
- Mulder C.*, Philips van Marnix van St. Aldegonde. (De Vrije Kerk. Vereeniging van Christ. Geref. Stemmen. V, 1879, blzz. 1 e.vv.).
- Neuhuys P.*, Le XVI^e siècle et Marnix de Sainte Aldegonde. (Anvers 1938).

- Oosterhof G., *La vie littéraire de Marnix de Sainte-Aldegonde et son „Tableau des differens de la religion“*. diss. Lille. Kampen 1909.
- Oosterzee J. J. van, *Marnix van St. Aldegonde*. (In Memoriam. Tafereelen uit Hollands tachtigjarigen strijd. Haarlem 1873, blzz. 1-20).
- Pater J. C. H. de, *De godsdienstige verdraagzaamheid bij Marnix van St. Aldegonde*. (Antirevolutionaire Staatskunde, XII, 1938, blzz. 1-45).
- *Marnix van St. Aldegonde*. (Neerlandia, XLI, 1937, blzz. 153-160).
- *Was Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde, een falsaris?* (Stemmen des Tijds, XXVII, 1938, II, blzz. 129-163; XXIX, 1940, I, blzz. 216-252).
- Pegman H. B., *Eene periode uit het leven van Philips van Marnix van St. Aldegonde*. Ermelo 1897.
- Piccardt R. A. S., *Filips van Marnix, Heer van St. Aldegonde enz.* Schoonhoven 1875.
- Plinius Tertius, *Het monument voor Marnix opgericht*. (Het Leeskabinet. Mengelwerk, XXXVIII, 1872, IV, blz. 110).
- Prims Fl., *Antwerpiensia*. Elfde reeks, 1937. Hierin publiceert Prims de volgende opstellen over Marnix:
- De moedertaal van Marnix. (blzz. 208 e.vv.).
- Het „kansspel“ en de „Byenkorf“. (blzz. 214 e.vv.).
- Baius en Marnix. (blzz. 220 e.vv.).
- Marnix, raad van State van Anjou 1582-1583. (blzz. 259 e.vv.).
- Waar woonde Marnix? (blzz. 271 e.vv.).
- Boeken van Marnix 1585. (blzz. 290 e.vv.).
- Marnixiana. (blzz. 305 e.vv.).
- Isabella van Jesus, Marnix' stiefdochter. (blzz. 324 e.vv.).
- *Marnix van Sint-Aldegonde. Een katholiek oordeel*. Antwerpen 1939.
- Prins J., *Leven van Philip van Marnix, Heer van St. Aldegonde*. (Leven der Nederlandsche Dichteren en Dichteressen, I. Leyden 1782).
- „*Quiescendo*“, *Brieven van Ph. van Marnix*. (De Navorscher, VIII, 1858, blz. 336; IX, 1859, blz. 78).
- Quinet E., *Fondation de la République des Provinces Unies. Marnix de Sainte-Aldegonde*. Paris 1854.
- Quinet . . . J. van Vloten E., *Marnix van St. Aldegonde en de wording van het gemeenebest der Vereenigde Nederlanden*. Deventer 1855.
- Rammelman Elsevier W. L. C., *Het tractement van Philip van Marnix van St. Aldegonde, anno 1577-1582*. (Handelingen . . . van de Mij. der Nederl. Letterkunde, 1858, blzz. 121-134).

- Redevoering* over de verdienste van Philips van Marnix van St. Aldegonde. (Vruchten, ingezameld door de aloude rederijkkamer De Wijn-gaardranken . . . te Haarlem, II, Haarlem 1836, blzz. 1-31).
- Reiffenberg F. de*, *Projet de Marnix de St. Aldegonde de placer les Pays-Bas sous la domination de la France*. (Bulletin de l'Académie Royal, VII, 1e partie, Bruxelles 1840, pp. 216 ss.).
- Romein J.*, *Filips van Marnix, de intellectueel in de politiek*. (De Stem, XVIII, 1938, blzz. 7-34).
- Rosbroeck R. van*, *Marnix de Rebel*. Antwerpen-Amsterdam 1938.
- Rudelsheim M.*, *Eenige onuitgegeven gedichten van Marnix. Marnix' zelf-critiek*. (Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterkunde, XVII, n.r. IX, 1898, blzz. 105-146).
- Sainéan L.*, *L'influence et la réputation de Rabelais. Interprètes. Lecteurs et imitateurs. Un Rabelaisien: Marnix de Sainte-Aldegonde*. Paris 1930.
- Scheltema J.*, *Redevoering van Philips van Marnix, Heer van Mont St. Aldegonde, aan het hoofd van een gezantschap uit de Nederlanden, gehouden bij den Rijksdag te Worms, 1578*. (Geschied- en Letterkundig Mengelwerk, IV, I, Utrecht 1825, blzz. 1-154).
- Schelven A. A. van*, *Brieven van Marnix aan Carolus Clusius*. (B.M.H.G., LXVI, 1948, blzz. 68-84).
- *Marnix en zijn „Lant-bedrijf“*. (Hist. Tijdschr., XX, 1941, blzz. 71-73).
- *Marnix van Sint Aldegonde*. Utrecht 1939.
- *Philippe de Marnier een pseudoniem van Marnix van St. Aldegonde?* (Ned. Historiebladen, III, 1940, blzz. 36-39).
- *Philips van Marnix van St. Aldegonde 1540-1940*. (Neerlandia, XLIV, 1940, blzz. 115-118).
- Siegenbeek M.*, *Toetsing der gronden voor de onderstelling, dat tusschen Aldegonde en Oldenbarnevelt vroegtijdig eene merkelijke verwijdering heeft plaats gehad*. (B.V.G.O., 1e serie, VII, 1850, blzz. 143-154).
- Smit W. A. P.*, *Samenhang tussen de Psalmberijmingen van Utenhove, Datheen en Marnix*. (Album Prof. Dr. Frank Baur. 2 dln. Antwerpen enz., 1948, II, blzz. 235-243).
- Someren J. F. van*, *Wesembeke of Marnix. Historisch-bibliographische studie*. 2 stukken. Amsterdam 1891-1892.
- S(on) C. van*, *Marnix herdacht*. (Neerlandia, XLIV, 1940, blzz. 145-146).
- Sterck J. G.*, *Protestantse Bronnen van Marnix' Biënkorf*. (Sacris Erudiri, I, 1948, blzz. 299-322).

- Van Commentaire tot Tableau. Een bijdrage tot de studie van Marnix' godsdienstig polemisch proza. (Leuvense Bijdragen, XXXVI, 1944-46, blzz. 79-119).
- Stutterheim F. W.*, Brief van Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde, aan den Prins van Oranje en diens antwoord, in December 1573. (Marnix, Protestantsche Stemmen, VIII, 1906, blzz. 209-223).
- Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde. Getrouw verhaal en verdediging der dingen, die in 1566 in Nederland zijn voorgevallen in zake den Godsdienst. (Marnix, Protestantsche Stemmen, IX, 1907, blzz. 44-73; 173-187; 259-279; 328-348; X, 1908, blzz. 1-21).
- Thomas A. E. Simon*, De staatkundige beginselen van Ph. Marnix. Arnhem 1859.
- Thijssen-Schouten C. L.*, Rabelais, Marnix van St. Aldegonde en B. N. (Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterkunde, LVIII, n.r. L, 1939, blzz. 123-159).
- Tjalma G.*, Marnix. (Geschiedkundig Leesboek, Leiden 1900, blzz. 78 e.vv.).
- Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde. Historisch-Dogmatische studie. diss. Leiden. Amsterdam 1896.
- (*Toorenenbergen A. van*), Brief aan den WelEerw. Heer A. J. van Bemmel . . . over de uitgave van den Byencorf. Utrecht 1845.
- Toorenenbergen J. J. van*, Bibliographie van Marnix' Biënkorf. (Bibliographische Adversaria, III, 1876-77, blzz. 76-77).
- Brieven van Philips van Marnix. (Bibliographische Adversaria, I, 1873-74, blz. 50).
- Bij eene penteekening van Philips van Marnix van St. Aldegonde. (Oud Holland, XI, 1893, blzz. 149-153).
- De Psalmberijming van Ph. van Marnix door de boekhandelaars met succes belaagd en door de Nationale Synode van 1585 zonder succes tot kerkelijk gebruik aangenomen. (Bijdragen tot de Gesch. v. d. Ned. Boekhandel, V, Amsterdam 1892-95, blzz. 262-269).
- Philip van Marnix van St. Aldegonde. De standvastige getuige van het bezielend beginsel van den opstand tegen Spanje. (Vóór driehonderd jaren. Harderwijk 1870, blzz. 157-171).
- Tunderman J. W.*, Marnix van St. Aldegonde en de subjectivistische stroomingen in de 16de eeuw². Goes (1942).
- Ulrich M.*, Sind die Zweifel, welche man bezüglich der Ehrenhaftigkeit des Philipp von Marnix Barons von St. Aldegonde hegt, begründet? diss. Bern, Erfurt 1890.

- Utrecht Dresselhuis J.ab*, Filips van Marnix, Heer van St. Aldegonde, beschouwd als Godgeleerde en meer bepaaldelijk in zijne verrigtingen en verdiensten omtrent de Nederlandsche Hervormde Kerk. (*De Vriend des Vaderlands*, VI, 1832, blzz. 35-77).
- Valk J. van der*, Een onuitgegeven brief van Marnix over de caesuur aan Arnoldus Cornelii, 5 April 1589. (*Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterkunde*, XXV, 1914, blzz. 149-152).
- Verheyden P.*, Een brief van Antwerpen aan Gent, 14 Maart 1584, toegekend aan Marnix. Antwerpen 1918.
- Vignier N.*, Chant Fvnebre Svr le Trespas de Philippe de Marnix sievr dv Mont saint' Aldegonde, etc. A La Rochelle 1603.
- Visser 't Hooft H. Ph.*, Het tijdstip van overgang tot het protestantisme van Marnix van St. Aldegonde. (*Ned. Archief v. Kerkgesch.*, n.s. XXIII, 1930, blzz. 99-118).
- Vloten J. van*, Twee Geuzenbroeders. (*Volksalmanak voor het jaar 1874*, uitgegeven door de Mij. tot Nut van 't Algemeen. Amsterdam 1873, blzz. 102-114).
- Marnix van St. Aldegonde's wenken over opvoeding. (*Vaderlandsche Letteroefeningen*, XLII, 1855, II, blzz. 729 e.vv.).
- Volkman*, Marnix van Sint Aldegonde. Antwerpen 1875.
- Voorlezing over de loffelijke psalmberijming van Van Marnix van St. Aldegonde*. (*Christelijk Maandschrift voor den beschaafden stand*, 1834, blzz. 373 e.vv., 524 e.vv., 571 e.vv., 643 e.vv., 719 e.vv.).
- Vries J. de*, Marnix van St. Aldegonde. (*Neerlandia*, XLIV, 1940, blzz. 147-150).
- Waal J. A. G. de*, Filips van Marnix, Heer van St. Aldegonde. (*De Vrije Kerk. Vereeniging van Christ. Geref. Stemmen*, XIX, 1893, blz. 137).
- Wagner J. D.*, De zoogenaamde kroes van Marnix van St. Aldegonde. (*Maandblad v. h. Genealogisch-heraldisch Genootschap De Ned. Leeuw*, XXXIII, 1915, blzz. 86-87).
- Werveke H. van*, Marnix en Oranje. Antwerpen 1938.
- Wille J.*, Marnix' Byencorf. Openbare les. Met herdruk van G. Hervets brief. Scheveningen 1919.
- Willems J. F.*, Brieven van Jan van den Warck, van Willem I, prins van Oranje, van Marnix, enz., geschreven in de jaren 1578 en 1579, met ophelderingen. (*Belgisch Museum voor de Nederduitsche Taal- en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands*, V, 1841, blzz. 259-315).

Willems e.a. L., Verslagen over de inzending op de prijsvraag voor letterkundige geschiedenis: Een onderzoek naar de bronnen van „Biencorff der H. Roomsche Kercken van Isaac Rabbotenu”. (Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde. Gent 1925, blzz. 275-287).

Wittemans F., Marnix van Ste Aldegonde, minister van Willem van Oranje. Antwerpen 1934.

Woning en begraafplaats van Marnix van St. Aldegonde. (De Navorscher, XXII, 1862, blz. 297).

Zuerius M., Claegdicht over de doot van den . . . Heere Philips Marnix, Heere van St. Aldegonde. Amsterdam 1600.

III. OVERIGE GERAADPLEEGDE WERKEN

- Aa A. J. van der*, Biographisch Woordenboek der Nederlanden
21 dln., Haarlem 1851-1879.
- Acta Nationis Germanicae Universitatis Bononiensis* Berolini 1887.
- Acta Universitatis Patavinae, septima saecularia celebrantis 1222-1922*.
Padova (1925).
- Adamus M.*, Vitae Germanorum Jureconsultorum et Politicorum qui
superiori seculo, et quod excurrit, floruerunt. Haidelbergae 1620.
- Vitae Germanorum Theologorum qui superiori seculo ecclesiam Christi
voce scriptisque propagarunt et propugnarunt. Haidelbergae 1620.
- Archieven van Leiden*. De oude notarieele (Leiden) 1916.
- Ausführung* Stattliche — der Ursachen warumb Die Chur und Fürsten
.... dess Bapst Pij IIII aussgeschrieben vermeint Concilium, so er
gegen Trient angesetzt, nicht besuchen künden, noch zu besuchen
schuldig gewesen sind Franckfort am Mayn 1584.
- Batiffol P.*, Theologia, Theologi. (Ephemerides Theologicae Lovanienses,
V, 1928, pp. 205-220).
- Baumstark R.*, Die spanische National-Literatur im Zeitalter der habsbur-
gischen Könige. Köln 1877.
- Bavinck H.*, De Wetenschap der H. Godgeleerdheid. Kampen 1883.
- Verzamelde Opstellen op het gebied van Godsdiens en Wetenschap.
Kampen 1921.
- Bayle P.*, Dictionnaire historique et critique.⁴ 4 tom. Amsterdam-Leide
1730.
- Beaune et J. d'Arbaumont H.*, Les Universités de Franche-Comté: Gray,
Dôle, Besançon. Documents inédits publiés avec une introduction
historique. Dyon 1870.
- Becker Ph. A.*, Geschichte der Spanischen Literatur. Strassburg 1904.
- Bentivoglio G.*, Histoire des guerres de Flandre. 4 vol. Paris-Bruxelles
1770.
- Berkouwer G. C.*, Barthianisme en Katholicisme. Rede. Kampen 1940.

- De strijd om het Roomsch-Katholieke dogma. Kampen (1940).
- Het probleem der Schriftkritiek. Kampen (1938).
- Beza Th.*, De Controversiis in Coena Domini, per nonnullos nuper in Germania partim renovatis, partim auctis, christiana et perspicua disceptatio. Genevae 1593.
- Epistolarum Theologicarum liber unus. Genevae 1575.
- Icones, id est Verae Imagines virorum doctrina simul et pietate illustrium.... additis eorundem vitae et operae descriptionibus, quibus adiectae sunt nonnullae picturae quas Emblemata vocant. Genevae 1580.
- (*Beza Th.*), Tractatio de Polygamia.... Daventriae 1651.
- Tractatio de Repudiis et Divortiis.... Daventriae 1651.
- Beze Th. de*, Confession de la Foy Chrestienne.... contenant la confirmation d'icelle, et la refutation des superstitions contraires. Lyon 1563.
- Bibliotheca Belgica*, Bibliographie générale des Pays-Bas, 2 séries. Gand-La Haye 1880-1923.
- Biographie Nationale*.... de Belgique. 27 tom. Bruxelles 1866-1938.
- D. Jacobs* verzorgde de levensbeschrijving van Jan van Marnix in deel XIII, cc. 778-800; *H. van der Linden* die van Filips in hetzelfde deel, cc. 800-844.
- Biographie. Allgemeine Deutsche*, 56 Bde. Leipzig u.s.w. 1875-1912.
- Wenzelburger* verzorgde het artikel over Marnix in Bd. XX, SS. 397 ff.
- Biographie générale. Nouvelle*, 46 tom. Paris 1855-1866.
- Boissonnade e.a. M.*, Histoire de l'Université de Poitiers passé et présent. 1432-1932. Poitiers 1932.
- Bor P.*, Oorsprongk, begin en vervolg der nederlandsche oorlogen, beoernten en borgerlijke oneenigheden. 4 bdn. Amsterdam 1679-1684.
- Borgeaud Ch.*, Histoire de l'Université de Genève. L'Académie de Calvin. 1559-1798. Genève 1900.
- Bourchenin P. D.*, Étude sur les Académies protestantes en France au XVIe et au XVIIe siècle. Paris 1882.
- Brandt G.*, Historie der Reformatie. 2 dln. Amsterdam 1671.
- Brom Gerard*, Vondels geloof. Amsterdam-Mechelen 1935.
- Brom Gisbert*, Archivalia in Italië, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland. 3 dln. 4 bdn. 's Gravenhage 1908-1914. (R.G.P., kleine serie, nrs. 2, 6, 9 en 14).
- Bronchorstius E.*, Diarium, sive Adversaria omnium quae gesta sunt in Academia Leydensi 1591-1627. 's Gravenhage 1898. (Werken H.G., 3e ser. n. 12).

- Brunet J. C.*, Manuel du Libraire et de l'Amateur de livres. Berlin 1921.
- Buchell A. van*, Diarium. Amsterdam 1907. (Werken H.G., 3e ser. n. 21).
- *Notae Quotidianae*. Utrecht 1940. (Werken H.G., 3e ser. n. 70).
- Buck Fr. J.*, Mathematischer Beweis: dasz die Algebra zur Entdeckung einiger verborgener Schriften bequem angewendet werden könne. Königsberg 1772.
- Bulaeus C. E.*, Historia Universitatis Parisiensis 6 vol. Paris 1665-73.
- Burckhardt J.*, Kultur und Kunst der Renaissance in Italien. Klosterneuburg-Wien-Leipzig o.J.
- Burman F.*, Synopsis of Kort begrip van de H. Godgeleertheid. Utrecht 1683.
- Busken Huet Cd.*, Het Land van Rembrand. Studien over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw.⁶ Haarlem 1941.
- Bijleveld W. J. J. C.*, Hoe men eertijds placht te leven met de oude Notarieele archieven. (Leidsch Jaarboekje, XVI, 1919, blzz. 75-79).
- Calvinus J.*, Epistolarum et Responsorum editio secunda. Lausannae 1576. (*Calvinus J.*), Der Heylig Brotkorb der Heil. Roemischen Reliquien, oder wuerdigen Heilighumbs Procken Christlingen 1608.
- Canones et Decreta Sacrosancti Oecumenici Concilii Tridentini*. Ratisbonae 1903.
- Castiglione B.*, Il Cortegiano. Firenze 1908.
- Catalogus librorum impressorum Bibliothecae Bodleianae in Academia Oxoniensi*. 4 vol. Oxonii 1843-1851.
- Cauchie et L. v. d. Essen A.*, Inventaire des Archives farnésiennes de Naples, au point de vue de l'Histoire des Pays-Bas catholiques. Bruxelles 1911.
- Clessius J.*, Unius Seculi eiusque Virorum Literatorum ab A.D. 1500 ad 1602, nundinarum autumnalium inclusive, Elenchus consumatissimus Librorum. 2 tom. Francofurti 1602.
- Cocaius M.*, Opus Macaronicorum. Amstelodami 1692.
- Colladon N.*, Vie de Calvin. (Corpus Reformatorum, XLIX, Brunsvigae 1879, cc. 51-118).
- Colle F. M.*, Storia scientifico-letteraria dello Studio di Padova dalla sua fondazione fino all' anno 1405. 4 vol. In Padova 1824-1825.
- Collectio in unum corpus omnium librorum qui in nundinis Francofurtensibus ab anno 1564 usque ad nundinas autumnales anni 1592 venales extiterunt*. Francofurti 1592.
- Coppi E.*, Le Università Italiane nel medio evo.² Firenze 1880.

- Cornelissen A. J. M., De strijd om de moderne staatsidee. I. Het Machiavellisme. Nijmegen 1946.
- Cramer en F. Pijper S., Bibliotheca Reformatoria Neerlandica. III. 's Gravenhage 1905.
- Crevier J. B. L., Histoire de l'Université de Paris, depuis son origine jusqu'en l'année 1600. 6 tom. Paris 1761.
- Croce B., Intorno a Paolo Giovio. (La Critica Rivista di Letteratura, Storia e Filosofia, XXVII, 1929, pp. 177-185).
- Curiander A., Vitae, operumque Ioh. Drusii editorum et nondum editorum, Delineatio et Tituli. Franekeræ 1616.
- Daxhelet E., Adrien Barlandus, humaniste belge. 1486-1538. Sa Vie, Son Oeuvre, Sa Personnalité. Louvain 1938.
- Delehaye H., Les Légendes Hagiographiques. Bruxelles 1906.
- Doumergue E., Jean Calvin. Les hommes et les choses de son temps. 7 vol. Lausanne 1899 — Neuilly-sur-Seine 1927.
- Dresselius A. V., Collegi Trilinguis Buslidiani in academia Lovaniensi Exordia ac Progressus Lovanii 1614.
- Emmius U., Rerum Frisicarum historia. (Lugd. Bat. 1616).
- Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti. 37 vol., (Milano-Roma) 1929-1938.
- Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana. 86 vol., Barcelona s.a.
- (Epistola), De juvenilibus Theodori Bezae poematis epistola ad N.C. . . . Amstelodami 1683.
- (Epistolae), Francisci et Joannis Hotomanorum et clarorum virorum ad eos Epistolae. Amstelaedami 1700.
- (Epistolae), Illustrium et clarorum virorum Epistolae selectiores superiore saeculo scriptae vel a Belgis vel ad Belgas. Lugduni Batavorum 1617.
- (Epistolae), Praestantium ac Eruditorum virorum Epistolae ecclesiasticae et theologicae.³ Amstelaedami 1704.
- Erasmus D., Opera omnia. 10 vol. Lugd. Bat. 1703-1706.
- Essen L. van der, Alexandre Farnèse, prince de Parme, Gouverneur Général des Pays-Bas 1545-1592. 5 tom. Bruxelles 1933-1937.
- Correspondance d'Ottavio Mirto Frangipani, premier nonce en Flandre 1596-1606. I. Lettres 1596-1598 et annexes. Rome etc. 1924.
- Essen e.a. L. van der, L'Université de Louvain à travers cinq siècles. Études historiques . . . Bruxelles 1927.
- (Flacius Illyricus M.), Antilogia Papae: hoc est, de corrupto ecclesiae

- statu, et totius cleri Papistici peruersitate. Scripta aliquot ueterum authorum Basiliae (1555).
- Flacius Illyricus M.*, Catalogus ofte Naam-Register der Getuygen der Waarheyd 2 dln., Hoorn 1632-1633.
- *De Sectis, dissensionibus, contradictionibus et confusionibus doctrinae, religionis, scriptorum et doctorum Pontificiorum liber.* Basileae 1565.
- (*Flacius Illyricus M.*), Corte Verantwoordinghe oft Bescherminghe der Confessien oft bekintnisse des Gheloofs der Christelijcker ghemeinten van Antwerpen der Ausborchscher Confessien toegedaen, tegen het Venijnich Schimpboeck Wilhelmi Lindani van Dordrecht, Bisschop (Titulotenus) van Rueremunde. Basileae 1567.
- Flacius Illyricus M.*, Vermanung zur gedult und glauben zu Gott im Creutz dieser verfolgung, geschrieben an die kirche Christi, zu Magdeburg. Magdeburg 1551.
- *Widderlegung des Catechismi des Larven Bischoffes von Sidon.* Magdeburg 1550.
- (*Flacius Illyricus M.*), *Missa latina, quae olim ante Romanam circa 700 Domini annum in usu fuit, bona fide ex vetusto authenticoque codice descripta* Argentinae 1557.
- Flamini Fr.*, *Il Cinquecento.* (Storia Letteraria d'Italia. Milano ecc. s.a.).
- Foppens J. F.*, *Bibliotheca Belgica.* 2 tom. Bruxellis 1739.
- Fournier M.*, *Histoire de la Science du Droit en France.* III. Les Universités françaises et l'enseignement du droit en France au moyen-âge. Paris 1892.
- *Les Statuts et Privilèges des Universités Françaises, depuis leur fondation jusqu'en 1789.* III et IV. Paris 1892-1894.
- Fracarro Pl.*, *L'Università di Pavia.* Küssnacht s.a.
- Francius P.*, *Orationes.*² Amstelaedami 1705.
- Freherus M.*, *Rerum Germanicarum Scriptores aliquot insignes.*³ Argentorati 1717.
- Fruin R.*, *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog 1588-1598.*⁸ 's Gravenhage 1924.
- Fueter E.*, *Geschichte der neueren Historiographie.*³ München-Berlin 1936.
- Gabbema S. A.*, *Epistolarum ab illustribus et claris viris scriptarum centuriae tres.* Harlingae Frisiorum 1665.
- Gagnebet M. R.*, *La nature de la théologie spéculative.* (Revue Thomiste, XLIV, 1938, pp. 1-39; 213-255; 645-674).
- *Un essai sur le problème théologique.* (Revue Thomiste, XLV, 1939, pp. 108-145).

- Gaillard V., De l'influence exercée par la Belgique sur les Provinces-Unies sous le rapport politique et intellectuel, depuis l'abdication de Charles V, jusqu'à la paix de Munster 1555-1648. Bruxelles 1855.
- Gelder H. Enno van, Geschiedenis der Latijnsche School te Alkmaar. Eerste gedeelte: De Groote School tot 1572. Alkmaar 1905.
- Gerdes D., Scrinium antiquarium sive Miscellanea Groningana nova ad historiam reformationis ecclesiasticam praecipue spectantia. Groningae-Bremae 1760.
- Gesamtkatalog der Preussischen Bibliotheken Berlin 1931 ff.
- Glasius B., Godgeleerd Nederland. Biographisch Woordenboek van Nederlandsche Godgeleerden. 3 dln. 's Hertogenbosch 1851-1856.
- Gregoir E. G. J., Adriaan Willaert. Levensschets. Brussel enz. 1869.
- Grootens P. L. M., Dominicus Baudius. Een levensschets uit het Leidse humanistenmilieu 1561-1613. diss. Nijmegen. Nijmegen-Utrecht 1942.
- Grotius H., Annales et Historiae de rebus Belgicis. Amstelædami 1658.
- Haag Eug. et Ém., La France Protestante 10 vol., Paris 1846-1859.
- Halma Fr., Tooneel der Vereenigde Nederlanden en onderhorige Landschappen. II. Leeuwaarden 1725.
- Hartong F. L., Register der Protocollen van Notarissen in Nederland van ± 1550 tot heden. Rotterdam 1916.
- Hauser H., La modernité du XVI^e siècle. Paris 1930.
- La prépondérance Espagnole. 1559-1660. Paris 1933.
- Hauser et A. Renaudet H., Les débuts de l'Âge Moderne. La Renaissance et la Réforme.² Paris 1938.
- Heerbrandus J., Disputatio de Multiplici et horrenda Pontificiorum Doctorum Idololatria, adversus virulenta convitia Gregorij de Valentia Tubingae 1578.
- Heering G. J., Geloof en Openbaring. I. Kritische beschouwing over dogmatiek en moderne theologie. Arnhem 1935.
- Herminjard A. L., Correspondance des Réformateurs dans les Pays de Langue Française. 9 vol. Geneva 1866-1897.
- Hessels J. H., Ecclesiae Londino-Batavae Archivum. 3 tom. 4 bdn. Cantabrigiae 1887-1897.
- Heumannus Chr. A., De Libris Anonymis ac Pseudonymis Schediasma Jenae 1711.
- Hinlopen N., Historie der Nederlandsche overzettinge des Bijbels. Leyden 1777.
- Holzmann und H. Bohatta M., Deutsches Anonymen-Lexikon. Weimar 1928.

- Hoofst P. C., *Nederlandsche Historiën* 2 dln. Amsterdam 1703.
- Hoogewerff G. J., *De dichter Joannes Stalpaert van der Wielen*. (Oud Holland, XXIX, 1911, blzz. 89-111).
- *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*. 5 dln. 's Gravenhage 1936-1947.
- Hoogstraten en J. L. Schuer D. van, *Groot algemeen historisch, geographisch, genealogisch en oordeelkundig Woordenboek*. Amsterdam enz. 1733.
- Horreüs de Haas G., *Moderne Theologie*. Assen 1940.
- Hoynck van Papendrecht C. P., *Analecta Belgica*. Hagae Comitum 1743.
- Huizinga J., *Erasmus*.³ Haarlem 1936.
- *Het probleem der Renaissance*. (Tien Studiën. Haarlem 1926, blzz. 289-344).
- *Nederland's Beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets*. Haarlem 1941.
- *Renaissance en Realisme*. (Cultuurhistorische Verkenningen. Haarlem 1929, blzz. 86-116).
- Hurter H., *Nomenclator Literarius recentioris theologiae catholicae theologos exhibens* aetate, natione, disciplinis distinctos. 4 vol. Oeniponte 1892-1899.
- Index Librorum prohibitorum* Cum Appendice in Belgio ex mandato Regiae Catholicae Maiestatis confecta. Antverpiae 1570.
- Irsay St. d', *Histoire des Universités françaises et étrangères des origines à nos jours*. 2 tom. Paris 1933-1935.
- Jacob J. L. C., *Zeeuwsche Boekdrukkers in de 15de en 16de eeuw*. (Bijdragen tot de Geschiedenis v. d. Ned. Boekhandel, I, Amsterdam 1884, blzz. 463-468).
- Jansma T. S., *Raad en Rekenkamer in Holland en Zeeland tijdens hertog Philips van Bourgondië*. diss. Utrecht. Utrecht 1932.
- Janssens A., *Inleiding tot de Theologie*. Antwerpen enz. (1934).
- Jarkius M. J., *Specimen Historiae Academiarum Eruditarum Italiae*. Lipsiae 1725.
- Jöcher C. G., *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. 4 Bde. Fortsetzung von J. Ch. Adelung, H. W. Roetermund und O. Günther. 7 Bde. Leipzig 1750-1897.
- Jonge J. C. de, *Nederland en Venetië*. 's Gravenhage 1852.
- Jongh H. de, *L'Ancienne Faculté de Théologie de Louvain au premier siècle de son existence*. 1432-1540. Louvain 1911.

- Jovius P.*, *Illustrium Virorum Vitae*.... Basileae 1567.
- Justus P.*, *De Alea libri duo*. Amsterodami 1642.
- Kasteel P.*, *Abraham Kuyper*. diss. Leuven. Kampen 1938.
- Kesper L. A.*, *Geschiedenis van het gymnasium te Gouda*. I. De parochie- of groote school. Gouda (1897).
- Kobus en W. de Rivecourt J. C.*, *Biographisch Woordenboek van Nederland*. II.² Arnhem-Nijmegen 1886.
- Kok J.*, *Vaderlandsch Woordenboek*. I.² Amsterdam 1785.
- Krafft und W. Krafft K.*, *Briefe und Documente aus der Zeit der Reformation im 16. Jahrhundert nebst Mittheilungen über Kölnische Gelehrte und Studien im 13. und 16. Jahrhundert*. Elberfeld (1876).
- Kreling G. P.*, *De Aard der H. Godgeleerdheid*. Nijmegen-Utrecht 1928.
- Kuiper G.*, *Orbis artium en Renaissance*. I. *Cornelius Valerius en Sebastianus Foxius Morzillus als bronnen van Coornhert*. diss. V.U. Amsterdam. Harderwijk 1941.
- Kuyper A.*, *Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid*. 3 dln.² Kampen 1909.
- *Is er aan de publieke Universiteit te onzent plaats voor een faculteit der theologie?* Amsterdam 1890.
- (*Lacroix et G. Brunet P.*), *Catalogue de la Bibliothèque de l'Abbaye de Saint Victor au seizième siècle, rédigé par Fr. Rabelais, commenté par le Bibliophile Jacob et suivi d'un Essai sur les Bibliothèques Imaginaires*, par G. Brunet. Paris 1862.
- Laemmer H.*, *Die Vortridentinisch-katholische Theologie des Reformations-Zeitalters aus den Quellen dargestellt*. Berlin 1858.
- Langie A.*, *De la Cryptographie. Étude sur les Écritures secrètes*. Paris 1918.
- Lasonder L. W. A. M.*, *De Archieven van de rechtbanken, weeskamers en notarissen, die over het tegenwoordige grondgebied der provincie Zeeland gefungeerd hebben. De Zeeuwsche eilanden 1456-1811* (1852). 's Gravenhage 1914.
- Lefranc A.*, *Histoire du Collège de France depuis ses origines jusqu'à la fin du premier empire*. Paris 1893.
- *Les Commencements du Collège de France. 1529-1544*. (Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne. Bruxelles-Paris 1926, I. pp. 291-306).
- (*Lefranc e.a. A.*), *Le Collège de France 1530-1930. Livre jubilaire composé à l'occasion de son quatrième centenaire*.... (Paris 1932).
- Lenient C.*, *La Satire en France, ou la littérature militante au 16e siècle*.³ 2 vol. Paris 1886.

- Lens L. de*, Université d'Angers du XVe siècle à la Révolution française. Tom. I. Faculté des droits. Angers 1880.
- Levensbeschrijving* van eenige voornaame meest Nederlandsche Mannen en Vrouwen. 10 dln. Amsterdam-Harlingen 1774-1783. (IV, blzz. 128-136: Het leven van den Heere van S. Aldegonde).
- Lexikon der Schweiz*, Historisch-Biographisches, 7 Bde. + Supplement. Neuenburg 1921-1934.
- Lindeboom J.*, Erasmus, onderzoek naar zijne theologie en zijn godsdienstig gemoedsbestaan. Leiden 1909.
- Lipsius J.*, Epistolarum selectarum centuriae VIII. Viriaci 1604.
- Loon G. van*, Beschryving der Nederlandsche Historiepenningen.... 4 dln. 's Graavenhage 1723-1731.
- Luschin von Ebengreuth A.*, Quellen zur Geschichte Deutscher Rechtshörer in Italien. I. In Italienischen Archiven und Sammlungen. Wien 1887-1891.
- Mander C. van*, Het Schilder-boek. Leven der doorluchtige Nederlandsche en Hoogduitsche Schilders. Amsterdam 1936.
- Martín F. R.*, Nuevos datos para las biografías de cien escritores de los siglos XVI y XVII. Madrid 1923.
- Maronier J. H.*, Het Inwendig Woord. Eenige bladzijden uit de Geschiedenis der Hervorming. Amsterdam 1890.
- Meersseman G.*, Geschichte des Albertismus. 2 vol. Lut. Paris. 1933-Roma 1935.
- Meiners E.*, Oostvrieschlandts Kerkelijke Geschiedenisse. 2 dln. Groningen 1738-1739.
- (*Menéndez Pelayo M.*), Estudios y Discursos de crítica histórica y literaria. II. Humanistas, lírica, teatro anterior a Lope. Santander 1941.
- Meteren E. van*, Oorlogen en Geschiedenissen der Nederlanderen en derzelver nabuuren. 10 dln.³ Amsterdam 1786.
- Meursius I.*, Athenae Batavae, sive De Vrbe Leidensi & Academia, Virisque Claris; qui utramque ingenio suo, atque scriptis illustrarunt: Libri Dvo. Lugd. Bat. 1625.
- Micropresbyticon* veterum quorundam brevium Theologorum.... elenchus. Basileae (1550).
- Mirbt C.*, Die Publizistik im Zeitalter Gregors VII. Leipzig 1894.
- Molanus J.*, Historiae Lovaniensium libri XIV. 2 tom. Bruxellis 1861.
- Molhuysen P. C.*, Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit. I. 1574-7 Febr. 1610. 's Gravenhage 1913. (R.G.P. XX).

- De Bibliotheek van Hugo de Groot in 1618. Amsterdam 1943.
- Moreri L.*, Le Grand Dictionnaire historique.⁶ Utrecht etc. 1692.
- Morhofius D.*, Polyhistor literarius, philosophicus et practicus....³ Lubecae 1732.
- Nagtglas F.*, Levensberichten van Zeeuwen, zijnde een vervolg op P. de la Rue: Geletterd, Staatskundig en heldhaftig Zeeland. 2 dln. Middelburg 1890-1893.
- Nève F.*, Mémoire historique et littéraire sur le Collège des Trois-Langues à l'Université de Louvain. Bruxelles 1856.
- Nieuwenhuis'* Woordenboek van Kunsten en Wetenschappen.² Leyden 1855-1868.
- Nolet C. W. A.*, Het gebruik der termen „Godgeleerde” en „Godgeleerdheid” bij humanisten, inzonderheid bij Erasmus. (Kultuurleven, XV, 1948, I, blzz. 193-202).
- Nijhoff en M. E. Kronenberg W.*, Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540. 2 dln. 's Gravenhage 1923-1940.
- Paquot J. N.*, Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des Dix-sept Provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège et de quelques contrées voisines. 18 vol. Louvain 1763-1770.
- Pastor L. von*, Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. Bd. IV, VIII, XI. Freiburg im Breisgau 1920-1938.
- Pauly-Wissowa*, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart 1894 ff.
- Payen P.*, Mémoires. 2 tom. Bruxelles-La Haye 1861.
- Petit L. D.*, Bibliographische lijst der werken van de Leidsche Hoogleraren, van de oprichting der Hoogeschool tot op onze dagen. I. Faculteit der Godgeleerdheid. Eerste afl. 1575-1619. Leiden 1894.
- Petter D. M. de*, Naar een neo-thomistische wetenschapsleer. (Kultuurleven, VI, 1935, blzz. 312-335).
- Placcius V.*, Theatrum Anonymorum et Pseudonymorum.... Hamburgi 1708.
- Plattard J.*, La Renaissance des Lettres en France de Louis XII à Henri IV. Paris 1925.
- Polet A.*, Une gloire de l'humanisme belge, Petrus Nannius 1500-1557. Louvain 1936.
- Polman P.*, De wetenschappelijke opleiding van den Noord-Nederlandschen clerus secularis in de XVIe eeuw. (Ons Geestelijk Eerf, VIII, 1934, blzz. 398-417).

- Erasmus en de Theologie. (*Studia Catholica*, XII, 1936, blzz. 273-293).
- L'Élément historique dans la Controverse religieuse du XVI^e siècle. Gembloux 1932.
- Porta I. B.*, De occultis literarum notis, seu artis animi sensa occulte aliis significandi, aut ab aliis significata expiscandi enodandique libri IIII. Montisbeligardi 1593.
- Post R. R.*, De Beteekenis van de Romeinsche Archivalia voor de Nederlandsche Kerkgeschiedenis. Nijmegen-Utrecht 1937.
- Potthast A.*, Bibliotheca historica medii aevi. Wegweiser durch die Geschichtswerke des Europäischen Mittelalters bis 1500.² 2 Bde. Berlin 1896.
- Preger W.*, Matthias Flacius Illyricus und seine Zeit. 2 Bde. Erlangen 1859-1861.
- Prims Fl.*, De St. Joriskerk en Matthias Flacius Illyricus. (Dietsche Warande en Belfort, XXIV, 1924, blzz. 175 e.vv., 224 e.vv.).
- Prinsen J. Lz. J.*, Uit het Notaris-protocol van Salomon van der Wuert. (Oud Holland, XXVIII, 1910, blzz. 107-123; 137-150).
- Puymaigre Th. de*, Les vieux auteurs castillans. 2 vol. Metz-Paris 1861-62.
- Quoniam Th.*, Érasme. Paris (1935).
- Rabelais Fr.*, Gargantua et Pantagruel. 4 tom. Paris (1932).
- Ranke L. von*, Zur Kritik neuerer Geschichtschreiber. Leipzig-Berlin 1824.
- Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche.*³ 24 Bde. Leipzig 1896-1913.
- Het artikel over Marnix werd verzorgd door *Th. Schott-S. D. van Veen*. (XII, SS. 347-355).
- Religion Die*, in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft.² 6 Bde. Tübingen 1927-1932.
- Reusch Fr. H.*, Der Index der verbotenen Bücher. I. Bonn 1883.
- Reusens E.*, Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain. 1425-1797. Louvain 1893-1902.
- Reydt E. van*, Oorspronck ende Voortganck vande Nederlantsche Oorloghen.... Arnhem 1633.
- Roersch A.*, L'Humanisme Belge à l'Époque de la Renaissance. Études et Portraits. Bruxelles 1910.
- Roever N. de*, Amsterdamsche boekdrukkers en boekverkoopers uit de zestiende eeuw. (Bijdragen tot de Gesch. v. d. Ned. Boekhandel, V, Amsterdam 1892-1895, blzz. 188-261).
- Rogier L. J.*, Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in

- de zestiende en zeventiende eeuw. 3 dln. Amsterdam 1945-1947.
- Roosbroeck R. van*, De kroniek van Codevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders. 2 dln. Antwerpen 1929-1933.
- Rossi V.*, Il Quattrocento. (Storia Letteraria d'Italia. Milano ecc. s.a.).
- Rotuli I.*, dei Lettori Legisti e Artisti dello studio Bolognese dal 1384 al 1799. 2 vol. Bologna 1888-1891.
- Rutgers F. L.*, Calvijns invloed op de Reformatie in de Nederlanden, voor zooveel die door hemzelf is uitgeoefend. Leiden 1899.
- Salcedo Ruiz A.*, La Literatura Española. Resumen de Historia crítica.² 4 tom. Madrid 1915-1917.
- Saxus Chr.*, Onomasticon Literarivm sive Nomenclator historico-criticus praestantissimorum . . . scriptorum. Traiecti ad Rhenvm 1780.
- Scaligerana Prima*, nusquam antehac edita . . . ; quibus adjuncta et altera Scaligerana quam antea emendatiora . . . Groningae 1669.
- Schelven A. A. van*, Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd. Genève-Frankrijk. Amsterdam 1943.
- Kerkeraadsprotocollen der Nederduitsche Vluchtelingenkerk te Londen 1560-1563. Amsterdam 1921. (Werken H.G., 3e serie, n. 43).
- Schiff M.*, La Bibliothèque du Marquis de Santillana. Paris 1905.
- Schikowski U.*, Dominicus de Flandria O.P. († 1479), sein Leben, seine Schriften, seine Bedeutung. (Archivum Fratrum Praedicatorum, X, 1940, pp. 169-221).
- Schotel G. D. J.*, Kerkelijk Dordrecht. Een bijdrage tot de geschiedenis der vaderlandsche Hervormde Kerk sedert het jaar 1572. 2 dln. Utrecht 1841-1845.
- Sorbelli e L. Simeoni A.*, Storia della Università di Bologna. 2 vol. Bologna 1940.
- Statuti e Ordinamenti della Università di Pavia dall' anno 1361 all' anno 1859.* Pavia 1925.
- Stolz A.*, Introductio in sacram theologiam. Friburgi Brisgoviae 1941.
- Strada F.*, De Bello Belgico. Decas I. Antwerpiae 1635; Decas II. Antwerpiae 1648.
- Studi e Memorie per la Storia dell' Università di Bologna.* Vol. I, parte I. Bologna 1907.
- Teeuwen P.*, Dionysius de Karthuizer en de filosofisch-theologische stroomingen aan de Keulsche Universiteit, diss. Rome. Brussel-Nijmegen 1938.

- Thomas Aquinas*, In libros Posteriorum Analyticorum expositio. Editio Leonina, tom. I. Roma 1882.
- *Summa Theologica*. Editio Leonina, tom. IV-XII. Roma 1888-1906.
- Thuanus I. A.*, *Historiae sui temporis*. 1502-1607. 6 tom., 3 vol., Parisiis 1606-1620.
- Tideman J.*, *Remonstrantisme en Ramisme*. (Studiën en Bijdragen op het gebied der historische theologie, III, Amsterdam 1876).
- Toffanin G.*, *Storia dell' Umanesimo dal XIII al XVI secolo*. Napoli (1933).
- Toorenenbergen J. J. van*, *Eene bladzijde uit de Geschiedenis der Nederlandsche Geloofsbelijdenis, ter gedachtenisviering bij haar derde eeuwgetijde beschreven en met de oorspronkelijke bescheiden uitgegeven*. 1561-1861. 's Gravenhage (1862).
- Trigland J.*, *Kerckelijcke Geschiedenissen . . .* Leyden 1601.
- Trithemius J.*, *Steganographia, hoc est: Ars per occultam scripturam animi sui voluntatem absentibus aperiendi certa*. Francofurti 1606.
- Uytendogaert J.*, *Kerckelijke Historie . . .* Rotterdam 1647.
- Vacant et E. Mangenot A.*, *Dictionnaire de Théologie Catholique*. Paris 1909 ss.
- Verheidenius J.*, *Imagines et Elogia praestantivm aliquot theologorum, cum catalogis librorum ab iisdem editorum . . .*² Hagae-Comitum 1725.
- Verrua P.*, *Umanisti ed altri „studiosi viri” italiani e stranieri di qua e di là dalla Alpi e dal Mare*. Genève 1924.
- Viglius et Hopperus*, *Mémoires*. Bruxelles 1858.
- Villey P.*, *Les sources d'idées au XVIe siècle. Textes choisis et commentés*. Paris (1912).
- Viret P.*, *Satyres Chrétiennes de la cuisine Papale*. Genève 1857.
- *De beseten Weereldt . . . Tot Harderwijck* 1665.
- Viretus P.*, *Van den waren wterlijcken dienst des Goddelijcken woorts, ende ghebruyck der heyligher Sacramenten, met beschrijvinghe der wterlijcker Kercken . . .* Amstelredam 1582.
- Vocht H. de*, *Monumenta Humanistica Lovaniensia. Texts and Studies about Louvain Humanists in the first half of the XVIth century*. Louvain 1934.
- Vorländer K.*, *Geschichte der Philosophie*. Berlin-Charlottenburg 1932.
- Vries van Heekelingen H. de*, *Correspondance de Bonaventura Vulcanius 1573-1577*. La Haye 1923.
- *Genève, Pépinière du Calvinisme Hollandais*. 2 vol. Fribourg (Suisse) 1918 — La Haye 1924.
- Wackernagel R.*, *Rechnungsbruch der Froben und Episcopus*, Buch-

- drucker und Buchhändler zu Basel, 1557-1564. Basel 1881.
- Waddington Ch., Ramus, sa vie, ses écrits et ses opinions. Paris 1855.
- Wagenaar J., Vaderlandsche Historie. 21 dln. Amsterdam 1749-1759.
- Water J. te, Historie van het Verbond en de Smeekschriften der Nederlandsche Edelen. 3 dln. Middelburg 1776-1795.
- Water W. te, Kort Verhaal der Reformatie van Zeeland in de zestiende eeuw. Middelburg 1776.
- Weller E., Die falschen und fingierten Druckorte. Repertorium der seit Erfindung der Buchdruckerkunst unter falscher Firma erschienenen Schriften. Deutscher und lateinischer Theil. Leipzig 1858.
- Lexicon Pseudonymorum. Wörterbuch der Pseudonymen aller Zeiten und Völker, oder Verzeichniss jener Autoren, die sich falscher Namen bedienten.² Regensburg 1886.
- Wenricus scolasticus Trevirensis, Epistola sub Theoderici Episcopi Virdunensis nomine composita. (Mon. Germ. Hist., libelli de lite, I, Hannoverae 1891, pp. 280-299.
- Wetzer und Welte's Kirchenlexikon.² 13 Bde. Freiburg i.Br. 1882-1903. Het artikel over Marnix (VIII, Spp. 873-891) is van de hand van P. P. M. Alberdingk Thijm.
- (Witsen Geysbeek e.a. P. G.), Algemeen Noodwendig Woordenboek der Zamenleving. Amsterdam 1843.
- Witsen Geysbeek P. G., Biographisch Anthologisch en Critisch Woordenboek der Nederduitsche Dichters. Amsterdam 1823.
- Woordenboek, Nieuw Nederlandsch Biographisch — 10 dln. Leiden 1911-1937.
- Worp J. A., De Briefwisseling van Constantijn Huygens. dl. 1, 2, 4 en 6. 's Gravenhage 1911-1917. (R.G.P., nrs. 15, 19, 24 en 32).
- Wulf M. de, Histoire de la Philosophie Médiévale. tom. II. Louvain 1925.
- Wyser P., Theologie als Wissenschaft. Ein Beitrag zur theologischen Erkenntnislehre. diss. Freiburg (Schw.). Salzburg-Leipzig 1938.
- Ypey en I. J. Dermout A., Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk. 4 dln. Breda 1819.
- Zaccagnini G., Storia dello Studio di Bologna durante il Rinascimento. Genève 1930.
- Zerener H., Studien über das beginnende Eindringen der Lutherischen Bibelübersetzung in die deutsche Literatur. Nebst einem Verzeichnis über 681 Drucke — hauptsächlich Flugschriften — der Jahre 1522-1525. Leipzig 1911. (Archiv für Reformationsgeschichte. Texte und Untersuchungen. Ergänzungsband IV).

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN

- | | |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p>Aa, A. J. van der, 49, 75.
 Adamus, Melchior, 76-77, 84-85,
 87-89, 91, 129, 184.
 Aeschylus, 143, 157.
 Adriaan VI, Paus, 205.
 Aesopus, 112.
 Agrippa von Nettesheim, H. C.,
 133-134, 142, 163 (?).
 Albada, Aggaeus, 195.
 Alberdingk Thijm, P. P. M., 6.
 Albericus de Rosate, 226.
 Alberti O.P., Leandro, 163.
 Alberti, Leon Battista, 159, 162,
 166.
 Albertus Magnus O.P., 26.
 Alchabitius, 158.
 Alexander VI, Paus, 210.
 Alunno, Francesco, 162.
 Alva, Fr. de Toledo, hertog van, 89.
 Ambrosius, bisschop van Milaan,
 71.
 Amerotius, Hadrianus, 111, 113.
 Amsweer, Melchior van, 128.
 Anjou, Fr. d'Alençon, hertog van,
 78.
 Antoninus O.P., bisschop van Flo-
 rence, 228-229.
 Antonius van Fantis, 158.
 Aphrodiseus, Alexander, 157.
 Arbaumont, J. d', 127, 133-135.
 Arcadelt, Jacob, 164.</p> | <p>Archimedes, 121-122.
 Arents, P., 48.
 Arethas, bisschop van Caesarea,
 154.
 Aristoteles, 9, 122, 157-158, 179.
 Artemidorus, 158.
 Athanasius, bisschop van Alexan-
 drië, 111, 115.
 Augustinus, bisschop van Hippo,
 24, 26, 32.
 Avicenna, 157.
 Baius, Michael, 42, 69, 71, 109-110,
 196.
 Bakhuizen van den Brink, J. N., 3-
 5, 36, 41-44, 50, 68-71, 73, 131,
 180, 191, 201-203, 214.
 Baldus, 160.
 Balenus, zie Genepius, A.
 Bannier, W. A. F., 83.
 Baptista Mantuanus O.Carm., 232.
 Barendsz., Dirck, 145.
 Barlandus, Adrianus, 112, 204.
 Barth, K., 17.
 Bassi, Martino, 164.
 Baudius, Dominicus, 82, 176.
 Bavinck, H., 16, 18, 21-22, 24.
 Bayle, Pierre, 65, 75-77, 85, 87, 184-
 185.
 Beaune, H., 127, 133-135.
 Beaune, R. de, 197.</p> |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

Becker, Ph. A., 163.
 Bellarminus S.J., Robertus kardi-
 naal, 102.
 Bembo, Pietro, 161-162.
 Bergh van Eysinga, G. A. van den,
 36.
 Berkouwer, G. C., 17.
 Berneggerus, Matthaeus, 84, 184.
 Berovius, Augustinus, 228-229.
 Bertius, Petrus, 84.
 Bessarion, kardinaal, 26, 158.
 Betti, Francesco, 153.
 Beza, Theodorus, 41, 53, 96-97, 139,
 168, 170-172, 175-176, 182, 190,
 193, 197, 205-206, 208-209, 214.
 Blanck, Stephan, 210.
 Boccaccio, Giovanni, 161-162, 206.
 Boemius, Bernardus, 195.
 Bonger-van der Bosch van Vervoor-
 de, F., 186.
 Bonifatius VIII, Paus, 226.
 Bor, Pieter, 78.
 Borgeaud, Ch., 97-98, 171.
 Boricius, 130.
 Botallus, Leonardus, 113.
 Brandt, Gerard, 75, 79, 86.
 Brantius, Janus, 148.
 Brederode, Hendrik van, 178.
 Broes, W., 48, 82.
 Brom, Gerard, 91.
 Brom, Gisbert, 80, 115.
 Bronchorstius, Everardus, 130.
 Brugmans, H., 205.
 Brunet, G., 205.
 Bucerus, Martinus, 198.
 Buchanan, George, 116-117, 198.
 Buchell, Aernout van, 80, 115, 177.
 Budaeus, Gulielmus, 197.

Bugenhagen, Johannes, 198.
 Bullinger, Heinrich, 175.
 Bulten, H. J., 73.
 Busken Huet, Cd., 35, 185.
 Busleiden, Hieronymus, 107-109.
 Buys, Paulus, 127.
 Bijleveld, W. J. J. C., 132.
 Cajetanus, Thomas de Vio O.P.,
 kardinaal, 43, 71, 142-143.
 Calderinus, Johannes, 226-227.
 Calvijn, Johannes, 41, 53, 61, 63,
 73, 79, 96-98, 110, 168, 170, 172-
 176, 182, 193, 203, 210.
 Camillus, 82.
 Campanus, 122.
 Campen, J. W. C. van, 82.
 Campensis, Joannes, 113.
 Canossa, Lodovico da, 151, 156,
 161.
 Cant, Reinier, 127.
 Capella, Galeacius, 167.
 Cardano, Gerolamo, 141-142.
 Carpentier, Pieter, 194.
 Castaldus, Restaurus, 231-232.
 Castellanus O.P., Albertus, 155.
 Castellio, Sebastianus, 175.
 Castiglione, Baldesar, 150-151, 161,
 164, 179.
 Cataldinus, 228-229.
 Catullus, 113.
 Cauchie, A., 139.
 Chais van Buren, C. A., 128.
 Charlier, G., 2, 3, 187, 203.
 Chauvin, V., 114.
 Chevalier, A. R., 171-172.
 Chrysostomus, zie Johannes.
 Cian, V., 150.

- Cicero, 105, 120, 179.
 Ciminelli dell' Aquila, Serafino de', 162.
 Clenardus, Nicolaus, 113-114, 209.
 Clessius, J., 153, 195.
 Clusius, Carolus, 167.
 Cocai, Merlin, 159-160, 165, 205, 208; zie ook Teofilo Folengo.
 Cohen, G., 186.
 Colladon, Nicolaus, 174-175.
 Colonus, Petrus, 190.
 Comotius, Baptista, 157.
 Coornhert, D. V., 113, 180, 213.
 Copernicus, Nicolaus, 144.
 Cornelissen, A. J. M., 240.
 Cornelissen, J. D. M., 2-3, 125, 166, 187.
 Cornette, A., 3.
 Corsetus Siculus, 229.
 Costa, E., 143.
 Cramer, S., 27.
 Crespin, J., 174.
 Croce, B., 165, 205.
 Curiander, Abel, 83-84, 199.
 Curtius, 228.

 Dallari, U., 143.
 Daniël, profeet, 173.
 Dankbaar, W. F., 55, 195.
 Dante Alighieri, 162.
 David, koning, 198.
 David S.J., J., 169, 185.
 Daxhelet, E., 112, 204.
 Decius, 229.
 Delboulle, A., 186.
 Delenus, Petrus, 193.
 Delphensis, Quirinus, 130.

 Demosthenes, 179.
 Dermout, I. J., 75.
 Desportes, Philippe, 197.
 Dionysius de Karthuizer, 25.
 Dioscorides, Pedacius, 166.
 Dolce, Lodovico, 165.
 Dominicus de Flandria O.P., 25.
 Dominicus de Guzman O.P., 61.
 Domitianus, keizer, 159.
 Donatus, 112.
 Donatus, Bernardus, 154.
 Dorpius, Martinus, 209.
 Doumergue, E., 175.
 Dousa pater, Janus, 81.
 Dreyss, Ch., 3.
 Drusius, Johannes, 83, 199.
 Dumoulin, Ch., 134-135.
 Duplessis Mornay, Philippe, 81, 198.

 Eekhof, A., 50.
 Egmont, Lamoraal graaf van, 178.
 Eliseus, profeet, 224.
 Elkan, A., 5, 95-96, 100, 104, 107-109, 116-117, 126-129, 132-133, 139-141, 143-146, 150, 171, 177.
 Enno van Gelder, H. A., 5, 207.
 Erasmus, Desiderius, 24, 26-34, 51-52, 104-105, 107, 123, 169, 179, 185, 197, 209.
 Erizzo, Sebastiano, 163.
 Escobecq, François le Sauvage, seigneur d', 178, 208.
 Essen, L. van der, 129, 136, 139.
 Estienne, zie Stephanus.
 Euclides, 121-123, 159.
 Eugenius IV, Paus, 99.

Euripides, 146, 157.
 Eusebius, bisschop van Caesarea, 154.
 Faber, T., 184.
 Fantis, A. van, zie Antonius.
 Felynus, 228-229.
 Ficino, Marsiglio, 156.
 Filips de Goede, hertog van Bourgondië, 99.
 Filips II, koning van Spanje, 5, 100, 111, 135, 139.
 Finaeus, Orontius, 121-122.
 Fischart, J., 208, 210.
 Fisher, John kardinaal, bisschop van Rochester, 31.
 Flacius Illyricus, Matthias, 194-195, 204, 237.
 Flamini, Francesco, 156, 163.
 Flaminius, Antonius, 198.
 Folengo O.S.B., Teofilo, 160, 205; zie ook M. Cocai.
 Foppens, J. F., 88, 154.
 Forcadet, Pierre, 122.
 Foxius Morzillus, Sebastianus, 113, 180.
 Fraccaro, Plinio, 141.
 Franciscus van Assisië O.F.M., 61.
 Francius, Petrus, 84.
 Franck, Sebastianus, 63, 72.
 Francke, K., 204.
 Francus, Philippus, 226-227.
 Frans II, koning van Frankrijk, 118.
 Fredericq, P., 182.
 Froben, J., 111.
 Fruin, R., 65, 99, 106, 128-129, 131, 200.
 Fueter, E., 77.

Gabbema, Simon Abbes, 176.
 Gagnebet O.P., M. R., 13, 33.
 Gallandus, Petrus, 117, 119.
 Gallars, Nicolas des, 174.
 Ganshof, F. L., 96.
 Gartia, F., 228-229.
 Gastaldi, Giacomo, 162.
 Genepius, Andreas, 111, 113.
 Gerard van Harderwijk, 25.
 Gerardus, J., 175.
 Gerdes, Daniël, 176.
 Gevartius, C., 148.
 Gheyn, J. de, 5.
 Giberti, G. M., 154.
 Giovio, Paolo, 161, 165, 205.
 Glasius, B., 50, 53-55, 66, 101.
 Goclenius, Conradus, 112.
 Goclenius, Rodolphus, 112.
 Godet, P., 209.
 Goës, Damianus van, 111, 209.
 Gomesius, L., 229.
 Grandinus, L., 120.
 Granvelle, Nicolas kardinaal Perre-not de, 111, 127.
 Grégoir, E. G. J., 165.
 Gregorius VII, Paus, 204.
 Gregorius IX, Paus, 226.
 Grisone, Frederico, 164.
 Groen van Prinsterer, G., 73.
 Gronovius, I. F., 148.
 Grootens S.J., P., 176.
 Grotius, Hugo, 34, 78, 148.
 Grijpdonck, M., 125.
 Guevara, Antonio de, 192, 207.
 Gutwinus, U., 210.
 Guyot, Chr., 82, 114.
 Haag, Em., 172, 174-175.

- Haag, Eug., 172, 174-175.
 Haecht, W. van, 198.
 Halma, F., 76.
 Ham, J. van, 182, 202, 207.
 Haméricourt, G. van, 117.
 Hauser, H., 169.
 Heerbrandus, Jacobus, 209.
 Heering, G. J., 37.
 Heinsius, Daniël, 84, 148.
 Heinsius, Nicolaas, 148.
 Hendrik IV, keizer, 204.
 Henne, A., 178.
 Herodotus, 185.
 Hervet, Gentianus, 67, 71, 211.
 Heshusius, T., 208.
 Hessels, J. H., 194.
 Hesus, Eobanus, 198.
 Heumannus, Chr. A., 84, 184.
 Heyden, Caspar van der, 194.
 Heymeric van den Velde, 24.
 Hinlopen, N., 75.
 Hoeksma, J., 151.
 Homerus, 113, 157, 198.
 Hooft, P. C., 78.
 Hoogewerff, G. J., 137, 140, 144-145, 202-203.
 Hoogstraten, D. van, 77.
 Hoop Scheffer, J. G. de, 123.
 Hoorne, Philippe II de Montmorency graaf van, 178.
 Hopperus, J., 128, 131.
 Horreüs de Haas, G., 36.
 Horst, D. J. H. ter, 109.
 Hotman, François, 184.
 Hotman, Jean, 184.
 Hoyneck van Papendrecht, C. P., 78.
 Huizinga, J., 35.
 Hurter S.J., H., 154-155.
 Huygens, Constantijn, 65.
 Interiano, Paolo, 163.
 Isaías, profeet, 173.
 Jacobsz., L., 82.
 Jamboiela, N., zie Jomlaila.
 Jansma, T. S., 99.
 Janssens C.I.C.M., A., 12.
 Jeremias, profeet, 173.
 Jöcher, C. G., 76, 144, 153, 155, 157-159, 161, 164, 167, 175.
 Johannes XXII, Paus, 232.
 Johannes Baptista, 122, 158.
 Johannes Chrysostomus, bisschop van Constantinopel, 30.
 Johannes Damascenus, 154.
 Johannes de Nova Domo, 24.
 Johannes Duns Scotus O.F.M., 30.
 Johannes, evangelist, 91.
 Johannes Grammaticus, 157.
 Johannes van Saksen, 158.
 Johannes van Sevilla, 158.
 Jomlaila, N., 211-212, 214-216, 237.
 Jonckheere, T., 2-3.
 Jonge, J. C. de, 139, 144, 146.
 Jongh, H. de, 106.
 Juliano, il Magnifico, 151.
 Justinianus, keizer, 100.
 Justus, Paschasius, 140, 142, 150, 156, 177.
 Karel V, keizer, 127, 155, 158.
 Kernkamp, G. W., 205.
 Kernkamp, J. H., 128, 131.
 Kesper, L. A., 105.
 Keyser, P. de, 2.

Kimchus, David, 154.
 Kist, N., 75.
 Klostermann, R. A., 237-238.
 Knappert, L., 2.
 Knuttel, W. P. C., 82.
 Kobus, J. C., 76.
 Kok, J., 76.
 Krafft, K., 25.
 Krafft, W., 25.
 Kreling O.P., G. P., 12-13, 15, 22.
 Kuiper, G., 113, 180, 213.
 Kuyper, A., 16-18, 20-24.

 Lacroix, A., 138.
 Lacroix, P., 205.
 Laemmer, H., 61.
 Lampsonius, Dominicus, 145.
 Langeraad, L. A. van, 80, 115.
 Langie, A., 124.
 Lanteri, Giacomo, 163.
 Latomus, Bartholomaeus, 118.
 Latomus, Jacobus, 32.
 Layming, J. Chr. à, 138.
 Lefranc, A., 118.
 Leo X, Paus, 158.
 Leoniceno, Nicolo, 143.
 Leonico Tomeo, Nicolo, 144.
 Leoninus, Elbertus, 95, 103, 133.
 Leonis, Joannes, 138.
 Leser, J., 50, 55-63, 70, 182-183, 240.
 Lessius S.J., L., 213.
 Lindeboom, J., 27, 36.
 Linden, H. van der, 182.
 Locrus, Timaeus, 158.
 Lodewijk XI, koning van Frankrijk, 233-234.
 Loon, G. van, 78.

Loos, C., 128-129.
 Lubbertus, Sibrandus, 81-82, 95, 101-102, 176.
 Lucas, evangelist, 173.
 Lucianus, 112, 179, 185.
 Luschin von Ebengreuth, A., 137.
 Luther, Martinus, 41, 51, 63, 198.

 Machiavelli, Nicolo, 163, 169, 179, 185.
 Magerus, P., 51.
 Magnus, Johannes, zie Joh. Stor.
 Malvitijs, Troilus, 227.
 Man, Meinard, 209.
 Mander, Karel van, 145.
 Mangelot, E., 26.
 Mantuanus, zie Baptista.
 Manutius, P., 147-148.
 Marcus, evangelist, 173.
 Margaretha van Navarre, 206.
 Maria Tudor, koningin van Engeland, 111.
 Marnix, Filips van, *passim*.
 Marnix, Jacob van, (vader van Filips), 126, 139.
 Marnix, Jan van, (broer van Filips), 127, 132, 134, 137-140, 169, 171, 178, 212.
 Marnix, Jan van, (grootvader van Filips), 126.
 Maronier, J. H., 50, 55, 62-63, 65, 71-72.
 Marot, Clément, 197.
 Marsilius van Padua, 232.
 Marsius, A., 148, 168.
 Mattheus, evangelist, 173.
 Mattioli, Pierandrea, 166.
 Meelius, J. G., 184.

Meersseman O.P., G., 25-26.
 Meetkerken, A. van, 107.
 Meiners, E., 75, 194.
 Melanchthon, Philippus, 82.
 Meteren, E. van, 78.
 Meursius, Johannes, 5, 77, 80, 84-88, 91.
 Mexia, Pedro di, 192-193.
 Miraeus, Aubertus, 100.
 Mirandola, Pico della, 156.
 Mirbt, C., 204.
 Molanus, Johannes, 100, 106, 108-109.
 Molkenboer O.P., B. H., 213.
 Moll, W., 123.
 Monavius, Jacobus, 81-82.
 Mondoré, Pierre de, 121-122.
 Montaigne, Michel de, 192-193.
 Morata, Olympia Fulvia, 177.
 Moreri, Louis, 77, 85.
 Morillon, Maximiliaan, 127.
 Moringus, Gerardus, 209.
 Moses, 174.
 Muliis, A., 138.
 Muretus, M. Ant., 147.
 Mijle, A. van der, 127.
 Mijle, C. van der, 84, 127.

 Nannius, Petrus, 109, 111-112, 114-115, 117, 122, 197, 204.
 Nassau, Lodewijk van, 178.
 Nève, F., 107-108, 111, 113-114.
 Niger, Stephanus, 157.
 Niphus, Augustinus, 158.

 Oecumenius, bisschop van Tricca, 154.
 Oosterhof, G., 68, 185-187.

Oporinus, Johannes, 237.
 Oranje, Willem van, 1-2, 5-6, 78-79, 87-88, 195.
 Osiander, Lucas, 195.
 Otto I, keizer, 232.

 Panvinio O.E.S.A., Onofrio, 167.
 Parma, Alexander Farnese hertog van, 67, 78, 129, 135-136.
 Parma, Margaretha van, 139.
 Pascali, Giulio Cesare, 153, 198.
 Passavantius, Benedictus, 205-206.
 Pastor, L. von, 165, 205.
 Pater, J. C. H. de, 5.
 Patinus, G., 148.
 Payen, Pontus, 178, 193.
 Péna, Jean, 123.
 Perottus, Nicolaus, 134.
 Perrot, Nicolas, 134.
 Petit, L. D., 48.
 Petter O.P., D. M. de, 45.
 Philips, Henrick, 198.
 Piccolomini, Alessandro, 161.
 Pighius, A., 174.
 Pirenne, H., 118.
 Pius II, Paus, 233.
 Pius IV, Paus, 216.
 Pius, Albertus, 32-33.
 Placcius, Vincentius, 84, 184.
 Plato, 32, 113, 158, 179.
 Plattard, J., 197, 206-207.
 Plinius Secundus, C., 112.
 Plonius, Nicolaus, 227.
 Plutarchus, 179.
 Poitevin, 197.
 Polet, A., 111, 114, 197.
 Polman O.F.M., P., 172.
 Pompeius Festus, 159.

- Pomponazzi, Pietro, 158.
 Pontanus, J. I., 78.
 Porphyrius, 157.
 Porta, Johannes Baptista, 124, 163.
 Porta, Simone, 157-158.
 Poscantino, Benedetto, 153.
 Post, R. R., 98-99.
 Preger, W., 195, 237.
 Preux, J. le, 172.
 Prims, F., 6-7.
 Prins, J., 48.
 Ptolomaeus, Claudius, 162.
 Pui Herbault, G. du, 197.
 Pijper, F., 27.

 Quinet, E., 3-5, 48, 76.

 Rabbotenu, Isaïc, 236.
 Rabelais, F., 160, 169, 179, 185-186, 203, 205, 208.
 Ragueneau, D., 174.
 Ram, P. F. X. de, 100, 106, 109-110.
 Ramus, Petrus, 119-123, 125, 169.
 Ranke, L. von, 165.
 Rataller, Georgius, 127, 145-146.
 Rescius, Rutgerus, 113-114.
 Reusch, F. H., 28.
 Reusens, E., 99, 111.
 Reydt, E. van, 78.
 Rinaldi, P., 135-136.
 Rivecourt, W. de, 76.
 Robortello, Francesco, 143, 157.
 Roersch, A., 114, 240.
 Rogers, D., 116.
 Rogier, L. J., 100, 195.
 Romein, J., 35.
 Romein-Verschoor, A., 35.

 Roosbroeck, R. van, 35.
 Rore, Cyprianus de, 164.
 Rosate, Albericus de, *zie* Albericus.
 Rosellis, A. de, 229.
 Rotermund, H. W., 161, 163.
 Royaards, H. J., 75.
 Rutgers, F. L., 73, 193.

 Sabbe, M., 1.
 Sainctes, Cl. de, 172.
 Sainéan, L., 187, 203, 208, 212.
 Salverda de Grave, J. J., 187.
 Samuel, 174.
 Sande, P. van der, 237-238.
 Saxus, Chr., 76.
 Scaliger, Jos., 82, 176, 184, 199.
 Schelven, A. A. van, 2, 5, 35, 95-96, 98, 101-104, 126, 138-139, 166-168, 199.
 Schikowski, U., 25.
 Schmid, P., 216.
 Schotel, G. D. J., 75.
 Schott, Th., 50, 66.
 Schottus S.J., Andreas, 148.
 Schuer, J. L., 77.
 Schwenckfeld, Caspar von, 190.
 Scipinus, 184.
 Servet, Michael, 173.
 Sforza, Francesco (hertog van Milaan), 167.
 Siculus, Georgius, 175.
 Sigonio, Carlo, 167.
 Silvester I, Paus, 210.
 Simeoni, L., 143.
 Slee, J. C. van, 130.
 Smithaeus, P., 184.
 Sonnius, Franciscus (bisschop van 's Hertogenbosch), 41.

Sorbelli, A., 143.
 Souastre, Ch. de, 140.
 Stalpaert van der Wielen, J., 202-203.
 Stancarus, Franciscus, 175.
 Stephanus, Henricus, 185, 198, 203.
 Stephnaus, Robertus, 173, 197.
 Sterck, J. G., 205-206, 208-209, 211-212, 214.
 Stickius, 130.
 Stolz O.S.B., A., 15.
 Stor, Johannes, 167.
 Strada S.J., F., 78-79.

 Tacitus, 161.
 Taets van Amerongen, J., 144.
 Talaeus, A., 120.
 Tapper, Ruardus, 109-110, 116, 169.
 Tassis, J. B. de, 78.
 Taufkhircherus, Chr., 138.
 Taxijs, gebroeders, 148-149.
 Teeuwen, P., 25.
 Terentius, 112.
 Themistocles, 82.
 Theodericus, bisschop van Verdun, 204.
 Theodosius, mathematicus uit Bithynië, 121-122.
 Theophrastus, 157-158.
 Thomas van Aquino O.P., 9-10, 26, 43, 71, 182.
 Thomas van Cantimpré O.P., 208.
 Thuanus, J. A., 78, 185.
 Thucydides, 142.
 Thijssen-Schouten, C. L., 186.
 Tibullus, 113.
 Tideman, J., 123.
 Titiaan, 145.

Tjalma, G., 50, 55, 62, 64-66, 70, 240.
 Tomeo, zie Leonico.
 Toorenenbergen, J. J. van, 27, 48, 51, 62, 72, 82, 102, 120, 122-123, 126, 131, 134, 142-144, 153-155, 157-167, 169, 172-175, 193-194, 197, 200, 211, 215, 237.
 Tortellius Aretinus, J., 157.
 Trapezuntius, Georgius, 158.
 Trigland, J., 75, 79.
 Trissino, Gian Giorgio, 161-162.
 Tunderman, J. W., 50, 68, 71-73.
 Turrecremata O.P., J. de, 228-229.

 Ulysses, 149.
 Utrecht Dresselhuis, J. ab, 49-53, 66.
 Uytenbogaert, Johannes, 75, 79.
 Uytenhove, Jan, 198.

 Vacant, A., 26.
 Valdes, Alfonso, 163.
 Valdes, Juan, 153.
 Valerius, Cornelius, 112-113, 180.
 Valerius Flaccus, C., 159.
 Valk O.P., Th. G. de, 213.
 Valla, Lorenzo, 142.
 Veen, S. D. van, 50, 66.
 Veltwyck, Gerardus, 154.
 Verdeyen, R., 2.
 Verheidenius, Jacobus, 76-77, 84-92, 183-184.
 Verrius Flaccus, 159.
 Viglius, 127.
 Vignier, N., 83.
 Vignon, E., 172.
 Villey, P., 155, 179, 189, 192, 197, 207-208.

- Vinci, Leonardo da, 159.
 Vio O.P., Thomas, zie Cajetanus.
 Viret, Pierre, 203, 209, 214.
 Virgilius, 105.
 Visser 't Hooft, H. Ph., 170.
 Vitruvius, 159.
 Vives, L., 209.
 Vloswick, 130.
 Vocht, H. de, 111, 113, 209.
 Voltaire, 183.
 Vondel, J. van den, 34, 91, 213.
 Vorländer, K., 158.
 Vossius, G. J., 148.
 Vries de Heekelingen, H. de, 191, 208.
 Vulcanius, Bonaventura, 81-83, 107-109, 156, 198.
 Vulcanius, Petrus, 108.
 Waddington, Ch., 119-123, 169.
 Wagenaar, J., 78.
 Water, J. te, 48.
 Water, W. te, 75.
 Wenricus, scolasticus Trevirensis, 204.
 Werveke, H. van, 124.
 Willaert, Adriaan, 165.
 Wille, J., 68, 70, 185-186.
 Willems, L., 236.
 Witsen Greysbeek, P. G., 76.
 Witte S.J., J. L., 174.
 Wittemans, F., 1-3, 5-6.
 Worp, J. A., 65.
 Wouerius, J., 148.
 Wulf, M. de, 25.
 Wyser O.P., P., 13.
 Ypey, A., 75.
 Zaccagnini, G., 143-144, 146.
 Zarlino, Gioseffo, 165.
 Zuerius, Marcus, 82.
 Zijderveld, A., 151.

STELLINGEN

I

De wijze, waarop H. Ph. Visser 't Hooft aannemelijk tracht te maken dat Marnix' bekering tot het Protestantisme reeds te Leuven heeft plaats gehad, kan moeilijk overtuigend worden genoemd.

Vgl. Dr. H. Ph. Visser 't Hooft, *Het tijdstip van overgang tot het Protestantisme van Marnix van St. Aldegonde*, in Ned. Arch. v. Kerkgesch., n.s. XXIII, 1930, blzz. 99-118.

II

Het oordeel van Polman over de controvers tussen Michaël Baius en Philips Marnix van St. Aldegonde: „la lutte, commenç  e dans un esprit de conciliation, finit par d  g  n  rer en invectives”, verdient voor Baius' aandeel in die strijd geen instemming.

Vgl. P. Polman O.F.M., *L'  l  ment Historique dans la Controverse religieuse du XVI   siècle*, Gembloux 1932, p. 374.

III

Marnix benutten van Petrarca's sonnet 107: „Fontana di dolore, albergo d'ira” in de Bijencorf, zesde stuk, zesde capittel, wordt door C. Ypes afhankelijk geacht van Petrus Paulus Vergerius. Met groter waarschijnlijkheid kan hier aan Matthias Flacius Illyricus worden gedacht.

Vgl. C. Ypes, *Petrarca in de Nederlandsche Letterkunde*, diss. Amsterdam, Amsterdam 1934, blzz. 35-39.

IV

De opvatting over Marnix' Tuinbedrijf, zoals die door J. D. M. Cornelissen werd ontvouwd, vindt nieuwe steun in een brief van Jacobus Musius aan Bonaventura Vulcanius d.d. 10 December 1579 en in een schrijven van Marnix aan Carolus Clusius d.d. 5 Augustus 1581.

Vgl. J. D. M. Cornelissen, *Marnix en de Tuinbouw*, in Hist. Tijdschr. XIX, 1940, blzz. 223-251.

V

De persuasie-taak van de landsadvocaat-raadpensionaris bracht deze functionaris noodzakelijk in conflict met eventuele monarchale aspiraties van een stadhouder.

VI

De Leidse dissertatie van P. van Rendorp: „*De origine ac potestate Ordinum sub Comitibus Hollandiae*” (L.B., 1782), welke als feitelijk door zijn promotor Adriaan Kluit geschreven wordt beschouwd (N. Ned. Biogr. Wb., III, 697), mag met nog meer recht een geesteskind van Simon van Slingelandt worden genoemd.

VII

De overlevering, dat Karel de Grote in het jaar 782 te Verden 4500 Saksers liet terechtstellen, berust waarschijnlijk op een onjuiste interpretatie van de betreffende passage in de *Annales Laureshamenses maiores*.

Vgl. Dr. K. Bauer, *Was wissen wir über das Blutbad von Verden?* in: *Forschungen und Fortschritte*, XIV, 1938. SS. 15-16.

VIII

St. Thomas' rechtvaardiging van de inquisitoriale praktijk in zijn dagen wordt door Vacandard en Schnürer niet billijk beoordeeld.

Vgl. E. Vacandard, *L'Inquisition*, Paris 1907, p. 289;
G. Schnürer, *Kirche und Kultur im Mittelalter*, 1², Paderborn 1929, S. 436.

IX

In de beoordeling van Savonarola's verzet tegen Paus Alexander VI wordt veelal over het hoofd gezien, dat een objectief foutieve houding niet noodzakelijk een subjectief verkeerd gedrag impliceert.

X

De bladzijden, door F. Pijper gewijd aan Erasmus' *Ratio seu methodus compendio perveniendi ad veram theologiam*, geven een schromelijk overdreven beeld van de reformatorische strekking van dit geschrift.

Vgl. Ds. S. Cramer en Dr. F. Pijper, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica. III*, 's-Gravenhage 1905, blzz. 10-13.

XI

Wanneer Th. Quoniam het standpunt bespreekt dat Erasmus in zijn *Laus Stultitiae* inneemt zowel ten opzichte van de staatkundige macht der Pausen, als ten aanzien van de toen „officiële” theologen, toont hij in het kort aan hoe Erasmus' beschouwingen over deze pauselijke macht niet vrij waren van eenzijdigheid. Het ontbreken van een dergelijke reflectie, wanneer Erasmus' houding ten opzichte van de theologen wordt besproken, is niet billijk jegens de theologische wetenschap en de eminentste harer beoefenaars ten tijde van Erasmus. Men denke aan Cajetanus en Ferrariensis.

Vgl. Th. Quoniam, *Érasme*, Paris 1935, pp. 81-108.

XII

„Kerkgeschiedenis is nu eenmaal geen gewone geschiedenis. En zoolang zij gelijk aan deze laatste wordt opgevat en behandeld, blijft zij ziel- en levenloos. Zij is nu eenmaal een hemelkind, behorend tot de theologische wetenschap”.

Dr. J. Sassen O.P., in *De Maasbode*, 27 April 1937, avondblad.



